

Les Festes de Carrer
de Castelló
El Portal de la **Puríssima**

Manuel Carceller i Josep Miquel Francés (eds.)

Dades catalogràfiques

LES FESTES DE CARRER DE CASTELLÓ / EL PORTAL DE LA PURÍSSIMA

Manuel Carceller i Josep Miquel Francés (eds.). – Castelló de la Plana: Servei de Publicacions de l'Ajuntament de Castelló, D.L. 2011. (Onda: Gráficas Castañ, 2011)

224 p. : il. ; 15x21 cm. – Monografies de l'Institut d'Etnografia i Cultura Popular ; Bibliografia. – Textos en valencià i castellà.

ISBN: 978-84-96983-66-3

1. Castelló de la Plana (Comunitat Valenciana) – Història – s. XIX-XX – Carceller Safont, Manuel; Francés Camús, Josep Miquel, eds. – Servei de Publicacions de l'Ajuntament de Castelló.

LES FESTES DE CARRER DE CASTELLÓ, EL PORTAL DE LA PURÍSSIMA

Manuel Carceller i Josep Miquel Francés (eds.).

Col·lecció Monografies de l'Institut d'Etnografia i Cultura Popular.

Bibliografia. Textos en valencià i castellà.

1. Castelló de la Plana (Comunitat Valenciana) – Història – s. XIX-XX – Carceller Safont, Manuel; Francés Camús, Josep Miquel, eds. – Servei de Publicacions de l'Ajuntament de Castelló.

de la present edició AJUNTAMENT DE CASTELLÓ DE LA PLANA 2011.

del text els autors: Manuel Carceller i Josep Miquel Francés.

de les fotografies: Wamba fotògrafos, arxiu Josep A. Pradells, arxiu associació de festes Portal de la Puríssima.
de la portada: Carolina Marzá.

Edita: Servei de Publicacions de l'Ajuntament de Castelló de la Plana.

carrer Antoni Maura, 4 - 12001 Castelló - www.castello.es

Imprimeix: Gráficas Castañ S.L. - 12200 Onda (Castelló).

ISBN: 978-84-96983-66-3

Dipòsit legal: CS - 327 - 2011

ÍNDIX

A. Història de les festes de carrer de Castelló

Introducció	7
1.- JOSEP MIQUEL FRANCÉS CAMÚS <i>Calendari antic i actual de festes de carrer de Castelló</i>	9
2.- MANUEL CARCELLER SAFONT <i>Aspectes de les festes de carrer al Castelló contemporani (1860-2000)</i>	29
3.- Textos complementaris sobre les festes de carrer de Castelló	67
[T/1] <i>Crònica Castellonense</i> , 1868	67
[T/2] JOSEP FORCADA POLO: <i>Les festes del meu carrer</i> (1950)	68
[T/3] ENRIC SOLER I GODES: <i>El meu carrer</i> (1966)	95
[T/4] FRANCESC VICENT, <i>QUIQUET</i> : <i>Sense festa al carrer de Sant Vicent</i> (1972)	96
[T/5] JOSEP FORCADA POLO: <i>Missatge fester del carrer de la Marededéu del Lledó</i> (1985)	99
[T/6] ANTONI PORCAR GÓMEZ: <i>Les festes de carrer al raval de Sant Fèlix</i> (1989)	102
[T/7] <i>Trobada dels antics xiquets de sant Vicent. Parlament de l'ofrena a sant Vicent Ferrer</i> (1989)	108
[T/8] ÀNGEL MIRAVETE BADENES: <i>La recuperació d'una festa: Sant Roc del raval</i> (1992)	109
[T/9] FRANCESC VICENT, <i>QUIQUET</i> : <i>Les festes de carrer</i> (1993)	110
[T/10] JAIME NOS RUIZ: <i>La vieja calle de Vora Séquia</i> (1995)	113
[T/11] FRANCESC VICENT, <i>QUIQUET</i> : <i>La festa al carrer Sant Blai</i>	115

[T/12] JUAN MARIA CALLES: <i>Festes de sant Roc de la vila</i> (2002)	117
[T/13] FERNANDO VILAR MORENO: (2002): <i>Las fiestas de San Félix a principios del siglo XX. 1900-1905</i>	120

B. El Portal de la Purísima

4.- Cronología histórica de la fiesta del Portal de la Purísima (siglos XVIII al XX)	123
5.- Recuperación de la fiesta del Portal de la Purísima (2003-2011)	143
6.- Clavaris i clavariesses de la festa del Portal de la Purísima	155
7.- Documentos sobre la fiesta del Portal de la Purísima	165
8.- JOSEP ANTONI PRADELLES PUIG <i>Record històric de la festa del Portal de la Purísima</i>	179
9.- ENRIQUE SEGARRA SEGARRA <i>Mis recuerdos de la calle Enmedio, tramo entre las Cuatro Esquinas y el antiguo Portal de la Purísima</i>	191
10.- Propostes pedagògiques sobre festes de carrer: Batxillerat	217
11.- Bibliografia	219

INTRODUCCIÓN

ESTA *FESTA DE CARRER* del *Portal de la Puríssima* se celebra en el sector norte de la calle Enmedio de Castelló de la Plana, entre *els Quatre Cantons*, en la esquina con la actual calle Colon, y el antiguo portal, cercano al antiguo *Descarregador de la llenya*, la actual plaza de Clavé.

El núcleo de la fiesta, celebrada el 8 de diciembre, festividad de la Inmaculada Concepción, consiste en el traslado procesional de la imagen, acompañada por una comitiva con banda de música, desde el domicilio del clavario hasta la iglesia de Santa María, o bien a la de San Agustín (de 1939 a 1949), para celebrar una solemne misa cantada, con interpretaciones musicales, en muchas ocasiones, a cargo de la *Schola Cantorum* de la parroquia de Santa María, acompañada al órgano. Al finalizar la ceremonia religiosa, la imagen de la Purísima volvía a la calle; y la banda realizaba un concierto o serenata frente al domicilio del clavario saliente, es decir del titular que ese día culminaba su mandato. A las siete o las ocho de la tarde tenía lugar la procesión de la *tornà*, que recorría un tramo de la calle Enmedio, desde el Portal de la Purísima a *Els Quatre Cantons*, es decir hasta la intersección con Colón— hasta la casa del clavario entrante, y contaba con el acompañamiento musical de una banda de música, que intervenía tanto en las procesiones del día de la fiesta, como en el típico pasacalle de anuncio, celebrado la víspera de la Inmaculada, a las ocho de la tarde. Los vecinos de la calle solían poner *cobertors* y *fanals* en los balcones de las casas.

Como acto religioso final, el 9 de diciembre se celebraba una misa en sufragio de los vecinos fallecidos durante cada año.

A principios del siglo xx, la banda de música La Lira Castellonense, la de la Beneficiencia y la de la Unión Musical participaron en las procesiones de la Inmaculada. Tras la guerra civil, la Banda de la Casa Provincial de Beneficen-

cia, dirigida por José García Gómez, fue la encargada de acompañar musicalmente a la fiesta, desde 1939 hasta 1958. Posteriormente, de 1959 hasta 1968, esta función la realizó la Lira Castellonense, dirigida por Marino Marco y, a partir de 1969, la Banda de la Cruz Roja de Castelló, bajo la dirección de José Gargori Vicent.

Hasta el año 1932, antes de la guerra, sólo existían las figuras del clavario entrante y del saliente. En 1930 se dio la circunstancia novedosa de la presencia en las procesiones de tres cargos, los dos anteriormente señalados para ese año, y el designado como titular para 1932. Aparte de este precedente, en la estructura de la fiesta del Portal de la Purísima tenemos documentada, desde 1932, la existencia de una terna de clavaros. El clavario de la fiesta era elegido por sorteo, entre los que habían manifestado voluntad de recibir a la imagen en su casa, en una reunión convocada a finales del mes de noviembre. En ese momento era designado como cargo entrante, y como tal ya participaba en la inmediata fiesta, el 8 de diciembre, tanto en las procesiones como en la misa, acompañando a los otros dos cargos (el titular, responsable principal de la fiesta de cada año, y el saliente, que había ejercido como titular el año anterior).

La responsabilidad como titular del nuevo clavario entrante comprendía un periodo desde el final de esa fiesta inmediata hasta el año próximo donde sería el clavario titular, en diciembre. Así por tanto, el llamado clavario entrante era el que recibía la imagen de la Purísima, al acabar la fiesta; en aquel momento el entrante del año anterior y titular en el presente pasaba a tener la consideración de saliente, y asumía esa función hasta el final de la próxima celebración.

Este periodo de dos años de colaboración directa de los clavaros permitía que fueran responsables de los gastos. Así, a partir de 1960, algunos salientes y otros titulares contribuyeron a pagar lo previsto en el programa de la fiesta, como, por ejemplo, a los portadores de las andas procesionales, tanto en el traslado de la mañana como en la *tornà*.

De esta manera las tres figuras (saliente, titular y entrante), correspondientes al cargo del año anterior, al ejerciente en la fiesta cada año y al recién elegido, desfilaron en las procesiones protocolariamente, formando así como una terna. En 1941, el responsable de la fiesta fue Antonio Dols, que no había podido asumir el cargo en diciembre de 1936, por la interrupción de la guerra civil. Así, según consta en el acta del 30 de noviembre de 1941, se optó por mantener la imagen protocolaria de los tres clavaros, que fueron Antonio Dols Aparici, titular; Vicente Martell Farcha, propuesto y entrante; y un representante de la señora Ana Peñalver, que era «el penúltimo Clavario, ya que el último era D. Eugenio Roig Huguet, pero trasladó su domicilio a la calle Mayor». Es decir, el tercer clavario representado en la terna fue el que podríamos denominar como saliente, pero era el que había sido titular en 1934.

CAPÍTOL 1

CALENDARI ANTIC I ACTUAL DE FESTES DE CARRER DE CASTELLÓ

JOSEP MIQUEL FRANCÉS CAMÚS

EL 28 DE SETEMBRE DEL 1770 el comte d'Aranda, llavors president del Real y Supremo Consejo de Castilla, adreçava una carta a l'alcalde major de la vila de Castelló, Juan García de Ávila, en la qual, en nom de Sa Majestat el rei Carles III, sol·licitava a l'ajuntament la relació de totes les confraries, germandats, congregacions i gremis que existien a la vila, les festes que feien i les seues despeses. En la resposta, l'alcalde va incloure, a més del que s'havia sol·licitat, una exhaustiva relació de les festes de carrer celebrades a Castelló en el final del segle XVIII. El document va ser publicat per Àlvar Monferrer (1986 a).

El costum de celebrar festes patronals en nombrosos carrers i barris de la vila de Castelló de la Plana estava llavors ben arrelat, potser des dels primers anys del segle XVIII. Segons l'enquesta del 1770, tres eren els ravals que celebraven festes populars. Un era el raval de Sant Fèlix, que celebraven festes en honor del sant italià, promogudes per l'orde caputxina a partir del 1712, any de la canonització del que des de llavors seria patró del llaurador raval del Codony. L'altre raval, el de sant Francesc, celebrava com a patrona la Trinitat, mentre que el ravalet o raval del Calvari, en la zona pròxima a l'actual plaça de Tetuan, dedicava festes a la Mare de Déu del Roser.

Les festes del raval de Sant Fèlix tenien una durada de vuit dies. Prèviament s'havien reunit els veïns en el convent dels caputxins, presidits pel pare guardià, per organitzar la festa anual. En esta junta s'elegien un clavari i tres majorals, encarregats de recollir els fons necessaris. El dia de Pasqua Granada el clavari va a casa de tres hòmens jóvens del raval, i els proposa de ser majorals; si accepten han d'eixir al seu costat a la processó del Corpus. Els majorals accedeixen al càrrec de clavari per ordre cronològic, i, per tant, el més major serà el primer a exercir com a clavari, i ha de triar, al seu torn, tres nous majorals. A tres majorals per any, la cua per ser clavari ha esdevingut llarguíssima, de manera que un majoral pot tardar vint o trenta anys a ser clavari (Porcar, 1997: 16). En cas de mort d'un candidat a clavari es perd el dret de rebre la imatge, perquè les dones no poden rebre el sant. Si es canvia de barri també es perd el dret, perquè el sant no pot eixir del raval. El costum de reunir-se amb els religiosos caputxins continua en l'actualitat, considerant la vinculació d'esta orde religiosa i de la parròquia de la Sagrada Família amb la festa del raval.

Juntament amb les celebracions religioses a l'església del desaparegut convent de caputxins, en l'actual avinguda del mateix nom, es programaven corregudes de cavalls per la joia, balls i cinc dies de bous o jònecs, dels quals només se'n matava un. En les corregudes de cavalls es guanyaven les joies, mocadors de seda o pollastres. El darrer dia de les festes es traslladava la imatge del sant a la casa del clavari entrant, en la processó de la *tornà*, amb assistència de la comunitat de frares i dels veïns, que portaven ciris i atxes. En entrar el sant a la casa del nou clavari s'encenia una «barca de focs» o una llarga traca i es donava un refresc a tots els participants.

A l'enquesta sol·licitada pel comte d'Aranda s'indica, a més de les dades que citem, que cada veí pagava dos morabatins, i es recollia també blat i fruites, principalment.

Les festes del raval del Calvari eren més modestes, de manera que se celebraven només dos dies de bous, i es recollien carabasses, garrofes, melons, fesols i coques. Amb els ingressos obtinguts per la subhasta d'estos productes s'organitzaven les festes els primers dies del mes d'octubre, en honor de la Mare de Déu del Roser.

Algunes festes del segle XVIII

El 25 d'octubre del 1789 l'advocat Francisco Antonio Bellido, clavari del barri de sant Tomàs, i Domingo Peris, majoral, presenten un memorial (Sánchez Adell, 1976: 41), on s'indica que:

los vecinos del barrio han promovido en el corriente año hacer una imagen del glorioso San Roque, a quien anualmente acostumbran tributar ciertos cultos

divinos con su aniversario... y sucesivamente, para divertimento de los mismos, corren dos o tres días de vaquillas con otros particulares divertimentos que honestamente se le dispensan, con intervención de la justicia.

Imatge Sant Roc del pany de Sant Domingo

Es tracta de la imatge de sant Roc que va ser salvada de la destrucció en el primers mesos de la guerra del 1936 i que continua presidint les festes del seu barri.

La documentació de l'Arxiu Municipal de Castelló, que va ser publicada pel cronista de la ciutat, José Sánchez Adell, ens descobreix com, l'any 1789, el majoral de les festes de la Puríssima va sol·licitar permís per celebrar balls i corregudes de vaquetes vora el Portal de la Puríssima, en l'antic descarregador de llenya, ara conegut com a plaça Clavé. L'Ajuntament de Castelló va aprovar la sol·licitud, amb la condició que els balls se celebraren de dia i els participants vestiren sense cobrir-se la cara.

A l'agost d'aquell mateix any està documentada la petició del veïnat del carrer Enginy (Vera) a l'ajuntament per celebrar les festes de sant Roc, venerat en la capelleta ubicada en una de les façanes. La festa consistia en tres dies de vaquetes i balls de plaça.

També el 1789, el llaurador Cristóbal Pascual va sol·licitar l'autorització de l'ajuntament per celebrar la festa anual de sant Roc al carrer Calderers (Ruiz Vila), amb missa a l'església del convent de Sant Agustí i tres dies de vaquetes. Per la seua banda José Avinent, clavari de sant Nicolau del carrer d'Amunt, també sol·licita permís per celebrar la festa del sant el dia 6 de desembre «con algunos días de bailes, corridas de vacas y al mismo tiempo correr una ternera con sogas».

Les festes del raval de Sant Fèlix

Ja al mes d'octubre la festa més important era la del raval de Sant Fèlix, la importància de la qual en l'expansió de la ciutat de Castelló en el segle XIX és extraordinària. En un interessant article el 1928, Emili Calduch recordava com en l'època d'esplendor del cànem, des de Pasqua de Pentecosta fins a octubre, els agricultors castellonencs, la major part de la població, en la seua majoria veïns del raval de sant Fèlix, vivien a les alqueries per necessitats del treball amb el cànem, de la collita de l'arròs, panís i fesols, i de la preparació de la terra per a la sembra dels cereals. I quan arribaven les festes del raval tornaven a la ciutat i començaven allí les grans celebracions, pòrtic d'una nova temporada en el cicle anual de la vida castellonenca.

Les festes de sant Fèlix, que començaven amb una cercavila de la primera banda municipal de Castelló, creada el 1866, seguien amb una sèrie d'actes populars com l'acapte. Els fadrins recorrien tota la demarcació, casa per casa, acompanyats d'un petit grup que ara denominariem xaranga, i recollien quantitats en metàl·lic o productes (fruites, arròs, cigrons, etc.), amb què podien pagar els músics i organitzar les festes i borrasques.

Un dels actes més esperats per les dones del barri eren les serenates. Una nit se celebrava la serenata a les casades i vídues, i una altra a les fadrines. A la tercera nit, per contra, es representava alguna funció de teatre. Les serenates duraven des les dotze de la nit fins a l'eixida del sol. En els primers temps, l'acompanyament musical estava encomanat als dolçainers, però posteriorment va ser una xaranga d'instruments de vent l'encarregada de mantindre la festa.

La vespra de la festa major s'exposava la imatge del sant en l'àmplia entrada de la casa del clavari, en el lloc reservat habitualment per guardar el carro de les labors agrícoles. Sobre una taula ricament adornada amb algun domàs se situava la peanya amb la imatge patronal, adornada per al seu trasllat processional a l'església més propera. Al balcó, engalanat amb el cobertor i il·luminat amb fanalets, es col·locava la bandera de la festa. Els veïns solien acudir a visitar la taula o el dosser i eren obsequiats pel clavari amb pastes, primes i licors. El costum es repetia invariablement en totes les festes de carrer de la ciutat.

Mn. Josep Miquel Francés, prior del Lledó, i la imatge de sant Blai, el 2010
(foto: Wamba)

Imatge de la festa del carrer Sant Fèlix, en 2010 (foto: Wamba)

El segon diumenge d'octubre, proper al dia de la festa litúrgica del patró, amb freqüència amb unes condicions climatològiques desfavorables, se celebrava la festa major. Un toc de diana, a càrrec del dolçainer i tabaleta, despertava els veïns de la demarcació. A primeres hores del matí, segons el costum, es traslladava la imatge de sant Fèlix fins a l'església de la Sang, en el Toll, acompanyada dels clavaris, majorals i les xiques de paner.

El grup el formaven quatre xiques del raval, abillades amb tella i mantellina i cobertes amb un mantó de Manila, que portaven cistelles amb el pa beneït. Dues de les xiques de paner, dos barreros o portadors de la peanya i dos xiquets de crossa eren invitats pel clavari entrant; els altres jóvens i xiquets, fins completar el nombre de dotze, tenia l'obligació de buscar-los el clavari ixent, a càrrec del qual estava la festa. Tancava la comitiva la banda de música del mestre Llorençet, nom amb què era coneguda la banda La Lira, dirigida inicialment per Lorenzo Domingo, o, en els primers anys de la postguerra civil, la banda de música de la Beneficència, dirigida pel mestre José García.

Costumari festiu

Les festes dels carrers solien durar llavors una setmana sencera, que passava entre menjades, ball parat a tocs de dolçaina i tabal, corregudes de cavalls per la joia i les populars festes taurines. L'escriptor Ribes Sangüesa (2000: 138-139) ens aporta una descripció del *ball parat*, que explica que subsisteix a les festes del raval de Sant Fèlix, de la Trinitat i de sant Roc del pany de Sant Domingo:

Es diu *ball parat*, en Castelló de la Plana, a tota classe de balls que es fan damunt d'un gran entaulat i a l'aire lliure, i per lo general van per l'orde sigüent:

Primer, Fandango; segon, Marineries; tercer, Bolero; quart, Seguidilles Manxegues; quint, la Jota valenciana.

Al segle XIX, per als jóvens del raval de Sant Fèlix, les corregudes de vaquetes començaven amb la marxa dels mossos a l'antiga plaça de bous, a la zona que hui ocupa l'Institut Ribalta, on amb els capots, a les portes, recollien el donatiu de monedes que llançava la gent per entrar, xavalla en aquell temps, i podien presenciar des de les grades els alardons de valor o de temeritat del jóvens.

Les festes taurines van constituir, malgrat les nombroses prohibicions, un dels principals atractius de les festes de carrer durant més d'un segle i mig, des del XVIII fins a finals del segle XIX. El 1780 una ordre de la Reial Sala del Criminal de l'Audiència de València prohibeix la seua celebració sense llicència prèvia. Quasi un segle més tard, el 1877, un cert accident ocorregut en les festes de sant Roc del carrer Cavallers obliga el governador civil a una nova prohibició

de celebrar bous en les festes dels carrers. Però fins el 1890 es van córrer bous amb corda en nombroses demarcacions castellonenques, en les festes dels dies dels patrons. Prohibits de nou per ordre governativa aquell mateix any, el juliol del 1894 es van celebrar les últimes festes taurines a la plaça Major.

El 1921 publica Ricardo Carreras, a les pàgines del *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* les seues «Crónicas y recuerdos del Castellón ochocentista». El destacat folklorista recordava la celebració de bulliciosos balls, que animaven les festes de les principals demarcacions de la ciutat. Els balls per antonomàsia de les festes de carrer eren el ball parat i el ball perdut. La seua celebració tenia lloc enfront del domicili del clavari i a la llum dels típics «barrils», una mena de graelles altes on cremaven càrregues de llenya, que s'avivaven contínuament i il·luminaven el carrer fins ben entrada la matinada. En el cas del carrer Sant Blai va aconseguir una gran popularitat la seua rondalla de ball, que reunia la majoria dels xiquets i jóvens, que assajaven pacientment els balls més populars en alguna de les cases del carrer. La rondalla, que comptava amb banderí propi, no actuava només en les festes del carrer Sant Blai. Durant els últims anys la seua presència va ser notòria a la cavalcada infantil de les festes de la Magdalena, dirigida per José Luis Llorens Riagué.

En la dècada dels anys vint del segle xx, els balls folklòrics tradicionals, acompanyats de dolçaina i tabal o bé per instruments de corda polsada, s'alternaven amb boleros interpretats per instruments de vent i metall.

En els descansos dels balls, es recitava alguna «cantà de cego». Algun cec improvisat i picaresc declamava romanços i recitatius no desprovistos d'una certa sal grossa, que feien les delícies de la concurrència. Per a mantindre l'ordre durant el ball, amb freqüència alterat per greus avalots, pels enfrontaments amb jóvens d'uns altres carrers o de l'altre raval, els clavaris nomenaven com a autoritat tres caporals de festa, portadors de grossos gaiatos dissuasius. Una breu obra de teatre, *El caporal*, escrita per Francesc Marín Melià i estrenada el 1974, en una «festa del poble» al carrer Sant Blai, relata estos costums, habituals en totes les festes de carrer de la ciutat de Castelló.

Un dels costums més apreciats pels veïns del carrer Sant Blai era el ball de gala. Com el mes de febrer no era el més idoni per a la celebració de balls populars al carrer, de manera que calia suspendre'ls molts anys, es va optar per la celebració en un lloc tancat. Tant la sala de festes Savoy, a la Porta del Sol, com la sala de festes L'Hostal van ser els marcs d'estes festes de societat, on es van arribar a nomenar reina i dames i els primers blaiers d'honor.

Els xiquets també tenien festes pròpies com ara carreres de sacs, el truc de la paella i la cucanya o panfigueta amb els ulls embenats i el clàssic teatre de titelles. En alguna ocasió, els jóvens del raval de Sant Fèlix assaltaven balcons i finestres i s'emportaven tota classe de fruites i hortalisses, que posteriorment subhastaven sota la capelleta del sant, ubicada en alguna de les façanes del carrer Ample, que duia oficialment el nom del patró.

Les últimes hores dels diumenges de les festes transcorrien amb la típica xocolatà, els jocs infantils i les danses populars. A boqueta nit tenia lloc la processó de la tornà de la imatge des de la casa del clavari ixent a la de l'entrant. Aquelles processons nocturnes tenien notes pintoresques i particulars, que encara hui es repeteixen tant en les festes de sant Fèlix i en les de sant Roc del Raval, com en la tornà del carrer de la Mare de Déu del Lledó. Els jóvens portadors de la imatge, en passar davant de la casa dels clavaris i majorals feien, en el seu honor, com tres reverències amb el sant, en un ràpid moviment d'ascens i descens de la peanya, que s'anomenaven vítols, perquè amb tals crits eren corejats per la gent. El vítol es repetia en sèries de tres vegades com a salutació als clavaris, tres a l'eixint i el mateix a l'entrant, i tres vegades a cada majoral. En l'acte d'honor els clavaris ixents se situaven enfront de la imatge i darrere els entrants, que poc després la rebrien a casa seua. Les cases dels majorals són assenyalades amb fanals encesos penjant dels balcons, com a reminiscències de les lluminàries que s'encenien al terrats de Castelló fa segles.

La tornà de sant Fèlix, com ocorre amb les processons nocturnes de totes les festes de carrer del raval del Codony, conclou i conclou amb la tirà de rotllos des del balcó de la casa del nou clavari. En les festes de carrer de la vila, del centre de Castelló, no ha existit mai el costum de llançar rotllos, ni cap altre producte, en finalitzar la processó, excepte caramels en la festa de sant Nicolau.

CALENDARI ACTUAL DE FESTES DE CARRER DE CASTELLÓ

FESTA DE CARRER	DATA I MES	CARRERS ORGANITZADORS	PRIMERA DATA CELEBRACIÓ
Sant Antoni de Venta Nova	1 de gener	Avinguda L'Alcora, grup Venta Nova	
Sant Roc de Vora Séquia	Diumenge després de Reis	Adoberies, Peníscola, Ruiz Vila i voltants	Finals segle XVIII
Sant Antoni	Diumenge després 17 gener	Sant Vicent i plaça Nova (del Rei)	Finals segle XVIII
Sant Blai	1r diumenge febrer		Finals segle XVIII
Sant Vicent	Diumenge segon de Pasqua	Sant Vicent	Segle XIX
Sant Roc	Abril	Amunt	Finals segle XVIII
Sant Roc	Abril	L'Alcora (Navarra)	Finals segle XVIII
Mare de Déu del Lledó	Segona setmana maig	Grup Verge del Lledó	1949
President Pi i Margall	1r diumenge juny		1916-1918

CALENDARI ANTIC I ACTUAL DE FESTES DE CARRER DE CASTELLÓ

Sant Cristòfol	2n diumenge juny	Barri Gumbau	
Sant Cristòfol	2n diumenge juliol	Sant Cristòfol	1950
Mare de Déu del Carme	16 juliol		
Sant Roc de la Donació	16 d'agost		1999
Mare de Déu de la Balma	4t diumenge setembre		Segle XIX
Sant Francesc	1r diumenge octubre	Talecons (Sant Francesc)	Segle XIX
Santa Bàrbara	1r diumenge octubre		Segle XIX
Sant Francesc i Clara d'Assís	1r diumenge octubre	Núñez de Arce (de les monges)	1994
Sant Fèlix de Cantalici	2n diumenge octubre	Sant Fèlix (carrer Ample)	Finals segle XVIII
Guitarrista Francesc Tàrraga	2n diumenge octubre	Pintor Montoliu (carrer la Pólvara)	1917
Sant Tomàs de Vilanova	2n diumenge octubre	Barri Rafalafena	Segle XX
Mare de Déu del Lledó	3r diumenge octubre	Carrers Lledó i Lope de Vega	Segle XIX
F. González Chermà	3r o 5e. diumenge octubre		1914-1916
Sant Roc del Raval	4t diumenge octubre	Sant Roc	Segle XIX
Sant Roc de la Vila	2n diumenge novembre		Segle XVIII
Sant Nicolau	6 desembre	Carrer d'Amunt, entre Colón i plaça Clavé	Finals segle XVIII
Immaculada Concepció	6 al 8 desembre	Confraria «Filles de Maria Immaculada». Grup Sant Agustí i Sant Marc	Segle XX
Portal de la Puríssima	8 desembre	Enmig, entre Colón i plaça Clavé.	Finals segle XVIII
Sant Roc del Canyaret	3r diumenge desembre	Carrers Mealla, Isabel Ferrer (Cassola), Maura (Canyaret) i Cervantes.	Finals segle XVIII
Sant Roc del pany de Sant Domingo	Últim diumenge desembre	Pescadors	Finals segle XVIII

GENER

SANT ROC DE VORA SÉQUIA (Segon diumenge). Carrer Adoberies, Peníscola, Ruiz Vila i voltants. Església de Sant Agustí.

La festa apareix documentada a finals del segle XVIII, el dia 16 d'agost, en l'actual carrer Ruiz Vila, abans de Calderers. En un temps indeterminat va passar a celebrar-se el dia primer de l'any. Les festes es van recuperar l'1 de gener del 1940, mentre que el 31 de desembre d'aquell any mossén José Rovira va beneir la nova imatge del sant, que va ser portada en públic, per primera vegada, en la processó de l'1 de gener del 1941. És l'única obra escultòrica del pintor Joan Soler Blasco (Gandia, 1920-Castelló de la Plana, 1984), que la va crear quan només tenia vint anys, per encàrrec dels veïns, per substituir la imatge destruïda durant la guerra civil del 1936. La nova imatge va costar sis-centes pessetes. Aquell mateix any es va inaugurar el retaule ceràmic al carrer Ruiz Vila.

Des del 1980 la festa principal se celebra el segon diumenge de gener, organitzada per l'Associació cultural de festes de Sant Roc de Vora Séquia. Com a actes cal destacar la visita a l'antic asil d'ancians o els homenatges al poeta Bernat Artola i al músic José Garcia, al pas de la processó pel carrer Núñez de Arce, l'antic carrer de les monges, i al capellà i fill predilecte de la ciutat Joan Baptista Cardona Vives, en el jardí de la llar d'ancians desemparats.

FEBRER

SANT BLAI (Diumenge següent al dia 3). Carrer de Sant Blai. Església del convent de Santa Clara, des del 1835 església no conventual, fins el 1904. Parròquia de la Santíssima Trinitat, en el segle XX. Festes des del segle XVIII.

El 1717 és proclamat patró de la ciutat. Es recupera la festa el 1946. Imatge de l'escultor Narciso Valmaña, del 1947.

Cavalcada anunciadora de les festes, amb carrosses construïdes pels veïns, amb la direcció de Fèlix Artero, el dissabte posterior al 3 de febrer. La cavalcada de sant Blai era presidida per un pregoner des del 1950. L'última carrossa, un cigne de cotó blanc, va desfilar el 1974. El textos dels darrers anys del pregó de les festes de sant Blai eren del poeta local Francisco Quintana.

Recitat des d'un balcó per una xiqueta de la *Loa a san Blas*, versos escrits pel veí Manuel Sánchez Martínez, durant la dècada dels anys cinquanta i seixanta del segle XX, a l'eixida de la imatge cap a l'església o al retorn a la casa del clavari.

Acte d'exaltació de les festes de carrer, des del 1976. Per primera vegada acudeix eixe any a una festa de carrer un alcalde de la ciutat de Castelló, Vicent Pla Broch, i una reina de les festes de la Magdalena, Pilar Gimeno Escrig.

Capella de ceràmica de Ferran Guallart (1976). Plaques ceràmiques del carrer obra de Josep Lluís Estanislao (1978). Proclamat el 1978 com a patró del

La cort o xiques de paner de sant Roc de la Vora Séquia (foto: Wamba)

sector gaiater 5, Hort dels Corders. El 1992 celebració del 275 aniversari de la seua proclamació com a patró menor de la ciutat de Castelló. Per primera vegada, una corporació municipal en ple i sota maces, assisteix a una festa de carrer, on va oficiar el pontifical el cardenal Vicent Enrique i Tarancón. Estrena de la bandera. Es canten els gojos de Vicent Pau Serra i Fortuño.

ABRIL

SANT VICENT FERRER (Diumenge següent al de Pasqua). Carrer de Sant Vicent i Santos Vivanco. Parròquia de la Santíssima Trinitat.

Al barri se celebraven festes a sant Antoni Abad, des del segle XVIII, que es van canviar per les de sant Vicent al segle XIX. Retaule de ceràmica de sant Vicent i santa Bàrbara, que data del segle XVIII.

Durant el primer terç del segle XX, el matí del diumenge, vespra de la festa, s'oferia un desdèjuni col·lectiu a tot el veïnat, una bescuità o degustació de bescurts. Per la nit tenia lloc una serenata musical. El dilluns després del segon diumenge de Pasqua, dia de la festa major del carrer, se celebraven la processó de trasllat de la imatge, la missa i la tornà.

Processó del carrer de Sant Blai (foto: Wamba)

Eixida de la imatge de sant Vicent de la parròquia de la Trinitat (foto: Wamba)

Es recupera la festa el 1940, amb una nova imatge. El 1971 deixen de celebrar-se les festes. El 1978 és proclamat patró del sector Hort dels Corders. Nova recuperació de la festa el 1989. Bandera del 1994. S'hi canten gojos de Robert Pérez d'Herèdia i Jesús Palos.

MAIG

MARE DE DÉU DEL LLEDÓ (tercer diumenge). Grup Verge del Lledó. Parròquia de Sant Francesc.

S'inicien les festes l'any 1950. El 1955 es beneeix la imatge de l'escultor Flors. Del 1975 al 1989 van deixar de celebrar-se les festes, i es van recuperar per la iniciativa de l'Associació de veïns Verge del Lledó.

JUNY

SANT CRISTÒFOL (Segon diumenge).

Partida de Gumbau. Parròquia de Sant Cristòfol. Barri entre l'avinguda Germans Bou, Governador, avinguda del Mar i Caminàs. Es creen les festes el 1991 amb la benedicció de la nova imatge, per iniciativa del capellà de Sant Cristòfol, mossén Joan Miralles. Organitzades per l'Associació de Veïns Gumbau. Festes populars i infantils. No existeixen clavaris.

JULIOL

SANT CRISTÒFOL (Segon diumenge)

Carrers de Sant Cristòfol, Terol, Poeta Verdaguer, Bisbe Beltrán i plaça Mallorca. Parròquia de la Santíssima Trinitat.

Festes a sant Josep fins el 1936. Des del 1946 festes a sant Cristòfol, amb estrena de la seua bandera el 1954. Nomenament de festeres, revetlles i serenates. Capella ceràmica de carrer, moderna, amb la imatge de sant Josep, a la plaça Mallorca. El 1994 desapareix l'antiga del segle XIX.

MARE DE DÉU DEL CARME (16 de juliol)

A partir de l'any 2000 un grup de joves, encapçalats per Jorge Segarra, ha organitzat la festa en honor de la Mare de Déu del Carme al barri de l'avinguda Caputxins, popularment conegut com de les Palmeretes. Segons els seus promotors, es tracta d'un nou model de celebració que intenta imitar el model dels quintos del pobles. Existeixen figures com el clavari o la festera del Carme, amb acompanyament de dames i festers. S'han organitzat actes com revetlles musicals, concursos de paelles. Existeix també la tirada de caramels des de la casa de clavari entrant. La part solidària es mostra en les visites a l'asil d'ancians i a les monges carmelites.

SETEMBRE

SANT ROC DE LA DONACIÓ (Tercer diumenge)

La festa va nàixer el 19 de setembre del 1999, amb la benedicció de la nova ermita construïda prop del camí de la Donació. La festa litúrgica, de caràcter solidari, se celebra el 16 d'agost. El tercer diumenge de setembre se celebra la processó pels camins propers a l'ermita. Marxa processional *Sant Roc de la Donació*, de Josep Gargori, el 2009. Goigs escrits per Vicent Pau Serra i Fortuño, el 2010. Els objectius de l'ermita són mantenir les tradicions populars, fomentar la cultura i conrear la solidaritat.

MARE DE DEÚ DE LA BALMA (Últim diumenge)

Carrer Mare de Déu de la Balma. Parròquia de la Sagrada Família.

Festes des del segle XIX. Es recuperen les festes el 1940, que se celebraven tradicionalment el primer diumenge, pròxim a la data de la Nativitat de Maria, el 8 de setembre. La imatge és del 1950. Retaule de ceràmica, del 1940, en una façana del carrer.

En la postguerra primer es feien tres dies de festa i després la setmana sencera. Sopars i balls de fanalets, activitats per als xiquets (pal ensabonat, trencada de perols) i bou, però de cartró.

OCTUBRE

SANTA BÀRBARA (Primer diumenge).

Carrer de santa Bàrbara, Ribalta (actual Sagrada Família) i plaça de l'Ereta o de Santa Bàrbara (actual d'Isabel la Catòlica). Parròquia de la Sagrada Família. Se celebraven festes des del segle XIX. Retaule de ceràmica en el carrer. Setmana amb pregó, balls, varietats, esmorzar i sopars i atraccions com el bou Barbarín. Llançament de coets i traques. La imatge de la santa es va destruir durant la guerra civil del 1936. Després de la represa de la postguerra, a partir del 1940, va desaparèixer la festa el 1969. Pedro i Antònia, la Marca, van guardar a sa casa l'escultura religiosa. L'any 2000 es va recuperar la celebració, per un grup jove encapçalat per José Pedro Mut.

SANT TOMÀS DE VILLANUEVA (Primer diumenge)

Barri de Rafalafena. Parròquia de sant Tomàs de Villanueva. Es crea la festa el 1993 per l'associació de veïns. No celebren processó externa amb la imatge, ni hi ha clavaris. Festes populars.

SANT FRANCESC D'ASSIS (Primer diumenge)

Carrer de Sant Francesc (antic carrer de Talecons). Parròquia de la Santíssima Trinitat.

Festa documentada al segle XIX. Deixa de celebrar-se el 1935 i es recupera el 1994, amb la benedicció de l'actual imatge.

Processó del carrer Mare de Déu de la Balma (foto: Wamba)

SANT FRANCESC I CLARA D'ASSIS (Primer diumenge)

Carrer Núñez de Arce (antic carrer de les monges). Església de Reial convent de monges caputxines. Se celebra la festa el 1994, per primera vegada, amb motiu del VII centenari de santa Clara.

SANT FÈLIX DE CANTALICI (Segon diumenge).

Raval de Sant Fèlix o del codony. Parròquia de la Sagrada Família. Documentada com una de les festes més importants de la ciutat des del segle XVIII. Llibre d'actes des del 1862. Es recupera la festa el 1941, amb la benedicció de la imatge de talla del sant. Bandera del 1955. Tradicional tirà de rotllos al final de la processó de la tornà. Es manté el costum del vítol, amb la imatge enfront de la casa del clavari i majorals. *Rés de la prima*, pregària del rosari seguida d'una degustació de primes, begudes i fruites, com meló o raïm, el dilluns següent a la festa principal. Cant de gojos populars.

Processó de sant Nicolau al carrer Alloza (antic d'Amunt) (foto: Carlos Pascual)

MARE DE DÉU DEL LLEDÓ (Tercer diumenge)

Carrers de la Mare de Déu del Lledó i Lope de Vega. Parròquia de la Sagrada Família.

Es recupera la festa el 1951. Imatge de talla de l'escultor Valmaña, del 1952. Capella de ceràmica en una façana del carrer.

Acte de compliment a la Mare de Déu. Conserva la tradició dels ornaments del carrer, amb arcs de murtra. En la processó de la tornà es manté l'acte de salutacions als clavaris, conegut com a vítol i, al final, es llancen rotllos des del balcó de la casa del nou clavari. En el rosari es canten els antics gojos del Lledó, en castellà. Representacions de sainet o «teatre valencià». Des del 1989 una comissió organitza les festes en col·laboració amb els clavaris i majorals.

SANT ROC DEL RAVAL (darrer diumenge).

Carrer de Sant Roc. Parròquia de Nostra Senyora del Carme. Retaule de ceràmica en una façana de la demarcació.

Festes des del segle XIX, de l'antiga ermita de Sant Roc del Pla, la construcció de la qual es va iniciar el 1650 en l'antic hospital d'apestats, denominat Casa Blanca, situada a l'actual plaça de Teodor Izquierdo. El 1943 comencen de nou les festes, amb la recuperació d'una antiga imatge que no va ser destruïda a l'inici de la guerra civil. Des d'eixe any disposem del *Libro de clavarios*. Les festes de carrer, celebrades l'últim diumenge de setembre, desapareixen el 1971. El 1991 es constitueix l'Associació Cultural de Festes de Sant Roc del Raval, que recupera la celebració. La primera junta la integren sis matrimonis, que traslladen la festa al darrer diumenge d'octubre. Conserven la tradicional

tirà de rotllos i el vítol enfront de la casa dels clavaris. Es canten els gojos populars al final de la missa.

NOVEMBRE

SANT ROC DE LA VILA (Segon diumenge).

Carrer de Cavallers. Església major de Santa Maria. En el segle XVIII se celebraven el 16 d'agost; al segle XIX l'últim diumenge de maig; a partir del 1940, el diumenge immediat al 14 de juny, per influència de la commemoració de l'anomenada «Liberación» o ocupació de Castelló per les tropes franquistes, el 1938.

La celebració s'iniciava amb el volteig de la campana Maria, al campanar de la vila; a més s'organitzaven serenates musicals i cant d'*albaes*, entre altres actes. Imatge de talla de l'escultor Narcís Valmaña. La festa desapareix en la dècada dels anys 60. Un intent de recuperació cap a finals dels anys setanta pels xiquets del carrer Cavallers, amb celebració en l'església de la Puríssima Sang, no va tenir continuïtat. Es reorganitza en la festa de Sant Roc de la Vila des del 2001, el segon diumenge de novembre.

DESEMBRE

SANT NICOLAU DE BARI (Dia 6)

Carrers d'Alloza (antic carrer d'Amunt), Moreria, poeta Guimerà i papa Luna. Església de Sant Nicolau. Antiga mesquita convertida en ermita el 1535. *Libro de la Hermita de San Nicolás de Bari* del 1761. La festa està documentada des del segle XVIII i va aconseguir gran popularitat en el segle XIX, a partir de la reconstrucció de l'ermita el 1828. La vespra hi havia volteig de la campana Vicent, que conclouïa amb repic de l'Anna, acompanyada per les quatre campanes grosses del campanar, ofici de Vespres i, després, cercavila de la banda de música i serenates de dolçaina a les dones casades i vídues. El dia de la festa, serenates a les fadrines i als fadrins; després de la missa, celebrada pels capellans de Santa Maria i pel prior de l'ermita, repartiment de benitetes. Per a la festa es nomenaven tres caps de festa, que portaven grossos garrots. Fins al 1890 hi hagué bous en corda; després ball perdut i ball parat davant la casa del clavari. Per la nit, després de la processó de la tornà, es feien també serenates. Al dia següent, 7 de desembre, missa de difunts i, per la nit, festa de l'acapte, on els fadrins recollien diners o productes de l'horta per vendre'ls i poder pagar la festa.

Des del 1931 al 1942 no hi hagueren processons públiques amb la imatge de sant Nicolau. Convertit el temple en lògia maçònica el 1936; es va recuperar la festa el 1942, quan es va adquirir la imatge actual. Del 1959 són la bandera i el

guió processional. Es llancen caramels al final de les processons. Tradicional Caminata dels dilluns de Sant Nicolau i cant dels gojos populars.

PORTAL DE LA PURÍSSIMA (Dia 8)

La Immaculada Concepció, festa celebrada al carrer Enmig, entre el Portal de la Puríssima, vora el Descarregador de la llenya (plaça Clavé) i els Quatre cantons (carrer Colón). Església de Santa Maria.

Les festes apareixen documentades en la segona meitat del segle XVIII. El 1938 es recupera la festa, i dos anys després s'encarrega una bellíssima talla a l'escultor José Gerique, de València. Se celebren festes fins el 1971, quan es trasllada la imatge de la Immaculada a la basílica del Lledó, on es manté la festa religiosa. Es recupera la festa de carrer el 2003.

SANT ROC DEL CANYARET (tercer diumenge)

Carrers d'Isabel Ferrer, Antonio Maura, Mealla i Cervantes. Església del Reial convent de monges caputxines. Festa documentada des del segle XVIII. Es recupera el 1940 amb l'adquisició d'una nova imatge. Durant la dècada dels anys 60 es trasllada al mes de maig. Les festes deixen de celebrar-se el 1970 i es recuperen el 1990. El dia de la festa se celebra l'acte de germanor.

SANT ROC DEL PANY DE SANT DOMINGO (Diumenge següent al dia de Nadal).

Antic barri de sant Tomàs. Carrers de Pescadors, Governador, Escultor Viciano, Gumbau, Campoamor, Caçadors, Bisbe Climent, Sanchis Albella, José Juan Breva, carrer de l'Aigua (Cardona Vives) i plaça Hernán Cortés. Antigament també participaven de les festes els carrers de Bellver, Bisbe Salinas i avinguda Germans Bou. Actualment, la demarcació pertany a la parròquia de Sant Vicent Ferrer.

Les festes apareixen ja documentades al segle XVIII, com a pròpies del barri de sant Tomàs, pròxim al convent de dominicans. El 1789 es beneeix l'actual imatge que, com que no ha estat destruïda, és la més antiga de les que es conserven en les festes de carrer de la ciutat de Castelló. La peanya també va ser salvada durant la guerra civil del 1936. La festa, celebrada tradicionalment el segon dia de Nadal, cau en l'oblit a finals dels anys setanta i es recupera el 1994, gràcies a la iniciativa de l'associació de veïns Bisbe Climent.

FESTES DESAPAREGUDES

GENER

SANT ANTONI ABAD (Dia 17 o diumenge següent)
Plaça Nova o del Rei (actual avinguda del Rei en Jaume) i carrer Sant Vicent.
Segles XIX i XX. Celebració religiosa a l'església major de Santa Maria. Processó de la *tornà*. Traca final de la festa

ABRIL

SANT ROC. Carrer d'Amunt, entre carrers Sant Joan (Colón) i Sant Joaquim (Ruiz Zorrilla).

Les festes s'iniciaven amb una gran cavalcada. A més s'organitzaven serenates i batalles de flors. El 1920 el programa inclou una festa en honor dels ancians i una gran revellta al Casino Antic.

SANT ROC. Carrer de L'Alcora (Navarra). Festes dedicades des del segle XIX a sant Roc, amb celebració religiosa en l'església de Sant Miquel, del carrer Enmig. Després la festa es va dedicar a la Mare de Déu del Lledó, i es va celebrar al mes d'octubre.

JUNY

SANTÍSSIMA TRINITAT (Dominica de la Trinitat). Raval de Sant Francesc o de la Trinitat. Se celebraven des del segle XVIII. Desapareixen el 1936.

JULIOL

FRANCESC TÀRREGA (dia 14).

Carrer pintor Montoliu (carrer de la Pólvora). Raval de Sant Fèlix. Festes laiques dedicades al guitarrista Tàrrega (Vila-real, 1852- Barcelona, 1909). Processó de la *tornà*. Es van iniciar el 1917, celebrades el segon diumenge d'octubre. Entre 1924 i 1933, en els anys de la dictadura de Primo de Rivera i els primers temps de la Segona República. La imatge d'esta singular festa de carrer, obra de l'escultor Enrique Segura, es conserva al Museu de Vila-real.

AGOST

SANT CRISTÒFOL (dia 2). Carrer d'Enmig, entre actual Colón i Porta del Sol. Església major de Santa Maria. Documentades al segle XVIII.

SANT SALVADOR (Primer diumenge)

Carrer de Tosquella. Parròquia de la Sagrada Família. Segle XIX. Capella ceràmica de l'època. Desapareixen el 1972.

SANT ROC (dia 16)

Carrers al voltant del tram sud del carrer Major: Calderers (Ruiz Vila), Coloro (Bisbe Climent), Pescadors, Villamargo (Campoamor), Enginy (Vera), Mealla, Cassola (Isabel Ferrer). Capella de ceràmica amb el sant, a l'actual carrer Vera. Documentades al segle XVIII, el 1789, per Sánchez Adell (1976).

Es reorganitzen en les festes de sant Roc de Vora Séquia i sant Roc del pany de Sant Domingo. Celebraven la festa en l'església del convent de santa Clara, avui desaparegut.

SANT AGUSTÍ (dia 28 o darrer diumenge).

Carrer Major, entre Colón i Maria Agustina. Església de sant Agustí. Documentades al segle XVIII.

SANT JOSEP

Antigues festes del raval de la Trinitat. Tres dies de celebracions.

SETEMBRE

SANT MIQUEL (Dia 29 o darrer diumenge)

Carrer de sant Miquel. Raval de Sant Fèlix. Església de la Puríssima Sang. Capella ceràmica. Desapareixen el 1936.

OCTUBRE

MARE DE DÉU DEL ROSER (Primer diumenge)

Raval del Calvari o Ravalet (plaça Tetuan). Documentades al segle XVIII, amb festa religiosa en l'església de la Puríssima Sang. Desapareixen el 1936.

MARE DE DÉU DEL PILAR. Carrer de l'Illeta o de les Monges (Núñez de Arce). Documentades al segle XVIII.

MARE DE DÉU DEL LLEDÓ. Carrer de L'Alcora (Navarra).

Dedicades des del segle XIX a sant Roc en el mes d'abril, amb festa religiosa en l'església de sant Miquel. Posteriorment se celebraran en honor de la patrona de la ciutat. Desapareixen el 1936. La imatge de la patrona d'esta festa de carrer encara es conserva a la casa de l'últim clavari.

NOVEMBRE

SANT ROC. Carrer Enginy o Giny (actualment Vera) i plaça Major. Església de Santa Maria. Documentades al segle XVIII.

És grat el recordar
hores passades
–carrers de Castelló,
corriols de la Plana–

ENRIC SOLER I GODES: «Elegia a Bernat Artola», III,

El poble és la festa i la festa és el poble

FRANCESC VICENT, *QUIQUET DE CASTÀLIA*
Programa radiofònic 400 de *Castelloneries* (3-2-1973)

Abans, i no fa d'això tants anys, el carrer era de les persones

Antoni Porcar Gómez

CAPÍTOL 2

ASPECTES DE LES FESTES DE CARRER AL CASTELLÓ CONTEMPORANI (1800-2000)

LES FESTES DE CARRER eren una institució de la vida social dels pobles del País Valencià. A la ciutat de Castelló les més antigues notícies que en tenim daten del segle XVIII, tot i que podem estar segurs de la seua existència anterior. Aquestes primeres festes de carrer de Castelló consistien fonamentalment en una missa solemne amb sermó, llançament de coets i traques, balls, un o dos dies de bous, músiques i refrescos.

A la ciutat de València, durant el segle XIX no hi havia carrer que no tinguera el seu retaule ceràmic dedicat a un sant, en homenatge al qual es feia la festa corresponent. A Castelló, durant el segle XIX es va produir un esclat en la celebració de festes de carrer, de manera que no sols es van conservar les antigues sinó que se'n van crear de noves. Segons el cronista Balbàs (1884: 111), «hay en nuestros días verdadero furor por aumentar más su número y dar más amplitud, más esplendor, más vida a las que ya existían». Moltes celebracions duraven vuit dies, i moltes comptaven amb l'espectacle del bou de vila.

Les festes del carrer eren una expressió del poble, de manera que el clavari, manífasser o cap principal de l'organització, era també un representant d'un sector de les classes socials populars, molt sovint un artesà o menestral. Entre les seues funcions, s'encarregava de contractar el dolçainer per a les músiques, preveure la funció religiosa i la participació del predicador, parlar amb el florer perquè instal·lara la decoració de penjolls i encarregar els bescurts al confiter (Soler Godes 1962: 61).

A València la creació d'un bon nombre de festes de carrer ha tingut relació amb l'existència prèvia de les concòrdies, que eren reunions de devots que sostenien a les seues expenses les despeses d'una capella existent en un carrer. Per donar alguns exemples, costejaven la conservació de la capella ceràmica, l'oli de la llàntia i les almoines de les misses per als capellans en els dies de la celebració del sant de l'advocació. Els diumenges i dies de gran solemnitat, i especialment en Quaresma, els devots eixien a resar el rosari per la contornada del carrer, il·luminats per artístics fanals (Bodria 1906: 83-89).

Segons el nostre postulat, la concòrdia va ser un tipus d'associació que suposava un compromís entre col·lectius, o entre simples persones, per a realitzar una activitat religiosa comunitària fora de les prescripcions eclesiàstiques existents per a les confraries. Un cas assimilable a les concòrdies, que aportem per intentar explicar-nos millor, podrien ser els antics vots d'un poble o també els aplecs espontanis per organitzar peregrinacions a ermites, per exemple en demanda de pluges. El concepte de concòrdia és, per tant, més ampli que el de les agrupacions que, històricament, van començar a organitzar les primeres festes de carrer.

Aquestes associacions anomenades concòrdies van comptar també a València amb imatges d'escultura dels sants del seu patronatge, que utilitzaven en les seues processons religioses pel seu carrer. Un exemple són les escultures de la Mare de Déu del Roser, sant Joan Baptista i sant Joan Evangelista –promogudes per la concòrdia del carrer de Valeriola–, que es guardaven a l'església dels sants Joans de València, al segle XIX. Ací tindriem, per tant, un dels orígens de la celebració que després, quan es generalitzarà per a tot el veïnat i no sols per als membres de la concòrdia –i, a més, inclourà actes lúdics i no simplement de culte–, es coneixerà com a festa de carrer.

Així, per exemple, la memòria oral de l'existència de concòrdies a la ciutat de València al segle XIX va ser recollida per Josep Bodria (1906: 83-89). Aquest escriptor documenta l'existència d'almenys onze concòrdies a la ciutat de València. En concret s'anomenaven així: (1) Mare de Déu del Bon Acert, en el carrer de la Cadena o de Dalt (2) Nostra Senyora dels Portents (o miracles), del carrer de Quart, (3) Divina Pastora, del carrer de Sorolla, (4) Divina Pastora, del carrer de Serrans, (5) Mare de Déu del Roser i sants Joans, del carrer de Valeriola, (6) Mare de Déu de la Mercé, del carrer de la Llanterna, (7) Mare de Déu del Carme, del carrer de la Parra, (8) Mare de Déu del Roser, de la plaça dels Porxets, (9) Mare de Déu del Roser, sant Miquel i sant Jeroni, del carrer del Pou pintat, (10) la de la plaça de Na Jordana, (11) Mare de Déu, del carrer de la Concòrdia, dalt la porta de l'església de Sant Bertomeu.

La inexistència o desconeixement de la documentació no permet afirmar res sobre l'existència de concòrdies a Castelló durant els segles XVIII o XIX. Les notícies que coneixem sobre els veïns que organitzaven el culte a la capella ceràmica del portal de la Puríssima, a finals del segle XVIII, tal com està documentat anteriorment en el present llibre, podrien fer pensar en una activitat semblant a la d'una concòrdia a la valenciana; però això no té cap fonament documental, i per tant no podem justificar aquesta idea.

El nostre plantejament, seguint la classificació de les confraries per les seues funcions, formulada pel professor Agulhon (1984) –i desenvolupada a les comarques castellonenques per l'etnògraf Àlvar Monferrer– proposa la identificació de les associacions de festes de carrer amb les confraries patronals o festives. A partir de l'Edat Moderna, aquestes eren associacions reconegudes per l'Església catòlica, que es dedicaven, fonamentalment, a l'organització de la festa del seu patró, tant en l'aspecte del culte religiós com en el profà o lúdic (Monferrer 2008: 59).

I. Costumari de les festes de carrer

1. Música de carrer: entre la dolçaina i la banda

El dolçainer i el tabaleter van ser un duo musical imprescindible en les festes patronals de viles i ciutats. Entre els dolçainers de la ciutat de Castelló de finals del segle XIX i principis del segle XX, el més famós va ser Quico el Cadirer, que va compartir presència en festes de carrer amb els dolçainers de Tales. També podem destacar la figura de Vicent Bonet, que va cobrar la quantitat de 66 pessetes per tocar la dolçaina, acompanyat per un tabaleter, durant la vespra i el dia de la festa del Corpus de 1900, 1901 i 1902.

Sobre la presència de la música de dolçaina en les festes de carrer, tenim el testimoni dels versos de l'escriptor castellonenc Josep Forcada Polo, «les festes

Els dolçainers Miquel Mulet i José Maria Illescas i el tabaletter Xamberga

de l'Armelar,/ en Mallorca i Doberies;/ la donsaina, en eixos dies,/ mai parave de tocar» (1946: 4).

La presència dels dolçainers de Tales en les festes de la geografia valenciana data de mitjan segle XIX, amb el fundador d'una singular nissaga, Salvador Montoliu Serrano. El seu fill, Vicent Montoliu, va ser considerat com un virtuós de l'instrument; mentre que els néts del fundador, Vicent i Gabriel Montoliu, interpretaren la dolçaina i el tabal, respectivament.

A finals del segle XIX va aparèixer a Tales la nissaga dels Ramos, que va aconseguir una certa fama, que fou certament extraordinària en els casos de Pere Ramos i el seu nebot, Josep Ramos Prades, *el tio Palanques*, que va facilitar moltes partitures musicals a l'investigador del folklore Gonzalo Puerto Mezquita (Llucena, 1916- Castelló, 1983). Segons aquest erudit, *el tio Palanques*, que va morir el 26 de novembre de 1958, va ser l'últim dolçainer de Tales. Durant el segle XX aquesta població de la Plana Baixa va arribar a comptar amb dotze dolçainers, que van participar com a músics en festivitats per terres valencianes, manxegues i aragoneses.

En 1867 només es va plantar una falla a la ciutat de València, que es va instal·lar en la plaça de bous. L'animació musical de la festa va anar a càrrec dels dolçainers de Tales, i la repercussió del seu èxit va fer possible que foren contractats per diferents comarques del País Valencià. La fama dels dolçainers de Tales va arribar a la cort de Madrid, on van actuar davant la reina regent Maria Cristina d'Habsburg-Lorena i del rei infant Alfons XIII (Puerto, 1983).

Caldria citar també alguns altres cèlebres dolçainers, com ara Antoni Martí Ràmia, de Sorita, a la comarca dels Ports; Vicent Arnau Gascó, de Traiguera, al Baix Maestrat; els famosos Leones d'Almedíjar; El tio Martín d'Altura; i a la Plana Baixa, Pasqual de Rovell, de la Vilavella, i Pasqualet de Vila-real (Quiquet, 1985).

A la ciutat de Castelló, dos ciutadans del Grau, el dolçainer José María Illescas, i el tabaletter Vicent Bacas, *Xamberga*, van esdevenir figures de referència, gairebé simbòliques, del manteniment de la música de dolçaina i tabal, des de la dècada dels anys cinquanta als setanta del segle xx. Fins a finals dels anys seixanta eren els únics intèrprets d'aquests instruments populars que hi havia a la capital de la Plana. La seua participació en festes de ciutats i pobles castellanencs, en centenars d'ocasions, va permetre que aquests músics pogueren recollir danses i cançons del folklore popular, poc difoses fins aquell moment.¹ En el món de la dolçaina, en la dècada dels anys vuitanta del segle xx, cal fer esment de Miquel Mulet i Ortiz, expresident de la Junta Central de Festes, entre altres càrrecs, i músic aficionat, alumne dels dolçainers Joan Blasco, de València, i de José María Illescas. Mulet es va atrevir a dedicar-se a la composició d'obres per a dolçaina, com ara la *Corranda d'En Quiquet* i les cinc *Dansetes del carrer Sant Blai* (1985), justament una obra lligada a una festa de carrer.

L'aparició de la Colla de Dolçainers i Tabaleters de Castelló, el 1985, dirigida inicialment per Ferran del Rosario, va suposar un canvi definitiu de cicle, amb la formació de nous músics joves i la creixent popularització d'uns instruments tan típicament valencians.

Un altre tema proper és el de la participació de les bandes de música, que des del segle XIX han acompanyat les festes populars, i especialment les processons religioses amb les imatges dels patrons dels carrers. En la festa del Portal de la Puríssima del 1857 està documentada la participació de la banda de música de mossén Pere, fundada pel prevere Pere Martí, organista de l'església parroquial de Santa Maria, i de la banda de Miralles, dirigida pel professor benassalenc Tomàs Miralles, considerat un filocarlí segons Llinàs (1917).

La banda La Lira, una agrupació d'aficionats fundada a finals del segle XIX, va aconseguir una gran popularitat. La banda del Regiment d'Otumba, que ocupava llavors la desamortitzada caserna de Sant Francesc, va amenitzar les festes del carrer de Sant Fèlix del 1900 (Vilar, 2002: 82). El personatge del saxofonista ebri de la narració «Un músic trascolador», del llibre *De la meua garbera* (1935), de Josep Pascual Tirado, conta que forma part de la «banda del mestre Llorençet», és a dir de La Lira, dirigida pel mestre Lorenzo Domingo (Gascó 2000: 38).

1. Part de les partitures de José María Illescas, que es trobaven a l'arxiu de Francesc Vicent, *Quiquet de Castàlia*, es conserven a l'arxiu de la Colla de Dolçainers i Tabaleters de Castelló.

Banda de la Beneficència, dirigida per José García Gómez, en 1950 (foto: Wamba)

Als anys quaranta i bona part dels cinquanta del segle xx, la banda de la Beneficència, dirigida per José Garcia, va ser una participant habitual en les desfilades processionals de les diverses festes de carrer de Castelló. La mort del mestre Garcia, el 1958, va suposar la dissolució de la banda de la Beneficència, i va donar un major protagonisme a la nova Lira o Unió Musical, que coordinava Marino Marco. Aquest col·lectiu es va metamorfosar en la banda de la Creu Roja, però va continuar sota la batuta de Marino Marco. El 1972 el popular clarinetista i compositor de pasdobles Josep Gargori Vicent es va fer càrrec de la direcció d'aquest grup de músics (Gascó 2000: 178).

2. Menjars i coets de festa

En les festes de carrer era també típica la presència de cacauers, i de venedores de carabassa al forn, conegudes com a carabasseres. *Tonica la Cacauera*, venedora amb parada al cantó de carrer Major amb la plaça de la Pau, davant de la papereria Ballester, on venia cacaus, tramussos i castanyes, era un personatge popular de la dècada dels seixanta del segle xx. Podríem dir que els tramussers i els cacauers feien l'agost a les festes de carrer, on tothom comprava els seus productes: menuts, majors i vells. No hi havia festa de carrer que no comptara amb els venedors de coquetes de peix i que oferien, per a beure, la bóta plena de vi.

El coeter era un personatge central per a qualsevol festa de carrer. Aportava dos elements imprescindibles per a la celebració, com eren els masclets i la traca, als quals podia afegir-se la cordada de coets, com a final de festes. La vespra de la festivitat, si els fadrins feien albaades, el coeter els acompanyava amb el cabàs sobre l'esquena, venent coets als xicots. El dia de la celebració, els masclets es llançaven a l'alba, acompanyant el vol de campanes, i abans i a la fi de la missa major. La cordada era un remat sorollós que acabava amb la participació dels joves (Soler Godes 1962: 194):

[...] el carret ple de coets corre llençant foc i pegant esclafits d'una punta a l'altra del carrer. Després els fadrins buidaven el cabàs del coeter i feien córrer tota la gent entre esglais i crits [...]

Segons ens explica Butxaca i Freire en el seu retrat literari del coeter, a mitjan segle XIX, a València, una cordada s'ajustava per lliures, i cada lliura valia quinze quinzets, és a dir tres pessetes i setanta-cinc cèntims.

Al Castelló de finals del segle XIX, el llançament de coets era vist molt negativament per una part de l'opinió pública, que el considerava com una diversió salvatge, impròpia d'una ciutat civilitzada. Davant un ferit per un coet en unes festes celebrades al carrer Major, al número 556 del periòdic *La Provincia* (4-12-1885) es va publicar un article demanant a l'alcalde, directament, la prohibició de la pirotècnia de carrer:

No hay fiesta en calles, ni plazas sin que sus vecinos aficionados a la pólvora nos regalen con alguna docena de aquellos inocentes e inofensivos *juguetes*. [...] Por el buen nombre de nuestra ciudad, le rogamos muy encarecidamente prohíba tan salvaje diversión.

Un altre element que participava en la festa eren els anomenats florers, és a dir els encarregats de guarnir els carrers per a les festes. Moltes vegades el seu ofici veritable era el de fuster, i d'aquesta manera ells mateixos es fabricaven els ornaments.

L'escriptor castellanenc Enric Ribés Sangüesa explica que el món dels oficis, que inclou professions com ara tipògrafs, sabaters, matalassers, filadors i teixidors, auxiliats per les seues dones, ha sigut el que sempre s'ha emportat la palma en l'organització i èxit de passatemps com les cucanyes, la tirada al pollastre, les curses amb sacs i les curses d'animals, així com els putxinel·lis o teatre de titelles (Ribés Sangüesa 2000:145).

En resum, les antigues festes de carrer tenien un caràcter autènticament popular i de familiaritat en el tracte entre veïns. Eren celebracions per compartir i per acollir tothom que volguera participar de la festa. De fet, el costum del clavari entrant d'oferir un convit de coques, pastes dolces i licors al veïnat, la

nit del final de la festa de cada any, quan rebia la imatge del sant a casa seua, va ser motiu de crítica. El cronista Mundina el qualifica com a «costumbre de vanidad y no de devoción» (1873: 211) perquè per als clavaris suposava més despesa que el cost de la cerimònia religiosa. Aquell caràcter social tan particular feia que, per no exposar-se a crítiques de tota la ciutat, els clavaris feren en els convits una despesa superior a la que els permetia la seua posició econòmica. Es tracta d'un ritual que busca la integració o participació simbòlica de tots els veïns de la zona. Però, segons Mundina, a finals del segle XIX, aquella despesa representava un problema per a trobar clavaris de les festes de carrer, «pues muchos fieles de la clase media, que gastarían de buen grado todo lo que corresponde a la función de iglesia, huyen del compromiso» (1873: 212).

Xiques de paner del carrer Sant Vicent amb mantellines blanques, sense tela, als anys 60 del segle xx

3. Obres teatrals

Enric Ribés Sangüesa, al seu llibre *Quadros de costums castellanencs* (1916), ens parla de l'afició a representar escenes còmiques en les festes castellanenques de carrer, perquè «són costums que distrauen molt a la gent i costen pocs quartets». Així, per exemple, als anys cinquanta del segle xx, en les celebracions dels carrers Sant Blai s'organitzaven funcions teatrals al Romea, situat al carrer Enmig; també les festes de sant Cristòfol, a la plaça Mallorca, les del carrer Mare de Déu del Lledó o les del grup perifèric del mateix nom comptaven amb representacions, promogudes per l'actor i autor teatral Josep Forcada Polo. Sobre el tema que ens ocupa comptem, dins la literatura catalana, amb alguna mostra, com ara el sàinet *La festa del carrer* (1918) d'Enric Lluelles, estrenat el 15 de febrer del 1918, al Teatre de Novetats de Barcelona per la companyia de l'actor Enric Borràs. L'argument gira al voltant de dos joves, l'un, Eudald, hipòcrita i fatxenda, i l'altre, Patllari, un pagès pobre i tímid, que malden per aconseguir l'amor de Carme, filla de Joan Pregària, el paborde d'una festa de carrer de Sant Pere de Ripoll. L'acció es situa l'any 1899 i descriu una festa amb música de xaranga, correbou o bou amb corda, jocs infantils («cubell amb cireres»), dinar extraordinari (escudella, carn d'olla, pollastre rostit, dolços i xampany) i ballada de sardanes. El més interessant d'aquesta obra, per al tema

La companyia de Forcada Polo fent teatre a la plaça Mallorca. 10-7-1950

d'estudi que ens ocupa, és l'acotació escènica inicial sobre la indumentària dels actors i actrius:

Dones i noies vesteixen el trajo típic de les festes de carrer consistent en vestit de seda negra i mantellina blanca catalana. Els homes, trajo negre i gorra o barret, segons llur estament. La gent obrera usa corbata de xal vermella, amb nus de carreter. En *Cosme* i la *Madrona* van abillats a la pagesa. Ell amb trajo de vellut, espartenyas de beta i barretina de galleret. Ella amb mocador florejat.

Les imatges més antigues que es conserven sobre les festes de carrer castel·lonenques, corresponents a les dècades dels anys 40 als 60 del segle xx, ens mostren una coincidència general amb el costum indumentari de les antigues festes de carrer catalanes, deixant a banda el tipus de vestit dels obrers, grup social marcat per una imatge corporativa particular, que opta per voler ser reconegut com a tal. Pel que que fa als pagesos, l'ús típic de la barretina de galleret, és l'únic tret diferenciador respecte a la indumentària de dia de festa del llaurador valencià de les terres planes, amb vestit de vellut i espartenyas de beta. En el cas de les dones, les mantellines blanques contrastaven amb els vestits de color negre; especialment en el grup conegut com la cort o les xiques de paner, que precedeixen la peanya amb la imatge del sant del carrer en les processons. Les mantellines transparents que tenim documentades a Castelló, a partir de les dècades 1790-1810, com a propietat de les classes altes, «poden estar brodades o guarnides amb puntes o blondes/*encajes* i són blanques» (Roca i Vidal, 2008: 84).

A la capital de la Plana comptem amb una manifestació literària sobre el tema que tractem, pràcticament desconeguda de tothom. Es tracta de la comèdia en dos actes, en prosa i en vers, *Les festes del meu carrer* (1950), de Josep Forcada Polo (Castelló, 1907-1986), que culmina un cicle de creació de deu obres teatrals durant la dècada dels anys quaranta del segle xx. A l'obra es representa el retrobament de dos germans, després de trenta anys de separació, Pasquala i Micalet, la vespra de la celebració d'una festa en un carrer del raval de Sant Fèlix. Micalet, que ve d'Amèrica, retroba un amor de joventut, Matilde, una bella vídua de mitjana edat, i la seua filla Tereseta, que es va quedar òrfena de pare als dos mesos. Matilde, de jove, va deixar la relació amb Micalet, però ara aquest, que encara l'estima, li demana casar-se i fer-li de pare a Tereseta. L'obra *Les festes del meu carrer* es va estrenar a Castelló deu anys després de ser escrita, el 19 d'octubre del 1960, a les festes del grup Verge del Lledó (Pérez Moragon 1993: 56).

Més recentment, el 9 de gener de 1994, l'Escola de Dansa Castelló, sota la direcció de Consol Jòvena, va interpretar un quadre costumista castel·lonenc titulat *Fem festes de carrer*, amb participació musical de la rondalla d'instruments

de corda, veus i dolçainers. La representació es va realitzar al Teatre del Raval, al carrer Comte Pestagua, dins la festa en honor de sant Roc de Vora Séquia.

II. Calendari anual: algunes qüestions

La memòria que Mn. Sebastian Fraile i Esparducer, rector arxiprest de la ciutat de Castelló, va presentar en 1862 al bisbe de Tortosa, Benet Vilamitjana, per a la seua primera Visita Pastoral per les parròquies, acabava amb unes notes sobre les festivitats religioses anuals a la capital de la Plana:

Durante el año se celebran en esta ciudad con solemnidad y brillantez los ejercicios del mes de María y los Novenarios de la Purísima Concepción, Nuestra Señora de los Desamparados, Sacratísimo Corazón de Jesús, Nuestra Señora de Lledó, Benditas Almas de Purgatorio, San Antonio, San Vicente, San José y San Nicolás.

D'aquesta breu notícia podem deduir, com a hipòtesi, que alguns dels novenaris esmentats fan referència a diverses festes de carrer, com el de sant Antoni, que s'organitzava a la plaça Nova (més tard del Rei en Jaume) i la de sant Nicolau, del carrer d'Amunt. La Mare de Déu dels Desemparats, sant Josep i les Ànimes comptaven amb altar a l'antiga església major de Santa Maria. Una antiga imatge de la Immaculada apareix situada, segons aquest document, a la capella de la Comunió. A bon segur es feia referència a l'escultura, obra de Josep Esteve Bonet, que actualment es conserva a la catedral de Castelló.

La nostra deducció apareix confirmada pel cronista Juan Antonio Balbàs, que testimonia el 1884, al seu llibre *Casos y Cosas de Castellón*, que durant l'últim quart del segle XIX les festes de carrer no sols no havien desaparegut sinó que se n'havien creat de noves. En l'article «Cofradías y fiestas. 1770-1883» en aquell temps se citen les dues festes del carrer de Sant Vicent, on s'homenatjava no només aquest sant, sino també sant Antoni Abat, perquè els veïns del carrer s'adherien a la celebració de la propera plaça del Rei, dedicada al sant eremita; les del carrer Sant Blai, en honor d'aquest bisbe, segon patró de la ciutat; el carrer de Santa Bàrbara i la plaça de l'Ereta (plaça Isabel la Catòlica), que honoraven aquesta màrtir cristiana; i la de sant Francesc, al carrer Talecons.

Al voltant de la festa dedicada a sant Vicent Ferrer comptem amb un document del 1868, un article publicat al número 3 del periòdic *Crónica castellonense*, del 18 d'abril. A l'escrit, segons la nostra interpretació, es critica l'estat ebrí o l'actitud incorrecta dels portadors de les imatges i d'alguns dels acompanyants, en les processons de tornà dels patrons en les festes de gremis i carrers. Encara que no es nomena cap imatge, el fet de ser un article publicat a l'abril ens fa pensar que fa referència, entre altres casos, a la festa patronal del ca-

rrer Sant Vicent. L'actitud d'aquells veïns ocasiona, segons l'autor de l'article, «que se tenga por bárbara y hasta por irreligiosa a la gente de esta Capital».

Comptem amb un document desconegut per la historiografia per valorar l'abast de les festes de carrer al Castelló de l'època de la Restauració. En la tardor de 1885 es van celebrar moltes funcions religioses solemnes en acció de gràcies per la desaparició de l'epidèmia de còlera. Tenim documentades en octubre de 1885 fins a vint celebracions litúrgiques, segons les notícies publicades pel número 151, del 14 d'octubre, del periòdic *La Plana Catòlica*, òrgan oficial del partit carlista, organitzades pels veïns de diversos carrers de la ciutat, tant de la vila com dels dos ravals, com ara els carrers Sant Fèlix, Moreres –actual Sanahuja– o Trinitat (Carceller 2002: 469). Les dedicades a la Mare de Déu del Lledó, tant a l'església parroquial de Santa Maria com al seu santuari, van ser de les primeres que es van celebrar.

Aquesta notícia té interès per a identificar la celebració de diverses festes de carrer al segle XIX, algunes de nova creació. Així per exemple, sabem que al convent de les monges caputxines se celebrava la festa anual de sant Fèlix, organitzada pels veïns del raval septentrional de Castelló. Per la seua banda, a l'església de Sant Miquel, al carrer Enmig, tenia lloc la festa dedicada a la Trinitat, organitzada pels veïns del raval meridional, al segle XIX. La immigració vinguda de l'Aragó ja tenia suficient pes en aquella època com per a organitzar una funció religiosa dedicada a la Mare de Déu del Pilar, a l'església parroquial de Santa Maria. Noves devocions catòliques, sorgides al segle XIX, com la del Cor de Jesús, van comptar també amb la corresponent celebració, en concret a l'església de la Sang, organitzada pels veïns del carrer Moreres, l'actual Sanahuja. Algunes famílies de bona posició econòmica van sufragar les despeses d'un solemne tridu, celebrat a l'església de les Caputxines. Alguns carrers, com el mateix de les monges caputxines, van comptar amb una decoració extraordinària, amb fanalets i gallardets. De la celebració dedicada a sant Nicolau, organitzada pels veïns d'un sector del carrer d'Amunt, comptem amb una descripció de l'ambient, publicada al número 554 del periòdic *La Provincia* (29-10-1885): «La calle estaba adornada con gallardetes, la mayoría de los balcones lucían colgaduras, y algunas de las fachadas se distinguían por estar adornadas con gusto».

Fins i tot a l'ermita de la Mare de Déu de la Salut, prop del Desert de les Palmes, es va celebrar una funció religiosa organitzada pels habitants «de las Yaserías, en acción de gracias por haberse visto completamente libres de la epidemia colérica».

Quadre 1: MISSES D'ACCIÓ DE GRÀCIES PER LA DESAPARICIÓ DEL CÒLERA EL 1885, ORGANITZADES PER CARRERS

CARRER	ADVOCACIÓ	ESGLÉSIA
Amunt (Alloza)	sant Nicolau	Sant Nicolau
Cassola (Isabel Ferrer)	sant Roc	Convent de Caputxines
Cassola (Isabel Ferrer)	sant Roc	Sant Miquel
Cavallers	sant Roc	Convent de Caputxines
Cavallers	sant Joaquim	Sant Miquel
l'Alcora (Navarra) i plaça Mallorca		Sant Miquel
Major	Immaculada	Antic convent de Santa Clara.
Moreres (Sanahuja)	Cor de Jesús	Sang
Raval de la Trinitat	Trinitat	Sant Miquel
Raval de Sant Fèlix	Sant Fèlix	Convent de Caputxines
Sant Fèlix	Sant Felix	Sang
Saragossa	Mare de Déu del Roser	

Hem presentat en aquest llibre un quadre resum sobre el calendari de les festes de carrer castellanques durant el període estudiat. Lamentablement, l'escriptor Ribés Sangüesa, quan va tenir l'oportunitat de fer una descripció de les festes de carrer castellanques, va declinar de fer-ho, per mandra o manca de documentació: «Descriure-les seria cosa cansada, tant per al lector, com per a mi» (2000: 156). Així, per tant, dins la seua obra, *Quadros de costums castellanecs* (1915), Enric Ribés es limita a catalogar-les parcialment, sense criteri, tot barrejant celebracions de carrer amb festes de confraries i de gremis (Ribés Sangüesa 2000:156-157). Justament, dins aquesta incompleta relació, l'única festa de carrer que tracta amb un poc d'interés és la de la Puríssima, «la tornada de la Puríssima, festa del 8 de desembre, que presència tot Castelló», organitzada pels veïns del carrer Enmig, dels Quatre Cantons fins a la plaça de Clavé i carrer Sant Lluís. La raó és que era «la seua festa», perquè Ribés Sangüesa tenia casa i farmàcia al cantó del carrer Enmig amb el carrer de la Moreria (Ripollés 2000: 157).

Amb aquesta informació de Ribés Sangüesa presentem un quadre de les festes de carrer que esmenta, seguint l'ordre que emprà al seu llibre. Cal observar el desordre cronològic de l'escassa informació que aporta. Per la nostra banda, a la relació de carrers afegim el nom concret del patró i la data de celebració:

Quadre 2: FESTES DE CARRERS ESMENTADES PER RIBÉS SANGÜESA

Via urbana	Sant o advocació	Data de celebració
Carrer Bisbe Climent	sant Roc del pany de Sant Domingo	Diumenge següent a Nadal
Carrer d'Amunt (Alloza)	sant Nicolau	6 desembre
Raval de la Trinitat	Trinitat	Juny
Carrer Sant Miquel	sant Miquel	29 setembre o darrer diumenge
Carrer Santa Bàrbara	santa Bàrbara	4 desembre
Carrers Cavallers, Ensenyança, Gràcia, Mealla i Isabel Ferrer	sant Roc del Canyaret	Diumenge següent a Nadal
Carrer Enmig fins a Sant Lluís i plaça Clavé	Puríssima Concepció	8 de desembre

Sens dubte les festes de carrer i les antigues festes d'agost han estat, històricament, les festes populars per excel·lència de la ciutat de Castelló. Voldríem fer un repàs de les festes de carrer de Castelló celebrades a l'agost, per fer-nos una idea del seu eco social.

Entre les festes de barri que se celebraven a l'agost, hi havia les dedicades a sant Salvador (el primer diumenge) al carrer Tosquella, desaparegudes el 1972. Tres festes de carrer o barri, documentades al segle XVIII, se celebraven també antigament a l'agost: sant Cristòfol, al carrer Enmig, on tenia capella (dia 2); sant Roc, als carrers avui anomenats respectivament Ruiz Vila (antic Calders), Bisbe Climent (Coloro), Pescadors, Campoamor (Villamargo), Vera (Enginy), Mealla i Isabel Ferrer (Cassola) (dia 16); i Sant Agustí (dia 28 o últim diumenge). Al final de setembre entra al calendari la festa del carrer Mare de Déu de la Balma.

Quadre 3: LLISTAT HISTÒRIC DE LES FESTES DE CARRER D'AGOST

Via urbana	Sant o advocació	Data de celebració
Carrer Enmig	Sant Cristòfol	2 d'agost
Carrer Tosquella	Sant Salvador	1er diumenge d'agost
Carrer Pescadors i voltants (Pany de Sant Domingo)	Sant Roc	16 d'agost
Plaça Mallorca	Sant Josep	agost
Carrer Major	Sant Agustí	28 o últim diumenge

En els *Quadros de costums castellanencs*, d'Enric Ribés Sangüesa, s'aporta una notícia sobre la celebració d'una setmana de ball parat, o mostra de danses damunt d'un entaulat i a l'aire lliure, a l'antiga plaça de Pescadors, actualment d'Hernán Cortés, durant les festes de sant Roc, que se celebrava el 16 d'agost. Es tractava de les festes dels carrers que tenien sant Roc del pany de Sant Domingo com a patronatge, que segons Ribés Sangüesa comprenen «los carrers de Gumbau, Escultor Viciano, Governador Bermúdez de Castro, Francisco Tàrrega, Peixcadors, Temprado, Campoamor o Villamargo i plaça de la “Paç”». (2000: 139). L'escriptor hi oblida els carrers Bisbe Climent, Caçadors, el carrer de l'Aigua (després denominat Cardona Vives) i els actualment denominats com a Sanchis Abella i José Juan Breva. És interessant l'al·lusió a l'antiga participació dels carrers Tàrrega i Temprado en les festes de sant Roc.

1. Festes de sant Josep

Les festes dedicades a sant Josep, celebrades al mes d'agost, eren un exemple de les antigues festes de carrer en el raval de la Trinitat, a la zona sud del nucli urbà, espai oposat geogràficament al de Sant Fèlix.

La celebració ciutadana dels carrers del raval de la Trinitat en honor de sant Josep es va iniciar en la dècada dels anys noranta del segle XIX i es va perdre el 1936, per causa de la guerra civil. Cal no confondre aquestes festes estiuenques dedicades a sant Josep amb la celebració organitzada en març pel gremi dels fusters, en honor també d'aquest sant.

De quin Josep, per tant, estem parlant? Podríem plantejar una hipòtesi sobre que es tractava d'una festa en honor de Josep de Calassanç, la festa litúrgica del qual se celebra el 25 d'agost. El fet seria coherent amb la creació al barri del col·legi de l'Escola Pia, a principis del segle XX, a partir del llegat de mossén Joan Cardona Vives. Però no podem demostrar, amb proves, que el de Calassanç fóra el titular de la celebració, perquè no s'ha conservat cap record de la imatge, i per tant descartem aquesta hipòtesi.

En canvi, sí podem afirmar que l'Escola Pia de Castelló va promoure la devoció a sant Josep. De fet durant la Quaresma, des de principis del segle XX, tenia lloc a la capella del col·legi la denominada litúrgia dels set diumenges al patriarca sant Josep, amb sermó, trisagi i veneració d'una relíquia del sant. La primera notícia que en coneixem es va publicar al número 3739 de l'*Heraldo de Castellón* (21-1-05). A més, a la capella escolàpia es van organitzar cultes en honor del sant de Calassanç, el dia de la festa litúrgica, fins i tot durant la Segona República, com podem llegir a l'*Heraldo de Castellón* del 1932...

La devoció a sant Josep és una mostra clara d'influència de la diòcesi de Tortosa, que tenia dedicat el seminari al considerat com a patriarca de l'Església. Les festes castellanencs de sant Josep duraven tres dies, i en destacava com a acte

popular una torrada de sardines a la plaça de Mallorca. Segons un costum que venia d'antic, els clavaris o caporals de la comissió desfilaven en la processó amb un gaiato, com a emblema de la seua funció preeminent i signe d'autoritat. El 1911, el diumenge 8 d'agost, tenim documentada la realització d'un *Coso Blanco* o mena de cavalcada, de vesprada, i de balls populars, per la nit, a les festes dels carrers Fortuna, Mallorca i Sant Cristòfol (*Heraldo*, 1911). Personatges destacats d'aquella celebració eren el soler Baptista Prades –conegut com a *Batiste el Poll*–, *Pepe el Vaquero*, Joan Bonet Burgales, Domingo *el Matalapero* i el llaurador Vicent *el Geperut de Baralluga*. La imatge del sant, que era de proporcions menudes, va desaparèixer en la revolució i la guerra civil de 1936. De les festes dedicades a sant Josep, només ens n'ha sobreviscut el testimoni oral d'Antoni Gómez, transportista amb carro de cavall, veí resident al carrer Teruel, que encara les va arribar a conèixer. Les manifestacions es van produir en 1975 i 1976, en les edicions número 525 i 577 del programa radiofònic *Castelloneries*, dirigit per Francesc Vicent, *Quiquet de Castàlia*. En podeu consultar la fitxa dels programes a la web www.castelloneries.blogspot.com

A hores d'ara, com a signe de l'antiga tradició, es conserva una capella ceràmica de carrer amb la imatge de sant Josep i d'un Jesús infant, realitzada a finals del segle XX, a la casa de la plaça Mallorca número 5. L'antiga capelleta d'aquella casa, del segle XIX, va desaparèixer el 1994.

2. Festes de sant Cristòfol

El carrer de Sant Cristòfol és un espai urbà creat al segle XIX. Quan tractem el tema de l'actitud de l'Ajuntament de Castelló davant la religiositat popular, cal que recordem que l'article 270 de les ordenances municipals de l'última dècada del segle XIX, determinava l'obligació municipal d'assistir a un cert nombre de festes religioses, i entre elles les dels patrons de la ciutat. Per això cal destacar el fet que, des dels últims anys del segle XIX, es va suprimir la celebració municipal del patronatge de sant Cristòfol. L'afirmació prové d'una figura política com era el regidor republicà Vicente Gea Mariño, que així ho va afirmar en un plenari de l'ajuntament, celebrat el 20 de setembre del 1901. El metge Gea, un ateu anticlerical, va ser considerat, una dècada després, com el segon màxim dirigent del republicanisme castellanenc, després de Fernando Gasset (Llansola, 2006: 82).

Durant la Segona República, el 20 de maig de 1931, un grup de veïns va proposar el canvi de denominació del carrer de Sant Cristòfol perquè s'anomenara 14 d'abril, aniversari de la proclamació de la república, però l'intent no va prosperar.

Durant el període revolucionari de principis de la guerra civil espanyola de 1936, l'Ajuntament de Castelló, presidit per Manuel Aragonés Cucala, va

Joaquín Martí, Caragol, al costat de membres de la junta de la festa de sant Cristòfol, lliura una placa d'homenatge a Mn. Membrado, rector de Sant Cristòfol

aprovar un ampli llistat de noves denominacions de les vies urbanes. Entre les modificacions aprovades es va canviar la retolació de «San Cristóbal» pel de «Francisco Ascaso», un anarquista de la FAI, mort el 19 de juliol de 1936, en l'assalt a la caserna de les Drassanes de Barcelona. En la postguerra, el Ple municipal del 28 de juny de 1939 va retornar el nom originari a aquest carrer (Prades, 2008).

Sobre el carrer de Sant Cristòfol i el propers carrer de Talecons i plaça de Mallorca hem recollit algunes dites populars que publiquem tot seguit:

Ixen bruixes per la nit,
que als serenos fan temor;
per la plaça de Mallorca,
i pel carrer Talecons.

Es tracta d'al·lusions a dos espais urbans del raval de la Trinitat, el del sud de Castelló. El carrer Talecons o Sant Francesc, era famós per les seues tavernes. Per tant, l'al·lusió a les «bruixes» cal interpretar-la com a dones que busquen relació, prostitutes, que es passejaven per les tavernes buscant-hi clients.

Els del secà de Tosquella,
i carrer de Talecons;
hui posen cigrons a l'olla,
i cobertors als balcons.

Els del secà de Tosquella
i els del carrer Talecons
li tiren cigrons a l'olla
perquè és festa major.

El secà de Tosquella era un espai urbà situat al nord de la ciutat de Castelló, on es va construir la presó al segle XIX (Gimeno, 1955: 78). Les cobles parlen d'una festa major celebrada a tota la ciutat, on es fa un bon dinar i es posen cobertors als balcons de les cases.

Una dècada després de la guerra civil del 1936 al 1939, les renovades festes de la plaça de Mallorca i voltants van renàixer en 1950, per la iniciativa ciutadana dels veïns del carrer. La dedicació al patronatge de sant Cristòfol fou una proposta de mossén Ramon Arnau, que des del 1938 fins al 1964 va ser rector de la parròquia de la Trinitat, a la qual està adscrit el barri. El 1950, el primer clavari va ser Vicent Archilés Miralles, un veí resident al carrer del Poeta Verdaguier, 38.

La programació consistia en actes religiosos, amb missa i processó de trasllat i de tornada, ball de plaça i repartiment de bescuit per les cases del veïnat. En aquells primers anys es van oferir obres de teatre valencià de sainet, com va ser el cas de l'obra *Pepe Tramús*, de M. Nebot, representada el 1954 a la plaça de Mallorca.

Al final dels anys seixanta, la festa ciutadana de sant Cristòfol, patró de Castelló, havia arribat a un tal grau d'indiferència que els representants municipals només programaven el vol preceptiu de les campanes del Fadrí. Des del 1968, un reduït grup de ciutadans castellonencs, encapçalat per Francesc Vicent, *Quiquet de Castàlia*, va aconseguir relançar, quasi des del no-res, amb alguns actes nous, les festes de Sant Cristòfol. Des de principis de la dècada dels setanta, la Germandat dels Cavallers de la Conquesta –representant de l'antic Gremi dels Fadrins, que va tindre sant Cristòfol com a patró– i la parròquia del sant titular, al carrer Marqués de l'Ensenada, amb el rector José Membrado Galí, van assumir la responsabilitat de coorganitzar la solemnitat dedicada al patró de Castelló, amb l'inexistent suport de l'ajuntament.

Avançada la dècada dels setanta, enmig d'una indiferència total, els regidors, a la fi, van concedir per als actes la quantitat irrisòria de 25.000 pessetes de l'època. Des de l'Ajuntament de Castelló s'ignorava la real importància que podien arribar a tindre les festes de sant Cristòfol, tant com a reactivació del patrimoni espiritual, històric i costumista del nostre poble com a ocasió immillorable per aconseguir unes grans festes d'estiu.

Mentre el grup promotor de la parròquia i els Cavallers van gestionar la celebració, els actes de les festes pròpies de la plaça Mallorca, el dia 10 de cada mes de juliol o diumenge següent, es van incorporar al programa ciutadà, amb

Actuació de Raimon al pati de la parròquia de Sant Cristòfol, el 1973

la festivitat litúrgica del 27 de juliol, a la parròquia de Sant Cristòfol. Es van consolidar la celebració d'una solemne eucaristia en valencià o la benedicció de vehicles, actes presidits pel bisbe de la diòcesi de Sogorb-Castelló. A més, però, es van organitzar actes singulars com ara la «festa de l'agüelo», dedicada als ancians de l'asil del carrer Governador, o la «festa de poble», al pati de la parròquia del sant. Es tractava d'un festival presentat per Francesc Vicent, *Quiquet*, que comptava amb la participació de personatges com ara el dolçainer Josep Maria Illescas i el tabaletter Xamberga, grups de teatre valencià o rondalles musicals, com ara grups de danses, tunes, cors parroquials, grups folk o la Murga Típica Fadrell Camp.

Una fita de les programacions d'aquella «festa de poble» va ser el recital del cantautor valencià Raimon, el dijous 26 de juliol del 1973, al pati de la parròquia de Sant Cristòfol. En una nit calorosa, un públic multitudinari va acudir a aquell pati parroquial, pomposament anomenat «Alqueria Park». Des del govern civil es va censurar, prèviament, la interpretació d'algunes cançons de Raimon, considerades com a políticament inacceptables. Després del recital, que havia tingut poc a veure amb el llistat de cançons permeses per l'autoritat, els organitzadors, i entre ells Miquel Soler, van haver de suportar un insidiós interrogatori de la policia. L'intèrpret va cobrar la quantitat recaptada amb les mòdiques entrades de 200 pessetes.

En la recta final de l'estiu, des d'abans de la guerra civil de 1936, se celebrava la festa del carrer de la Balma el diumenge següent al 8 de setembre, festivitat del naixement de la Mare de Déu i dia de les imatges marianes trobades. Cap a la dècada dels anys cinquanta del segle xx s'organitzaven tres dies de festa i

després va ser la setmana sencera. Se celebraven sopars i balls de fanalets, amb música d'orguet, pal ensabonat, trencada de perols, espectacles i bou de carrer, però de cartó. La versió oficial diu que la decadència d'aquesta festa va ser deguda als impostos que cobrava l'ajuntament. Les festes del carrer de la Mare de Déu de la Balma es van recuperar en la dècada dels vuitanta del segle xx.

Festes d'agost al carrer Fèlix Brevà, als anys 50 del segle XX

3. Festes d'agost

És una opinió estesa creure que les festes d'agost, commemoratives de l'Assumpció de Maria, sempre han suposat l'èxode dels castellonencs cap a la perifèria, cap al Pinar, les alqueries i els masets, a la recerca de la diversió i el descans. Aquest costum conegut com a «mos quedem», al·lusió a la vetlada fora de la llar habitual, va ser la manera majoritària de celebrar les festes d'agost fins a l'inici de la guerra civil, el 1936. A l'alba, un vol de campanes de les esglésies era com el signe per a l'eixida col·lectiva al camp. Famílies senceres de classe mitjana i també de classe treballadora es desplaçaven des del nucli urbà de Castelló, i encara des de Benicàssim i Almassora, fins al Pinar del Mar. Al número 157 del periòdic *La Provincia*, del 18 de juliol del 1889, es va publicar un comentari sobre els sectors socials presents al Pinar:

La alegría y bullicio no ha sido este año únicamente para la clase obrera, que es la que ordinariamente se refugia entre los pinos, sino que otras personas, que su posición les impide el ir allí, han invadido las casas de los veraneantes.

El paratge s'omplia d'envelats i carros agrícoles que albergaven l'anomenat *estiueig del pobre*, sota les frondositats de l'espai vegetal. Al Pinar el temps d'oci es vivia entre músiques, cants i balls, «cántase la marinería, el fandanguillo y la jota» (Calduch, 1925). L'estada s'allargava moltes vegades fins a una quinzena de dies. Uns altres preferien romandre als seus barris.

L'acte litúrgic més solemne a la parròquia de Santa Maria era vespertí, amb l'exposició de la imatge de la Mare de Déu enllitada, i el cant de la Salve Regina. Tot seguit s'organitzava una processó mentre es realitzaven les desplegades de la campana Àngel, la major del campanar. El 1900 l'Ajuntament de Castelló encara va assistir oficialment a la litúrgia i a la processó de l'Assumpció, però ja en una data com el 1925, segons l'escriptor Emili Calduch, era notòria l'absència de gent a la ciutat eixe dia: «A las siete sale la procesión que hoy es un verdadero entierro general».

A la nit del mateix 15 d'agost a la zona dels Mestrets, al raval de Sant Fèlix, i en uns altres llocs, molts veïns instal·laven uns tendals rudimentaris enfront de les cases i organitzaven la *topà* o sopar comunitari, on els uns i els altres compartien les provisions. Pel terme es llançaven coets i altres figures pirotècniques.

El 1938, quan a Castelló ja havia acabat la guerra, es va fer un intent de fer renàixer les festes d'agost. Però els costums estaven canviant i el «mos quedem» va ser substituït per un intent de festes estiuenques de carrer, justament als barris perifèrics del Castelló d'aquell temps, d'on abans eixia el veïnat animador del Pinar i de les alqueries. Segons explica Jaime Nos (1977) les festes van canviar el seu signe campestre pel ciutadà

[...] hasta que agotándose aquel entusiasmo inicial de adorno de calles y programas festivos con algazara en cierto modo carnavalesca, las fiestas de agosto perdieron no sólo peculiaridad sino fuerza.

Al Castelló de la segona meitat dels anys quaranta i dels cinquanta del segle xx, per tant, molta gent es quedava en el nucli urbà de la ciutat, per a celebrar amb il·lusió i enginy el cicle festiu de «la Mare de Déu d'Agost, sant Roc i el gos», és a dir, del dia 15 al 17 d'aquell mes. Se celebraven festes d'agost als carrers Adoberies –a la vila–, plaça Mallorca i adjacents –al raval de la Trinitat–, Fèlix Breva i Lepanto –al barri de l'Armellar–, i Bisbe Caperó, Cronista Rocafort, Diagonal (Sant Mateu), Mare de Déu de la Balma, Nou de Març, Pintor Montoliu (la Pólvara), ronda Vinatea, Sant Miquel, Segorbe, Tosquella i Unió –al raval de Sant Fèlix–.

Eren festes senzilles però intensament viscudes. A més de les «topadetes» i els sopars de pa i porta, s'hi realitzaven diversos actes, organitzats amb il·lusió veïnal i enginy, atesa l'escassetat de recursos, com bou de carrer (de cartó, una

Disfresses a les festes d'agost del carrer Santa Bàrbara

ingènua representació popular), la trepada a un pal ensabonat o trepada de perols. Hi havia disfresses, balls al so d'harmoniosos acordions o de la familiar guitarra, de l'orguenet o la gramola, en uns carrers ornats amb gallardets multicolors (Vicent 1997b).

Les festes d'agost del carrer la Pólvora i les del carrer Nou de Març van durar aproximadament una dècada, del 1946 al 1956; les del carrer bisbe Caperó tres o quatre anys. La raó de la decadència va ser el desànim veïnal davant la pujada abusiva d'impostos per fer balls al carrer. Al carrer Nou de Març, en la dècada dels cinquanta, la societat d'autors els va demanar vuit-centes pessetes d'impostos (Porcar 1989: 105).

Vicent Marqués Urrea, home franc i cordial, va ser un dels promotors que, tot il·lusionant veïnats i movent voluntats, va crear i recrear aquelles festes d'agost, als anys quaranta i cinquanta del segle xx. Veí del popular carrer Segorbe, el senyor Marqués va evocar per escrit aquelles festes (Vicent 1995 a):

Recorde, per exemple, que al carrer Fèlix Brea un any van fer unes llums de canya verda, que es van dur la «palma» per la feina i el gust en què estaven fetes. També fèiem trepada de perols, cucanyes, disfresses, sopar al mig del carrer, tots sentats davant de gran taules, i en alguns llocs baix d'entoldats rudimentaris, de part a part de balcó, fixats amb cordes... carreres de cavalls a pèl, sense montura, paròdies de bous i un llarg d'actes més. Els qui eren devots anaven a Missa el dia de la Mare de Déu [...]

L'antiga Pèrgola, gràcies a la iniciativa de la Junta Central de Festes de la Magdalena, des dels anys 40, va ser àmbit de revetlles i festes estiuenques d'assistència massiva, tant de castellonencs com de visitants foranis, fins i tot turistes francesos i alemanys. La Pèrgola era un lloc on es podia ballar al ritme de les músiques de moda o, simplement, escoltar música en directe i conversar amb les amistats, a la fresca.

La recaptació de les entrades i de les reserves de taules de les revetlles estiuals estava destinada a la Junta Central de Festes, que llavors comptava amb un pressupost raquític assignat per l'Ajuntament de Castelló. En un any de la dècada dels seixanta es va aconseguir uns ingressos de tres-centes mil pessetes. Eren els temps en què s'hi van celebrar les «verbenes del Pato Milà», amb atraccions, concursos i sortejos. El més esperat pels més menuts era «el vol del pato», quan un ànec de cartó era enlairat en un fràgil globus de paper.² Els més joves el perseguien durant l'aeri trajecte sobre masets i alqueries fins agafar-lo. Després Paco Ruiz, gerent de La Pèrgola, els lliurava un ànec de carn i ossos com a premi (Vicent 1995 b).

4. Festes del raval de Sant Fèlix

El mes d'octubre suposa un punt culminant en l'any, amb l'encadenament de festes diverses: les del carrer Sant Francesc, les tradicionals del raval de Sant Fèlix (el segon diumenge), les festes del carrer de la Mare de Déu del Lledó (el tercer diumenge del mes) i les de sant Roc del Raval (el darrer diumenge d'octubre). El segon diumenge de novembre se celebra la festa de sant Roc de la Vila.

Gràcies a un article del periòdic *El Clamor* (14/X/1912) coneixem el programa de la part lúdica de les festes de sant Fèlix a principis del segle XX. Sense que en coneguem el motiu, es va negar el permís per a les vedellades del 1912 i 1914 a la plaça de bous. El conjunt d'actes previstos era el següent:

Dimarts. Correguda de vedells o vedellada a la plaça de bous de Castelló, on van torejar joves del raval, sota la direcció del Castañero.

Dimecres. Coso blanc i danses.

Dijous. De vesprada, vedellada. De nit, músiques.

Divendres. Balls pel carrer de sant Fèlix.

Dissabte. Curses de cavalls

Diumenge. Festa major. Balls populars al carrer de Ribalta (actual Sagrada Família).

2. Fa referència la narració d'un viatge en globus des de Castelló a Valencia d'aquest Milà, al qual es refereix aquesta cançó: «Cuando Milá/ a Valencia se marchó/ con gran pesar/ de todos se despidió./ Y su papá/ dijo a todos al partir/ el simpático Milá/ pronto, pronto va a venir».

De les del raval de Sant Fèlix, en la zona nord de la ciutat de Castelló, se'n conserva una gloriosa evocació literària, el conte «Del raval... i en festes», que pertany al llibre *De la meua garbera* (1935), degut a la ploma de Josep Pascual Tirado:

Les festes anaven transcurrent com tots los anys. Els fadrins passaven la setmana, a mig vi, quan no a tot ¡I quants detarifes feen! Van celebrar dos dies de vaquetes a la plaça de bous...; per la nit balls parats a toc de donçaina i tabal i alguna tocadeta de música de vent.

També comptem amb una crònica costumista detallada en l'obra *Quadros de costums castellonencs* (1915), llibre d'Enric Ribés Sangüesa. És ben conegut que el repartiment de primes, després del rés del rosari, i la tirada de rotllos, des del balcó de la casa del nou clavari, quan acaba la processó de la tornada, són elements emblemàtics de la celebració castellonenca en honor de sant Fèlix. Antoni Porcar, en un article memorable sobre les festes del raval de Sant Fèlix, va publicar la recepta de les primes (1997: 17). En reproduïm un fragment:

Les primes, una vegada s'aconsegueix la mescla perfecta i uniforme d'una part d'aiguardent amb una i mitja d'oli –hi ha qui en posa dues d'oli per una d'aiguardent, però resulten massa olioses; també pots afegir una miqueta de casalla, queden més mengivoletes–, s'afegeix tanta farina com admeta. La pasta s'ha de doblegar, trencar i pastar bona cosa, de primer pot semblar oliosa, però a pur de treballar-la queda perfecta.

Per als rotllets s'actua de la mateixa manera, però la mida és: una part d'oli, una d'aiguardent i una de sucre.

Però la festa tenia algun altre element típic i vistós? Els balls que se celebraven al raval tenien anomenada, perquè el cronista Mundina en parla elogiosament al seu llibre. Per eixe testimoni sabem que per la festa de sant Fèlix es ballava el ball perdut, fandango, marineries, bolero, seguidilles manxegues i jota valenciana. Posteriorment va arribar la moda dels valsos, polques i balls agarrats. També sabem que es feia una setmana de balls populars al carrer Pescadors. Eren tradicionals de la festa del raval de Sant Fèlix les curses de cavalls per la joia. Segons explica Enric Ribés en el seu llibre, al raval de Sant Fèlix els genets de la joia «tenen la costum de montar descalços, sense mocador al cap i visten calçotets blancs i van en cos de camisa». L'escriptor Enric Soler i Godes, al seu llibre *Els valencians pintats per ells mateix*, ens presenta una detallada descripció de la cursa per la joia: «El premi era un mocador, que el genet guanyador lluïa orgullosament per tot el poble» (Serra 1998). Igualment, els clàssics jocs amb els bous, tal com diu Ribés Sangüesa (2000: 123): «donaven una gran animació al carrer Ample, des del Forn del Pla hasta

Les primes típiques de les festes del raval de Sant Fèlix

el Descarregador, que es tancaven amb carros, cadafals i escales de pujar a les pallisses». El costum dels bous de carrer, parant cadafals i tancant el carrer amb carros, era també propi de la festa de Sant Fèlix. Fins i tot hi ha una cobla popular, que és un reflex d'aquest costum d'organitzar espectacles taurins, en èpoques de mala campanya agrícola:³

En el carrer de Sant Felis,
dihuen que no faran bous;
perquè ha hagut mala collita,
de magraners i codonys.

Al raval de Sant Fèlix, la gastronomia també formava part de la identitat pròpia de la festa, amb plats típics com «l'arròs en carabassa, l'olla de dejuni, els rotllets d'aiguarent o els de sant Josep, els pastissos de moniato, la carabassa al forn, o la cassoleta al forn i, com no, la paella» (Aicart 2000).

Les festes del carrers Lope de Vega i Mare de Déu del Lledó van començar el 1951. El primer clavari va ser Salvador Ortiz Marco. Les entrades de les cases dels clavaris s'ornen amb matissa i amb bonics cobertors (Porcar 1989: 107).

3. Francesc Ribés, *Cantares populares*, cobla 346.

5. El Portal de la Puríssima

En desembre se celebren les festes dedicades a sant Nicolau, les del Portal de la Puríssima, les de sant Roc del Canyaret (tercer diumenge de mes) i les de sant Roc del pany de Sant Domingo (diumenge següent a Nadal). Antigament la festa que obria el conjunt de les del mes era la del carrer Santa Bàrbara, celebrada el 4 de desembre.

La música al carrer, també a l'hivern, era un element fonamental de qualsevol celebració. Per exemple, el 1905 la banda de música la Lira va realitzar cercaviles per aquell carrer, i dos dies després pel carrer Enmig. Els veïns del carrer Santa Bàrbara, a més de la solemne missa, amb sermó i música d'orgue, van organitzar serenates musicals i balls populars (*Heraldo de Castellón*, 6-12-1905).

Una altra celebració d'hivern, la festa de sant Nicolau del 1912 va concloure de matinada, de manera extraordinària, amb cant d'albades a càrrec dels cantadors Maravilla i Evaristo, de València, i el Cabiscol, de Campanar. A la vesprada del dia de la festa del 1922, abans de la tornà, es va celebrar una serenata musical davant el domicili del clavari ixent, Luis Medrano, que, d'altra banda, havia fet restaurar la imatge del sant.

L'1 de gener, obrint el calendari anual, era el torn de la festa de sant Roc de Vora Séquia, documentada al segle XVIII, represa el 1941, després de la guerra civil, i celebrada fins al 1979, quan es va passar la data del festeig al segon diumenge de gener.

La festa del Portal de la Puríssima, al sector nord del carrer Enmig que va dels Quatre Cantons a l'actual plaça Clavé, és un «festeig dos vegades perdut i dos vegades recuperat, per la devoció i afecte d'un grup de gent cap a la imatge de la Immaculada Concepció» (Pastor Verchili 2003: 13). Aquesta festivitat ja formava part del calendari festiu castellanenc al segle XVII; encara que no com a festa de carrer, sinó com a celebració religiosa de tota la vila (Rosas Artola, 1997). Almenys des de finals del segle XVIII, la del Portal de la Puríssima va esdevenir una festa de carrer important, inicialment dedicada bàsicament al culte; però, durant el segle XIX, va anar aconseguint un component lúdic molt destacat, reflex de la imatge del sector social d'una classe mitjana o classe alta de professionals. Sabem que al segle XIX la festa va aconseguir un gran esplendor, que la feia un focus d'atenció de tot Castelló. El periòdic *La Provincia* la qualificava, el desembre del 1885, com a «fiesta lucidísima» i de «gran suntuosidad», per la il·luminació extraordinària amb llum elèctrica; els vistosos cobertors als balcons; les cercaviles d'una o dues bandes de música, la Lira i la de la Beneficència; les serenates enfront de les cases dels clavaris ixents i entrants en el càrrec; el ball que organitzava el Casino d'Artesans, en la nit del dia de la Puríssima, després de la tornà; i el llançament d'un castell de focs, per exemple

La processó de la tornà de la Puríssima

el 1885. En alguns anys, a principis del segle xx, el dia de la Puríssima, o el diumenge següent, es van organitzar corregudes de jònecs a la plaça de bous. Cal que ens preguntem per les característiques particulars de la festa en relació amb el sector social que la celebra. En l'època medieval, l'advocació mariana unida a les confraries de gent lletrada (notaris, escrivans, mestres, clergues o altres) era sempre la Immaculada Concepció. Així, per exemple, aquestes confraries de lletrats van existir a diverses poblacions de la comarca dels Ports abans del 1388, quan les va aprovar el rei Joan I. Desconeixem la raó de la vinculació dels sectors cultes amb la devoció per la Puríssima, però el fet té importància social, perquè membres destacats d'aquestes confraries van constituir el nucli de les classes socials més influents (Campos Herrero 1996).

En el cas de la del Portal de la Puríssima, la immensa majoria dels clavaris, clavariesses i membres destacats de l'organització no estaven vinculats professionalment al conreu de la terra. És a dir, ni eren llauradors professionals, ni eren destacats propietaris agrícoles. Només alguns clavaris com el del 1943, Vicente Martell Farcha, o el del 1962, Vicente Queral Sidro, a més d'algun altre, eren membres de destacades famílies llauradores. Es tractava, majoritàriament, de sectors socials vinculats a la classe mitjana, amb majoria de professionals liberals (metges, advocats, notaris, funcionaris), empresaris autònoms i treballadors del sector de serveis o administratiu. Al Portal de la Puríssima

tres capellans van exercir el càrrec de clavari de la festa: Mn. José Tàrrega (el 1911), Mn. Enrique Ferreres (el 1919) i Manuel Pascual Marco (el 1922).

La vinculació a les classes mitjana i alta castellenca explicaria la inexistència d'actes com els menjars col·lectius al carrer, i –especialment– el repartiment de bescuits i de rotllos, que en origen suposa una mostra de caritat cap al veïnat més modest, i més necessitat d'ajuda i solidaritat. També és un fet singular que les dones clavariesses del Portal de la Puríssima mai no s'hagen abillat amb la típica tella i mantellina, que representen un signe afegit d'elegància femenina. L'absència d'eixe típic costum reflectia la irrellevància del fet de la distinció social. Per entendre'ns, podríem dir que a les senyores del Portal de la Puríssima no els calia representar una imatge per damunt de la seua classe social.

No coneixem quan va començar exactament la festa, però la nostra hipòtesi és que la denominació del lloc –Portal de la Puríssima, que era el límit del carrer Enmig– va produir en aquell sector de la vila el costum de celebrar la festivitat. Tenim indicis documentats sobre l'existència d'aquest costum al segle XVIII. No seria una gosadia pensar que som al davant una de les més antigues festes de carrer de Castelló.

Una característica d'aquesta celebració era l'existència de la terna de clavaris, tradició que tenim documentada a partir del 1932, i per tant que existia ja abans de la guerra civil del 1936. El clavari de la festa era elegit en una reunió veïnal, convocada per al darrer diumenge de novembre. Però com que la Immaculada Concepció se celebrava, pràcticament, a la setmana següent, el 8 de desembre, el clavari titular no era el recentment nomenat, sinó l'elegit en la reunió de l'any anterior. Per tant, eixe nou clavari, denominat com a «entrant», participava en la immediata festa de la Puríssima, i seria el clavari en la festa del desembre de l'any següent. Llavors el titular de l'any anterior participaria com a clavari ixent. Simbòlicament, en els trasllats de les processons de la Puríssima es manifestava eixe relleu de càrrecs, perquè al matí la imatge «eixia» del domicili del clavari titular, que acabava aquell dia el seu mandat, i a la vesprada «entra» a la casa del clavari titular de la festa següent, la de l'any vinent. Protocolàriament, a les processons de la festa de carrer del Portal de la Puríssima, el 8 de desembre, estaven representants tres tipus de clavaris: el titular, que aquell dia culminava el mandat i era considerat com a càrrec ixent; el clavari entrant, que seria el titular de l'any següent; i el clavari actuant, recentment nomenat, que seria l'entrant de la propera festa. Transcrivim un fragment de l'acta de la reunió veïnal del carrer d'Enmig del 30 de novembre de 1941, la primera després de la guerra civil, la reunió que va decidir de tornar a la tradició de la terna de càrrecs:

Se procedió al sorteo para la elección de Clavario para el próximo año mil novecientos cuarenta y dos; entre todos los reunidos y los que escusaron [sic]

su asistencia, manifestando deseos de recibir la Purísima, como así se hizo constar en la convocatoria que para esta reunión se repartió a todos los vecinos de la calle, fue favorecido por el sorteo D. Vicente Martell Farcha (Enmedio 113), que fue nombrado Clavario para el año mil novecientos cuarenta y dos, empezando a actuar el corriente año con el Clavario D. Antonio Dols Aparisi y el representante de Dª Ana Peñalver, penúltimo clavario, ya que el último era D. Eugenio Roig Huguet, pero trasladó su domicilio a la calle Mayor.

Des de finals del segle XIX, tenim documentat que en la celebració del Portal de la Puríssima participaven els alumnes del Colegio de la Inmaculada. Es tractava d'un internat per a xics, fundat i dirigit per mossén Jaume Pachés, que ocupava la segona planta de l'edifici de l'Institut Provincial de segona ensenyança, instal·lat en el desamortitzat convent de Santa Clara de Castelló. El nom es devia al fet d'haver estat aquesta advocació la titular de l'església del convent de monges. En aquell temple, per la seua banda, l'associació sabatina a Maria Immaculada organitzava un novenari, pel mateix temps que es celebrava la festa de la Puríssima Concepció. Mossén Pachés, que era el director espiritual d'aquesta associació, seria nomenat prior del Lledó el 1890. El 13 d'abril de 1877, el periòdic *La Alborada* l'havia qualificat com a «liberal e ilustrado presbítero», i en destacava la seua «aptitud científica, haciendo resonar con su autorizada palabra las cátedras del Instituto provincial». L'article del periòdic es va publicar quan Mn. Pachés va ser nomenat capellà castrense interí del batalló de reserva de Requena, és a dir, d'un cos de l'exèrcit fidel a l'estat liberal, enfront de les tropes carlines. És també l'autor de la música de la *Salve Popular*, sobre lletra d'Antonio Alloza, que va ser estrenada en setembre de 1894. Enric Ribés Sangüesa, en els seus *Quadres de costums castellonencs*, esmenta les aficions musicals de mossén Pachés, que tant tocava el piano com l'harmònim, era capaç de fer sonar el violí o polsar les cordes de la guitarra (Porcar 1994). Segons explicava mossén Escoín, amb els alumnes del col·legi de la Inmaculada, Jaume Pachés va fundar una coral, amb l'ajuda del seu germà Francisco, també capellà, que era el mestre de capella de l'arxiprestal de Santa Maria, i de mossén Francisco Soriano, director del cor de la mateixa església. Aquella agrupació formada per veus joves va aconseguir prestigi a nivell local i era la que solemnitzava, a finals del segle XIX, les celebracions de la festa major del Portal de la Puríssima. El centre d'ensenyança va desaparèixer poc després de la mort del seu fundador, Jaume Pachés, en 1897 (Francés 2003: 10).

D'altra banda, les festes de la Inmaculada celebrades al grup de Sant Agustí i Sant Marc daten de la dècada dels anys seixanta del segle XX. La congregació promotora va ser fundada sota el patrocini del cardenal Vicent Enríque i Tarancón. El programa, eminentment religiós, consisteix en una missa en la capella i una processó pels carrers del barri.

6. Festes laiques a Costa, González Chermà, Pi i Margall i Tàrrega

Durant les primeres dècades del segle xx es van celebrar a Castelló diverses festes de barri dedicades a figures de la tradició cultural republicana que havien mort en els anys anteriors. Sembla que aquelles celebracions van existir en el sexenni 1913-1918, com una mostra de propaganda política, perquè això «contribuïa a posar de manifest que a Castelló de la Plana hi havia més republicans que clericals» (Llansola, 2006: 146).

Les festes en memòria del polític republicà aragonés Joaquín Costa tenien lloc al barri dels Mestrets, situat al districte Nord, el tercer cap de setmana d'octubre, des del 1913. Segons s'explica al periòdic *El Clamor* del 15 d'octubre del 1913, un grup de veïns del carrer Maestrat va sol·licitar a l'ajuntament el canvi de nom de la via pel de Joaquín Costa. Aquelles primeres festes de carrer van ser especialment rellevants. El diumenge 26 de novembre, a més de la cavalcada, on va desfilir una carrosa amb el bust de Costa envoltat de plantes, es va celebrar un míting on es va qualificar l'escriptor i polític aragonés com «el español de más saber y más puros sentimientos», un «orgullo de la raza» (*El Clamor*, 27/X/1913). Dies després, va tenir lloc un anomenant *Cós blanc*, amb carruatges des d'on es llançava confeti i serpentines, i un ball on van participar els coneguts balladors Molinos i Vallero. «Además interpretaron preciosas composiciones los dulzaineros de Tales» (*El Clamor* 30/X/1913)

Les dedicades a González Chermà, considerat el fundador i primer líder del republicanisme castellonenc, des l'any 1911 al 1914, tenien lloc al voltant del tercer o del darrer diumenge d'octubre, data aquesta que es va consolidar a partir del 1915. L'escenari de la celebració era el barri de l'Armelar, és a dir als carrers situats entre la Ronda Millars i la Gran Via. Sobre aquesta celebració, cal dir que les festes civils de la Ronda Millars i carrers de la rodalia van existir abans de ser dedicades al polític castellonenc. Va ser el 1911 quan, segon es diu a *El Clamor* del 4 de novembre, es va decidir dedicar «una gran velada necrològica» a l'històric líder republicà.

Les festes que honoraven l'expresident republicà Pi i Margall es van celebrar des del 1916 el primer diumenge de juny, a un sector del barri dels Mestrets del raval de Sant Fèlix, en concret als carrers bisbe Caperó, Nou de Març i Presó. Les dedicades al guitarrista Tàrrega, al carrer del Pintor Montoliu, conegut popularment com de la Pólvora, van nàixer seguint la mateixa iniciativa laica, i es van celebrar, per primera vegada, a mitjan d'octubre del 1917; després van passar a mitjan de juliol, del 1920 al 1933.

Les característiques d'aquestes festes laiques eren semblants. Se celebraven durant dos dies, dissabte i diumenge; encara que hi havia casos de durada extraordinària, com les primeres festes de Costa, que van durar del 25 al 30 d'octubre del 1913, de dissabte a dijous. Les de González Chermà del 1914

D'esquerra a dreta: Costa, González Chermà, Pi i Margall i Tàrrega

van durar cinc dies. En general, el diumenge, de bon matí, una banda de música recorria els carrers tocant a diana. De vesprada s'organitzava una cavalcada amb parelles muntades a cavall, a l'estil de la gropa, algunes carrosses decorades i una banda de música, generalment la dels bombers de Castelló o la de la Beneficència. El 1913, es va mostrar el bust de Costa, obra de l'escultor Carrasco. El 1916, a la primera cavalcada de les festes de Pi i Margall, va desfilar una carrossa amb el bust de l'expresident republicà, envoltat per cinc dones joves, vestides de matrones, i per les banderes dels centres republicans. Durant i després de la cavalcada es repartien bescuits al veïnat, de la mateixa manera que es feia, després de la cerimònia religiosa, a la gran majoria de festes de carrer dedicades a sants o advocacions marianes. En els dies següents al de la festa major laica, tenien lloc balls i algun altre acte. El 1914, segons *El Clamor*, a la festa a Costa «se calculan en más de 1.000 personas las que concurrieron». Com en la resta de les festes de carrer, en les laiques també hi havia contribució monetària dels veïns.

La intencionalitat política era evident. En *El Clamor del 26* d'octubre del 1914 es parla de «las fiestas que el republicano barrio *dels Mestrets*» dedica a Joaquín Costa. Els mítings, com una mena de litúrgia civil, eren els actes culminants d'aquestes festes laiques, oficiats per una àmplia representació de figures del republicanisme castellanenc. A més dels organitzadors de la festa, van participar representants com Agustín Gómez Molino o Vicente Segarra Llanes, president de l'Ateneo Radical (el 1916 i 1917); Vicente Vilar, del Grupo Propagandista Republicano; Vicente Tirado Gimeno, de la Juventud Republicana; o José Castelló Soler, del setmanari *Rebeldía*; l'exregidor i advocat Enrique Perales, que va parlar en la festa de González Chermà del 1915, i l'escriptor i periodista Carlos Selma, director del periòdic *El Clamor*, orador en tots els actes laics de barri, del 1914 al 1918. Als personatges destacats hem d'afegir la veu dels regidors republicans dels districtes, com José Morelló del Pozo –que va parlar en les festes de Costa del 1914, 1915 i 1917, en les de González Chermà del 1914 i en les de Tàrrega del 1921, ja com a alcalde; Manuel Tarín Oliver, regi-

dor i president del Centro Republicano, i la cloenda a càrrec dels líders, Emilio Santacruz, diputat a Corts, i Fernando Gasset Lacassaña, que va parlar com a culminació dels mítings en quasi totes les festes de carrer que comentem. Estem parlant, en la pràctica totalitat, de membres del Comité Local de la Federació Provincial Republicana de Castelló. Encara podríem dir que eren maçons tots els oradors de relleu –Forcada, Gasset, Gea, Llinàs, Perales i Santacruz–, que havien ingressat a la maçoneria a finals del segle xx (Usó, 1982).

Aquestes noves festes laiques es presentaven com un intent de crear unes celebracions realment alternatives. Bona prova del que afirmem és la coincidència temporal amb unes altres festes d'origen religiós catòlic. Així, per exemple, dins el mateix raval de Sant Fèlix, la festa del guitarrista Tàrrega al carrer la Pólvora es va celebrar, per primera vegada, el segon diumenge d'octubre, alhora que les importants festes de sant Fèlix, que tenien com a escenari els carrers de tot el barri. Encara que no es recollit per la premsa, de segur que es va produir alguna tensió ciutadana, perquè de fet les festes de Tàrrega es van traslladar, uns anys després, a mitjan de juliol.

Sempre que era possible, l'ambient de les dites festes civils intentava aproximar-se al de la majoria de celebracions, amb decoració de gallardets, banderoles, cobertors, fanalets i enllumenament extraordinari d'arcs voltaics, com en les festes de Joaquín Costa del 1913 o en les de Pi i Margall del 1916. Hi havia un organitzador principal dels events, com ara José Arnau, «alma de las fiestas» de González Chermà, o José Mercé, presentat com a «clavario de la fiesta» de Joaquín Costa del 1917. L'objectiu perseguit era «transformar las fiestas religiosas en civiles y desterrar aquellas otras tradicionales y arcaicas» (*El Clamor*, 5/VI/1916). De la celebració dedicada a González Chermà es va dir que no era «en honor de ningún absurdo» (*El Clamor*, 20/X/1913), i que representava a més d'una «manifestación de cultura un medio eficaz de emanciparse de la tutela clerical» (*El Clamor*, 1916).

Una mostra del sentit polític que envoltava aquells nous actes és l'actitud del governador civil Aparicio, el 1917, que al·legant la restricció d'actes públics sobre la guerra mundial, va prohibir la celebració de les festes en record de Pi i Margall, encara que des d'*El Clamor* s'al·legara que no s'hi faria cap referència a qüestions internacionals (Llansola, 2006: 146).

III. Funció social. La crisi dels anys 70 del segle xx.

L'escriptor Joan Fuster, en l'article «Importància del carrer», escrit el 1972, expressava la seua impressió sobre la decadència del carrer com a espai de convivència ciutadana, al nostre temps. La vida al carrer representava participar de les «formes tradicionals de contrast i de coneixença», segons paraules

del nostre autor: «Allò del poeta: “I baixem al carrer”, ja no és sinó una eventualitat premeditada, per una cita excepcional, de manifestació o de festa».

Des d'aquesta perspectiva podríem dir que la festa de carrer representa una de les escasses oportunitats de la societat actual, ni que siga «per una cita excepcional», de viure l'esperit de convivència veïnal, de sentir-nos membres d'una col·lectivitat. En això consisteix, justament, la funció social d'una festa d'aquest tipus.

Per valorar la funció religiosa de les festes de carrer, caldria conèixer –en primer lloc– l'estat de l'organització de l'Església catòlica a Castelló i a la diòcesi de Tortosa, en general, durant el segle XIX. Uns anys després de la memòria de l'arxiprest Sebastián Fraile, en l'informe inserit dins la *Visita ad limina* relatiu a la visita pastoral del bisbe Benet Vilamitjana a la capital de la Plana el 1867, s'hi inclouen unes consideracions sobre l'escassetat del clero per a subvenir a les necessitats territorials:

Faltan también títulos parroquiales, hasta el punto de que en una diócesis tan extensa como esta, habitada por casi 400.000 almas, sólo existen 172 parroquias. Faltan finalmente coadjutores, por lo que no hay modo de suplir la escasez de párrocos: en la ciudad de Castellón de la Plana, por ejemplo, que cuenta con 24.000 habitantes, hay una sola iglesia parroquial con un párroco y seis coadjutores, y así en general, con la proporción adecuada.

Algunes d'aquestes imatges patronals de les nostres festes de carrer van desfilar en la processó del Corpus castellonenc. Així, les notícies sobre la festa del Corpus de 1857, 1876 o 1877 documenten la presència en la processó general de les imatges de sant Blai, sant Antoni Abad, sant Roc, sant Nicolau, sant Agustí, sant Fèlix, la Puríssima, la Mare de Déu del Roser, la Santíssima Trinitat i la Mare de Déu del Lledó, amb l'acompanyament de clavaris i majorals. Sobre l'acompanyament de la imatge de la Puríssima en la processó del Corpus, comptem amb crònica del periòdic *La Alborada*, publicada el 30 de maig de 1877:

Seguirán después [...] la Purísima Concepción con los jóvenes del colegio de segunda enseñanza, dirigido por D. Jaime Pachés, y música costeadá por él mismo.

«Una visió de la vida sense festa resulta tan inautèntica i falsa com una visió de la vida sense angoixa» (Francés 1986). L'antològica frase de l'historiador castellonenc expressa el sentit profund de la religiositat popular de la festa de carrer, que manté junyits, en una simbiosi indestriable, la cultura i la tradició de la terra, els senyals d'identitat valenciana i l'expressió autòctona de la vivència del catolicisme. I és que una festa de carrer és eminentment una cele-

bració d'un goig compartit, en la qual podem assistir a menjars comunitaris o a pregàries col·lectives, que es manifesten en les solemnes misses de festa major o en les oracions vora les cases dels clavaris. Les processons de trasllat o «tornà» de les imatges venerades són plenes de simbolisme, amb rituals com els paners, o l'ordenació dels participants en fileres amb espelmes.

Les festes de carrers castellonenques, inventades per la societat setcentista i recreades després de la guerra civil, a partir de 1939, van patir des de finals de la dècada dels seixanta i als anys setanta un retrocés, que va fer perillar la subsistència de moltes d'elles. En presentem un quadre que resumeix aquesta crisi:

Quadre 4: CRISI DE LES FESTES DE CARRER DE CASTELLÓ

Festa de carrer	Anys de desaparició	Celebració
Sant Vicent	1972-1988	Diumenge següent a Pasqua
Grup Verge del Lledó	1975-1989	Segon diumenge de maig
Sant Roc de la Vila	1977-2000	Darrer diumenge de maig (diumenge post. al 14 juny, 1940- dècada 1960)
Sant Salvador del carrer Tosquella	1972	Primer diumenge d'agost
La Balma	Anys 70-1986	Diumenge posterior al 8 de setembre
Santa Bàrbara	1970-1999	Primer diumenge d'octubre
Sant Francesc	1935-1993	Primer diumenge d'octubre
Sant Roc del Pla o del Raval	1971-1991	Quart diumenge d'octubre
Sant Roc del Canyaret	1970-1989	Tercer diumenge de desembre (maig, 1960-69)
Portal de la Puríssima	1971- 2003	8 de desembre
Sant Roc del pany de Sant Domingo	1976-1993	desembre (domínica després de Nadal)

Quines eren les causes reals d'aquesta davallada en una manifestació tan tradicional? Segons les raons del clavari de la Puríssima del 1971, la «inaplazable solució» era deguda, en part, a «las nuevas normas restrictivas de la Iglesia sobre procesiones, que van a implicar la supresión de la mayoría de ellas». Es tractava, segons l'opinió que hi aportem, d'una interpretació sobre unes suposades noves normes litúrgiques de l'Església, després del Concili Vaticà II. Era l'època en què, en moltes misses de festa de carrer, els capellans es limitaven a

parlar de l'evangeli de la setmana, i no deien res del sant que justificava aquella celebració extraordinària.

Però aquella crisi era deguda a unes raons molt més clares i indiscutibles. D'una banda, la manca de suport institucional per part de l'Ajuntament de Castelló, així com també el menyspreu per part del mateix poble de la seua cultura pròpia, víctima d'una nova alienació mental, d'una nova cara de l'autoodi cultural, tan típic de la societat valenciana contemporània. Els canvis en el veïnat, l'enderrocament de centenars de cases i la construcció de blocs d'habitatges amb poca comunicació entre els ciutadans, o les eixides de bona part de la població durant el cap de setmana van ser factors que van ajudar a aprofundir la crisi. Tal com afirma Antoni Porcar, «en desaparèixer els barris tradicionals, amb totes les seues característiques socials i econòmiques, van desaparèixer quasi totes les festes que mostraven la cohesió de la comunitat humana que els habitava» (1997: 15). La monotonia va dur aparellada la languidesa i, finalment, en diversos casos, la desaparició de celebracions pròpies de Castelló (Francés 1979).

L'estructura i la programació d'una festa destacada com la del carrer de Sant Blai va servir, als anys setanta del segle xx, com a un dels models dels canvis en les festes majors de la ciutat, les de la Magdalena. Les mostres de danses, de teatre, de música, el respecte a la tradició, els dinars i sopars col·lectius

Imatge de la festa del carrer Sant Fèlix, en 2010 (foto: Wamba)

Xiques de paner de la festa de sant Roc del Raval (foto: Wamba)

d'àmplia convocatòria o l'acte d'exaltació de l'esperit de la festa de carrer van ser uns exemples d'autèntica festa popular i valenciana, tradicional però adaptada als nous temps.

La primera reacció buscant un canvi de valors va partir de la festa del carrer de Sant Blai. El 1971 el programa radiofònic *Castelloneries*, dirigit per Francesc Vicent, *Quiquet de Castàlia*, va dedicar un ampli espai a la recuperació de la festa el 1947, dins la secció «Castelló, anys quaranta». De la dedicació a la memòria es va passar a la reivindicació i a la difusió del programa d'actes i de les veus dels organitzadors i dels protagonistes de la festa. *Quiquet* el 1972 va inventar una frase, que podríem considerar com un lema: «La festa és el poble i el poble és la festa».

El moment definitiu del canvi de cicle va ser el 1976. Al carrer de Sant Blai, el diumenge 8 de febrer del 1976, s'hi va convocar un aplec dels clavaris i de les escasses comissions existents per a celebrar un acte d'exaltació de les festes de carrer, amb motiu de la inauguració del nou retaule de ceràmica, obra de Ferran Guallart, amb la imatge del sant titular. Era la primera vegada que acudia a una festa de carrer una reina de les festes de la Magdalena, que va ser Pilar Gimeno, acompanyada d'algun representant de la Junta Central de Festes

La festa del carrer de la Mare de Déu del Lledó (foto: Wamba)

i de l'alcalde de la ciutat, Vicent Pla Broch. L'alcalde, en un parlament públic en valencià, per primera vegada des de feia dècades, va valorar públicament la importància de les celebracions populars per a la consolidació de la democràcia i va prometre suport municipal (Francés 1994: 36).

El 1980, la confraria de la Mare de Déu del Lledó va dedicar a les festes de carrer un dia del tridu previ a la festa de la Patrona, intentant revitalitzar-les. La data va ser la del primer de maig, i les imatges dels patrons de la ciutat, sant Cristòfol, sant Blai i sant Roc –advocació representada per l'escultura del pany de Sant Domingo- es van concentrar a la plaça Major, per traslladar-se procesionalment a l'actual basílica del Lledó. Tota la resta de imatges de les festes de carrer, excepte la de sant Fèlix, van ser instal·lades al presbiteri del santuari. Segons J. M. Francés (1997: 41), «fue un intento de reconciliar a la iglesia local postconciliar con la religiosidad popular». Sens dubte, aquella iniciativa buscava establir un contrast amb la indiferència, i de vegades també hostilitat, d'alguns capellans cap a les festes tradicionals.

La festa de carrer, per tot el que hem assenyalat, té avui plena vigència. Al llarg del segle xx, amb la creació de nous grups urbans i d'associacions de veïns en la perifèria de la ciutat, s'han creat noves festes de carrer o de barri, com

les dels grups Sant Agustí i sant Marc, Tombatossals, Roser, Perpetu Socors o Roquetes.

Des del 1990 el procés de recuperació de les festes de carrer de Castelló ha estat un fenomen creixent. A principi de la dècada dels noranta només existien sis festes de carrer amb celebració consolidada (sant Blai, sant Cristòfol, sant Fèlix de Cantalici, sant Nicolau, sant Roc de Vora Séquia, i carrers Mare de Déu del Lledó-Lope de Vega). Segons explica Vicent Farnós, per a l'inici d'aquesta tendència va ser fonamental la constitució de la Fundació Municipal de Festes i de la nova Junta de Festes de Castelló, presidida per Sebastià Pla Colomina (Farnós 2005). Amb només un poc d'atenció i de suport, amb la concessió de mil cinc-cents euros a cada celebració, en només dos anys les celebracions de festes de carrer recobrades van augmentar significativament, de manera que van passar de sis a deu. Un nou impuls va ser, al setembre del 1990, la constitució de l'Associació cultural de festes de carrer i barris de Castelló. El 20 d'abril del 1991 es va organitzar, per primera vegada, una festa de germanor de l'associació, amb missa en la catedral de Santa Maria, presidida pel bisbe de la diòcesi, i festa popular al passeig Ribalta i al Teatre del Raval. La tendència cap al creixement es va mantindre als anys següents.

Emili Aicart conclou el seu article sobre la festa de sant Roc del Raval amb una evocació de l'espai i l'ambient d'una harmònica convivència veïnal: carrers amb cases baixetes, on es continue veient el sol i el verd dels arbres i es mantinguen els costums de saludar-se les gents, el somriure dels xiquets i el pas processional, solemne i commovedor, dels nostres patrons.

En l'actualitat, any 2011, existeixen 22 festes de carrer a la ciutat de Castelló, on es calcula que participen més de divuit mil persones. Pilar Escuder, presidenta de l'associació d'aquestes festes, resumeix molt bé l'essència de les celebracions: «Perquè a la fi les festes de carrer son açò: participació, veïnat, implicació, convivència, passat i present; generacions que es troben al voltant d'una festivitat» (2011). Que així siga pels segles dels segles.

CAPÍTOL 3

TEXTOS SOBRE LES FESTES DE CARRER DE CASTELLÓ

[T/1]

CRONICA CASTELLONENSE, 3, 18-4-1868

Periódico científico, literario y de intereses materiales

Llamamos encarecidamente la atención de quien corresponda sobre la manera como se verifican las fiestas de los santos patronos de algún gremio o calle de esta Capital, especialmente en la procesión que se hace por la noche, que aquí llaman TORNA DEL SANT.¹

Es encandaloso el modo como es llevada la imagen por esas calles, y el estado en que se encuentran algunos de los acompañantes, los cuales, lejos de hacer al santo una ofrenda, hacen un verdadero escarnio.

Ejérsese una escrupulosa vijilancia [sic] en este asunto, pues el descuido en que hasta el presente se ha tenido es lamentable, y da lugar a que se tenga por bárbara y hasta por irreligiosa a la gente de esta Capital.

---

1. En versaletes a l'original.

Dibuix del decorat d'un menjador per a un sàinet valencià

[T/2]

JOSEP FORCADA POLO (1950)

LES FESTES DEL MEU CARRER

PRIMER ACTE

Estem en les festes d'un dels carrers de Castelló. L'acció passe en un menjador o bé en una entrà d'una de les cases del sector, on se celebren les festes. Portes laterals i una al fondo, que done al carrer. Hi hauran huit cadires, un veladoret en una botella de conyac i sis copes; estan fent-los honor, sentats vora taula, CORRUCO i BLEDA, que han passat la nit en vetla, acompanyats de la perbeure que els ha ajudat en la xarrà, que no ha segut poca. Són vora les deu del dumenge.

ESCENA 1

BLEDA: Què fem, mos gitem o què?

CORRUCO: Almorzem diràs. En la faena que hi ha només falte que mos gitem. A vore qui prepare la traca, la rifa i tot lo que s'ha de fer.

BLEDA: Entonces, per a què tenim als jóvens?

CORRUCO: Pa què? Pa lluir el tipo, pa acompanyar a les dames i pa criticar lo que fem els que com mosatros...

BLEDA: Lo que fem els vells vols dir. No és això?

CORRUCO: Això de vells poc a poc. Que jo encà...

BLEDA: Tu encà no has eixit de quintes, no? Ni que fores les dones. En tocar-te l'edat te toquen el punt capital: pareixes un tenòrio de mercat. Tu no comprens que a mosatros ja mos pare el tratge gran?

CORRUCO: Això serà tu, que jo encà estic pa anar.

BLEDA: De ciri als enterros, com los «hermanitos».

CORRUCO: Xe, bevem i canviem... de l'asilo

BLEDA: Això, bevem i brindarem per la nostra joventut. (*Mesure i beuen*)

CORRUCO: Bevem i canviem de tema.

BLEDA: Com vullgues, per això no renyirem.

CORRUCO: A quin hora vé el teu cunyat?

BLEDA: No sé l'hora certa. Però ell diu en el telegrama que arribarà pel matí.

CORRUCO: Tindrem que anar a esperar-lo

BLEDA: Més faltave. Ademés que mos convé fer-li l'agasajo, perquè segons ell ve prou ben possessionat i a lo millor mos assolte una estampeta d'a mil.

CORRUCO: Si és això el farem president d'honor. Ací hi ha que arreplegar d'aon sigue, que sinó no podrem acabar les festes.

BLEDA: Xe, sí que se necessite pasta. No creie jo que pa tot açò se necessitare tant de caragol. A bon hora me fique en este bollit si havere sabut que tenie que implorar tanta caritat. Una i no més.

ESCENA 2

Pel foro apareix PALOSANTO.

PALOSANTO: Eh, què fem? Ja vou heu alçat?

CORRUCO: Que si mos ham alçat? Què et pareix, Bleda?

BLEDA: Este no sap que ham estat en sessió permanent.

PALOSANTO: Encà no vos hau gitat? Sí que estareu lleugers per arreglar tot lo que fa falta

CORRUCO: Pa això te tenim a tu, ma quin atre. Mosatros anirem a esperar a Miquel i tu t'encarregues de localitzar a tota la jovenalla i aneu preparant tot lo que face falta per a la festa de la vesprà.

BLEDA: Té raó Corruco. Tu te pots encarregar.

PALOSANTO: Qui jo? En lo cansat que estic. A mi no me maneu faena, que no me trobe gens bé.

BLEDA: Xe, Palosanto: fes algo per la comissió que a tu només t'agrae divertir-te, beure, però acatxes l'espina.

PALOSANTO: En tant que m'agrae beure, encà no sou² pa posar-me ni mitja copa.

CORRUCO: Tin, beu. (*Mesure i li done la copa*).

PALOSANTO: Encà gràcies que no tinc oix. (*Beu*)

BLEDA: Però, en què quedem? Podem confiar en tu per amanir tot lo que fa falta?

PALOSANTO: Home, ho intentaré. Si me creuen...

CORRUCO: No de creure. Tu eres el xiquet bonico del barri. Baste que tu ho manes...

PALOSANTO: Pa que m'avien a pendre l'aire.

BLEDA: No, home, no. Te sobre psicologia per a convéncer la joventut i les colombines que te rodegen.

PALOSANTO: Xe, Bleda. No me gastes lletra redondilla pa embaucar-me, que no sóc ningun pàrvul que me xuple l'índex... i dóna'm un cigarro que m'anirà millor.

CORRUCO: Fuma del meu, Palosanto. Açò és caldo de titot i Bleda només fume arraïls de carxofera. (*Li done un cigarro plegat*).

BLEDA: Cada u té lo que se mereix. Un amic menos, una gorra més. Da-me'n un a mi, a vore com va eixe caldo.

ESCENA 3

Pel foro apareix BANDERETA, disfrassat a gust del director, donant-li caràcter de festa però moral.

BANDERETA:

Paso al abanderao.

Soy l'heraldo de la fiesta

d'este barrio tan salao.

El que enarbola el pendón,

y lo lleva muy clavao

al fondo del corasón.

El que va en lo pasacalle

más tieso que una lletuga,

anant al pas de tortuga

en l'asta puesta en lo talle.

Y al redoble del tambor

vos demane una copita

si voleu fer el favor.

(L'aplaudixen)

---

2. Manuscrit: hau

BLEDA, *donant-li a beure*: Tin, beu, que te l'has guanyà.

PALOSANTO: Xe, Bandereta. D'aon has tret tot això?

BANDERETA, *pegant-se al front*: D'aon? D'ací d'esta vedriola? Què ha estat mal?

CORRUCO: Que va a estar mal, home.

BLEDA: Això ha estat colossal. Mai creie que fores capaç d'això.

BANDERETA: Pues encà no s'[ha] acabat ací. Alejandro Ulloa³ al meu costat és una caixeta de mistos esclafidors.

CORRUCO: Xe, tu, Bandereta. No ofengues a qui no estigue en el rogle.

BANDERETA: Ja [ha] eixit l'abogat de la lliteratura. Este se creu que només sap fer versos ell i a voltes està més a foques que en un dia de restricció.

PALOSANTO: Que ho digues. L'altre dia estave escrivint el pregó i per a lligar les paraules tot ere dir fil i cotó, fil i cotó.

BLEDA: En fil i cotó tamé ho lligarie jo.

ESCENA 4

Per la dreta apareix PASQUALA.

PASQUALA: A vosatros sí que vos lligarie jo d'una patà. En tota la nit no m'han deixat pegar un ull.

BLEDA: Pasqualeta, que hi ha gent de fora casa; no te dones a conèixer.

PASQUALA: Però quina cara fareu esta vesprà? Vos pareix que vos podeu presentar a la festa sense tindre un rato de descans? Tu mateixa, més que home pareixes una bleda bollida. T'estàs fent el conter de Corruco i este està fet de cartó pedra.

CORRUCO: Això és insult, Pasqualeta?

PASQUALA: Això és l'evangeli, Corruco.

BANDERETA: Menos mal que l[']h]a pegà en ell.

PASQUALA: Ma pues, quin atre parle. Esta anxova dessalà només pense en la bandera i està quedant-se com el palo.

BANDERETA: Protesto, sinyó Bleda; pose-li un boç a la seua dona o avise a la gossera.

PASQUALA: Posar-me un boç, so morral? Agarreu-me que el faig tabaco. (*Es llança sobre BANDERETA; este fuig mentre els demés la sujeten*). *Badulaque, perrero.*

BANDERETA, *fugint*: Agarreu-la que me mate.

PALOSANTO: Calma, Pasqualeta, calma.

PASQUALA: Calma? A este poc tinc que valdre jo si no li ensenye les dents, Palosanto.

---

3. Alejandro Ulloa (Madrid, 1910-Barcelona, 2004) va ser un actor, doblador i rapsode de teatre i cinema.

BLEDA: Però Pasquala; són les festes del carrer i no és dia d'armar escàndols, Ademés que ara mateix serà hora d'anar a esperar al teu Micalet i no és cosa de que el teu germà te vege en cara d'anar d'enterro.

PASQUALA: Ah!, no, el meu Micalet no se mereix que el recibim en plors. Al cap de tants anys de no haver xafat esta terra, no vullc que el recibixque de la mateixa forma que se la va deixar. Conque lo passat, passat i feu vindre a Bandereta que vullc abraçar-lo i vixquen les festes del meu carrer. Crideu pronte a Bandereta.

BLEDA: Vine ací... aleta del teu pollastre. Deixa'm que te bese eixe matorral de caragols que Nostresinyor t'ha col·locat en ixa capçana, (*besant-li el cabell*).

CORRUCO: Xe, Bleda. Aguarda els col·loquis conjugals pa unes atres ocasions si no me les pire.

PALOSANTO: Té raó Corruco. El pecat amagat...

PASQUALA: Mira, Palosanto. Cal dir que quan ell està en Matilde, la viuda.

PALOSANTO: Alto, ahí. Terminantment prohibit que se parle d'eixe assunt. Estem?

CORRUCO: Això l'únic que pot arreglar[-h]o sóc jo.

BLEDA: Ja està don Quijote al rogle.

PASQUALA: Este arregle als demés i se desarregle ell.

CORRUCO: Eh, hem quedat que hui és dia de pau. Aixina és que ja n'[h]i ha prou.

PALOSANTO: Té raó Corruco: a beure toquen.

PASQUALA: A beure? A preparar-mos per anar a esperar al meu germà. *Conque arreando*.

CORRUCO: Xe, sí. Que l'hem de fer president.

PASQUALA: President? Mol[t] d'honor me pareix que voleu fer-li. Això és que ja li busqueu l'anguila. (*Fent acció de diners*).

PALOSANTO: Dóna, si mos assolte un papiro, no mos vindrà mal del tot.

BLEDA: El meu germà polític és noble. I en com li prengue gust a la festa, tirarà la casa per lo terrat. Conque a vore si li sabeu fer la corte i traurem tot lo que necessitem.

PASQUALA: Però en la condició que tinc que atmnistrar jo lo que ell done.

CORRUCO: Mal. Si cau la pasta en les teues mans no mos aplegue ni pa una rosquilleta.

BLEDA: L'atministraor serà mangué, salà.

PALOSANTO: Conformes: però jo el caixer. Estem!

PASQUALA: Estem malgastant el temps i andando, que se fa tart.

BLEDA: Vinga, xe; ane-mo'n a l'estació.

CORRUCO: Que no farem una copa primer.

PALOSANTO: Toca; a lo millor mos convide ell.

BLEDA: *Hágase su voluntad*⁴. A vore si antes de saludar-lo ja vos doneu a conéixer.

PASQUALA: Aneu anant, que jo encà vos alcançaré.

BLEDA: Ara a vore si fas tart, que les dones...

PASQUALA: Aneu, home, aneu. (*Se'n van els tres [pel] foro*). Tancarem les portes i mampendrem la marxa. No sigue cosa que esta quadrilla entre en consevol taverneta, i els se face de nit i tingue que vindre Micalet a soles de l'estació.

ESCENA 5

Apareix al foro MATILDE de mitja edat, però encara representarie el paper de Reina.

MATILDE: Bon dia, Pasqualeta.

PASQUALA: Bon dia, Matilde. Volies algo?

MATILDE: Que te'n vas? Jo que venie per vore si me deixaves planxà la roba de la xiquilla... Ara què faré?

PASQUALA: Planxar-la, ma quina atra! Si fores alguna desconeguda. Mosatros anem per vore si ve el meu germà, i tu te pots quedar en tota confiança.

MATILDE: Però... vé Micalet?

PASQUALA: Això mos diu en el telegrama que vam recibir anit. Vols vindre?

MATILDE: En l'odi que me tindrà.

PASQUALA: El mateix que jo te tinc és el que te pot tindre ell. Lo que va passar entre vosatros és cosa pròpia de la joventut. I al cap i al fi, no eres tu qui va traure la moda. No t'amoïnes, xica.

MATILDE: Les voltes que tinc plorà aquella mal hora no ho sap ningú més que jo. Vaig pedre [e]l bé per a sempre.

PASQUALA: Això és la d'aquell: «Qui no guarde lo que té, a terra se'n vé». Ahí te quedés, que sinó faré tart a la llista. Vaig a vore si veig a esta comissió de la dacsà. No sigue cosa que sense voler aposta s'hagen enganyat d'estació.

MATILDE: Passa per casa i dis-li a la xica que porte el tratget pa planxar-lo.

PASQUALA: Enseguida vindrà, no patixques. (*Mutis*).

MATILDE: Què bona és! Què havere segut de mi i la meua xiqueta si no fore per ella, que se va apiadar de mosatros? Als pocs anys de matrimoni, quan més necessitave l'ajuda del marit va ser víctima d'un accident, deixant-me en la xiqueta de dos mesos i mon pare impedit, sense poder-se valdre. La meua joventut anave desfullant-se per moments. L'aire immolat de les males llengües arrastrave aponentat un ambient que m'abrasave el cor. Com les brases colgaes que s'oculten en les entranyes de la cendra, per alçar-li lllaga al peu innocent que s'apoeie en ella. I transida, ardenta de

4. Cita de l'oració cristiana del parenostre.

caminar per eixa cendra maleïda, vaig encontrar la purea d'una font. Que si la gent l'encontra ruda i arisca, pa mi en la seua frescor me va proporcionar el bàlsem que mitigave el dolor de la llaga que me van encendre les llengües de foc. Beneïda sigues, Pasqualeta!

ESCENA 6

Cau en una cadira, plorant. Després d'una pausa trau el cap BANDERETA per la porta del foro i lladre imitant a un gos. MATILDE pegue un sortit alçant-se i se done conte que no és l'animal que ella creie.

BANDERETA: Quac, quac, quac.

MATILDE: Dimoni. Xe eres tu? Morral.

BANDERETA: Això dic jo. És vosté?

MATILDE: Clar, que qui tenie que ser?

BANDERETA: Pues mire, vosté dispense. És que jo me creie que ere una gossa que este matí han amollat per ací. Clar... això ha segut fer-li el gos.

MATILDE: Este matí anave una gossa per ací?

BANDERETA: Xe, sí; la sinyó Pasquala, que si no prenc el portante m'arranque lo menos una cama. Ja veu, sense pensar-ho s'havere quedat el barri sense abanderao.

MATILDE: No cregues. La sinyó Pasqualeta és bona.

BANDERETA: Aguanta! Que vosté l'ha tastà?

MATILDE: Per això ho dic: perquè l'he tastà i sé de la dolçor d'ella.

BANDERETA: Oi, mare meua. I el Bleda ho sap?

MATILDE: Clar que ho sap, que és alguna mala cosa?

BANDERETA: Mire, pose'm un copeta de conyac, a vore si m'aclarix, perquè cada volta ho veig més núvol. Vés, mesure'm.

MATILDE: Mesura't tu lo que vullgues.

BANDERETA: Ah sí, pues mire a beure toquen (*agarre la botella i se l'empine, i en això entre pel foro Tereseta en un bultet de roba. És filla de MATILDE i lo mateix pot tindre deu anys com quinze*).

ESCENA 7

TERESETA (*al vore a BANDERETA en la botella empinà diu en tonaeta:*) Tararí...

Pregó: «Bandera pren canyamó».

BANDERETA: Hi has, xiquilla, quina incurrència. Del sortit que m'has fet pegar per poc m'embose l'estalació tibular.

TERESETA: Mare, ací té la roba. Aon la deixe?

MATILDE: Dus, filla, en un moment planxaeta. Cuideu vosatros d'ací fora mentres planxe, per si acàs ve algú. Cuidao en la botella, Bandereta.

BANDERETA: Xe, quin coratge. Si a mi casi no m'agrae, que se'l begue un atre.
(*MATILDE se'n va a la porta de la cuina i Bandereta se deixa la botella damunt la taula*).

TERESETA: Escolta, Bandereta; què és lo que més t'agrae de les festes del carrer?

BANDERETA: Tot m'agrae. Les pastes, el conyac, les reunions, la partida del guinyot, les traques... i sobretot el passacalle. Quan jo el palo de la bandera l'abraone contra mi, me crec que és una peça més de la meua persona.

TERESETA: I de la santa o el sant, i les xiques que formen la Cort no t'alegren?

BANDERETA: Això encà no he tingut temps de pensar-ho.

TERESETA: Xe, Bandereta. Si això és lo principal de la festa. Són l'alegria i perfum que aromatitze el sector i endolce la vida festera.

BANDERETA:

*No m'ables d'esa miseria.
Donde hay mujeres n'hi ha lios,
disgustos i desafios,
traisiones a cabassadas,
molts deutes i compromissos.*

TERESETA: Això ho dius davant de mi que tamé sóc una de tantes?

BANDERETA: Tu no eres una de tantes. Tu no eres més que un capollet que encà no assomes les fulles a la llum del sol.

TERESETA: Oi, què romàntic. Açò que és Bandereta?

BANDERETA: Això és que jo tinc una vedriola de paraules que m'he replegat pa combatir a Corruco.

TERESETA: Corruco te deixa K.O.

BANDERETA: *No me causen pavor*.⁵ En quant li amolle l'aixeta li pegue un arremulló que me'l deixe fet una sopa.

TERESETA: M'has deixat gelà, Bandereta. Jo que només desitge fer-me fadrina per entrar de ple en les festes del carrer i poder alternar en tots els actes que celebre la comissió, ara resulte que no tindrè atmiraors. Perquè, segons tu, som l'escòria i l'estorb de les festes.

BANDERETA: Malaït sigue. Ja t'he donat un disgust. Tu no eres com les atres.

TERESETA: Ja ho sé. Jo no sóc més que com el capollet que encà no ha obert les fulles a la llum del sol, no és això? Però com transcurrís el temps i no corre debaes, tamé arribarà eixe moment en què, per llei natural, seré mal mirà en l'interior de qui m'halagarà, servint de joguet a la hipocresia.

---

5. Cita paròdica de versos de *Don Juan Tenorio*, de Zorrilla: «No, no me causan pavor/vuestros semblantes esquivos».

BANDERETA: Xe, jo estic despert o no (*borratxo*). Mira, xiqueta, me'n vaig perquè ja estic mirant que si Corruco me té que deixar K.O. tu me tiraràs per dalt la corda del ring.

TERESETA: Xe, no te'n vages, home.

BANDERETA: Vaig per vore si me se desemboire la testa. De pas per vore si recibisc òrdens de la comissió.

TERESETA: Vine, fes-te una copeta. Va?

BANDERETA: Dóna, si tant m'obligues, posa-la.

TERESETA *measure i la done*: Beu per les festes.

BANDERETA: Per les festes i per la peladilla que m'ha servit. «Que mai se vio abanderao servido con tanto honor, ni por covensita tan bella que nasió aquí en Castellón». (*Després de beure i fer una reverència fa mutis pel foro*).

TERESETA: Adéu, amo de la bandera. Què xistero i què graciós és. El vullc tant i me fa tanta gràcia tot lo que me diu que si fórem de la mateixa edat potser que mos enfirarem.

ESCENA 8

Apareix MATILDE, per aon ha entrat.

MATILDE: Que estàs a soles, xiquilla?

TERESETA: En este moment se n'ha anat Bandereta.

MATILDE: Pues jo vaig a casa i torne. Tu cuida i no te meneges d'ací.

TERESETA: No tarde que no vullc estar a soles.

MATILDE: No patixques, ara vinc. (*Mutis pel foro*).

TERESETA: Ja tinc ganes que arribe la vesprà. Com estan cansats d'anit no tenen gana d'alçar-se. Tinc ganes de ser fadrina per poder-me gitar tard. Per a què me facen músiques i que me regalen rams. Què fan alguna verbena? Com encà som menudalls a valsar fora del rogle. Com si no fórem de carn. No sé lo que donarie per a tindre uns pocs més anys. No sé com hi han alguns vells que volen tindre la meua edat. Per juar a les casetes? Serà que voldran saltar? Voldran que els facen de fira o no voldran treballar? Pues pa que naixen tan pronte, que ningú els ho ha manat. A vore si vé ma mare perquè me va carregant (*mirant pel foro*). Qui serà el sinyor que vé en Bandereta carregat? Serà un representant? S'encaminen cap ací i no hi [h]a ningú en casa. En tot cas que vingue ma mare i que s'aclarisquen.

ESCENA 9

Apareix al foro BANDERETA en dos maletes, que vé acompanyat de MICALET, germà de PASQUALA. És de mitja edat, ben conservat i done bona impressió en tot.

BANDERETA: Passe, passe. Tu, xiquilla, busca a la sinyó Pasqualeta i dis-li que ací la busque un sinyor de la família. És això?

TERESETA: No està ella. Me pareis qu[e ha] anat a l'estació a esperar a un foraster.

MICALET: A l'estació, dius?

TERESETA: Això oïe que li die a la sinyó Pauleta quan me me n'[he] eixit de ma casa.

BANDERETA: Ara resulte que han errat el camí.

MICALET: No és extrany: jo anuncie en el telegrama la vinguda. Però com per eixe conducte no se pot fer extensiu, resulte que m'esperarien per via fèrrea i he vingut per mar. Eixe ha segut l'error.

BANDERETA: Pues, mire, aguarde's que no tardaran.

TERESETA: Això, assente's i aniré a casa a dir-li-ho a ma mare. M'acompanyes?

BANDERETA: Però dona... vaig a deixar a soles ací al sinyor. Vés tu i torna.

MICALET: No te preocupes. Sóc de confiança.

BANDERETA: Sí, però... és que a lo... millor.

TERESETA: Però, se pot saber qui és el sinyor?

MICALET: Ja que m'obliguen vos faré la presentació. Un servidor, germà de l'ama d'esta casa. Esteu enterats?

BANDERETA: Re...granota. Vosté és germà de la sinyó Pasqualeta? Anem, xiqueta, la casa està ben guardà. Toca.

TERESETA: Anem i li ho direm a ma mare que segur que el coneixerà, Bandereta.

MICALET: Bandereta, has dit?

BANDERETA: Sí, sinyor. Sóc «l'abanderao del barrio» i a molta honra. He dit algo?

*Però si hi ha algun templao
que la intentara ultrajar
pues con este abanderao
se tendrá que pelear.*

(Mutis ràpid).

TERESETA: Xe, Bandereta, espera'm. *(Mutis darrere).*

MICALET *se quede mirant-los al fondo. Li acudix al pensament com una ràfaga, recordant el temps de quan tenie la mateixa edat i corrie per estos carrers, i exclame molt emocionat:*

Joventut, preciat tresor.⁶
M'ha acudit al pensament
en este precís moment

6. Traducció literal d'una expressió castellana.

quan jo era un monyicot.
Lo que no es logra en diners,
el carinyo, ni l'edat.
Les dos coses m'han deixat
i no tinc ja retrocés.
Perquè ja pentine canes,
enca que tinc jove el cor,
per a cantar-li el valor
d'esta terra en moltes ganes.
Trenta anys que jo [he] estat ausent,
mes al fi torne gojós,
perquè estava desitjós
que arribara este moment.
Quan en lo vapor venia
sobre el mar que platejava
el pinar de lluny mirava
i plorava d'alegria.
I allà al fondo el campanar.
Caïen tan aplomaes
de l'alba les campanaes
que les contestava el mar.
Hasta l'aigua que tallava
la proa d'aquella nau
el gallet era tan brau
que es diria que cantava.
Es la lírica terreta
que les notes fa vibrar
i me vénen a endolçar
ma arribada satisfeta.
Al posar els peus en ella,
el cor me tambaleja
de vore com la deixà
a hui tan bonica i bella.
És mare de grans artistes,
paraís de benestar,
caudal de la flor d'azahar
i vega de grans collites.
És tan grata ma vinguda...
Estic tan emocionat...
que del cor me ix en esclat:
Salve a tu, terra vollguda!

(Quede emocionat uns moments, després reaccione).

Però ací no ve ningú.
M'hauré equivocat de senyes?
No pot ser, estes són elles,
i que és ací estic segur.
Recorde que la xiqueta
m'ha dit -si mal no repare-
que avisarie a sa mare
i també m'està fent feta.
És igual, esperarem.
M'asentaré un instantet.
(S'assente)
En tot cas d'ací un ratet
als veïns preguntarem.

ESCENA 10

Pel foro apareix tota la comitiva i al front anirà BANDERETA que ha anat a buscar-los.

BANDERETA:

*Aquí está: vayan pasando
i mientras l'hasen la corte
yo m'aniré mesurando
(Agarre la botella).*

PASQUALA: Micalet meu! *(L'abrace i el bese).*

MICALET: Germana! *(Alegria general).*

BLEDA: Ximet! Com estàs? Dic Micalet!

MICALET: De primera, Ximo. Tu què tal?

BLEDA: Bé, cunyat, quin[a] alegria. Te presente ací als amics de qui tant jo t'he parlat. Pues ara els coneixeràs.

BANDERETA: Faré la presentació.

CORRUCO: Tu, Bandera, fuig d'enmig.

BANDERETA: Ja [ha] parlat el consultori.

PASQUALA: No se val a discutir, són les festes del carrer i ací mos hem de lluir.
(Per CORRUCO:) Ací tens a este amic que de bo que és se ne'n passe. Ell done consells a tots i pa ell no se n'aguarde. Este atre amic tamé és bo. Atmiraor de les faldes, però encà no li ha dit a ninguna -«xiqueta, tu a mi m'agraes»-, eh, Palosanto?

MICALET: Sellem pues nostra amistat. (*Done la mà*).

CORRUCO: Vinga eixa mà. (*Se donen la mà i s'abracen*).

PALOSANTO: I la meua.

BANDERETA (*incomodat*): Bé està, home. Com si jo fore un femer. (*Tots queden estranyats*). Pa mi ja s'han acabat les festes del meu carrer. (*Fa mutis ploricant, molt ràpid. Al vore la seua actitud peguen detràs d'ell, cridant-lo. MICALET quede en escena molt estranyat*).

TOTS: Bandereta, Bandereta, vine.

Cau el teló ràpid.

SEGON ACTE

La mateixa decoració, els mateixos mobles. Han transcurrit un parell de dies. El veladoret estarà en un racó: les copes, la botella i tot lo que havie damunt ho han retirat per a traure-ho després.

ESCENA 1

BLEDA: Vés preparant l'almorsar, que anem a casa Corruco i no és cosa de fer tart.

PASQUALA: Què te prepare l'almorsar?

BLEDA: Clar, dona, què vols que l'agarre jo?

PASQUALA: Lo que has d'agarrar és el llit. Vaig aguantant, aguantant i te vas emprenent massa. Des de que van estes festes que pareix que hage enviudat. Jo m'encarregaré de que a l'any que vé no formes en la comissió.

BLEDA: Però colom desplumat: És que jo faig algun mal? Contesta!

PASQUALA: Ni bé tampoc. Tu t'estàs fent malbé. No descansas, beus massa, després te vindràs queixant, el pato el pagaré jo i més no puc tolerar. «El poco da gusto i lo mucho va asseciant». Conque agarra les escales i no em faces enfadar. Hale, arrea!

BLEDA: Els atres què me diran?

PASQUALA: Quediran el van penjar. Eixos estan endurits i tenen pell de dragó.

BLEDA: Si t'apleguen a sentir pa que et vols incomodar? Deixa'm anar hui només i després ja s'ha acabat. Te ho jure! No tingues mals sentiments. Si açò és un tancar d'ulls com el que està ensomiant. Després me tindràs tot l'any ben propet del teu costat. Sí dona, deixa'm. No fem el ridícul, ni faces que mos enriguem i acabem la festa en pau. Què fas? Me deixes anar? Veritat que sí? Pues si eres una santeta que me tens mig abobat. Riu-te un poquet, Pasqualeta!

PASQUALA: Ves... ninot destartalat. Però si te vens queixant te donaré la llibreta del seguro de malaltia i el recibo de l'Ocaso i cap amunt han pegat. Conque arrea.

BLEDA: No tindràs eixe coratge. Si eres més bona que el massapà i més dolça...

PASQUALA: Prou. S'ha acabat. Qui tingue el gust que se prepare la mortalla.

BLEDA: Xica, tu, açò va en sèrio. No vages pronosticant, a vore si en broma en broma açò se va complicant.

PASQUALA: Jo t'avise per si acàs... Ara tu...

BLEDA: Saps que me va fent mal el cap? Hasta senc torbes de panxa. Mare meua del Lledó. Veges si tinc la llengua molt, molt llerga (*traent-la*).

PASQUALA: Llerga i blanca com la calç.

BLEDA: Blanca? Això te volie dir. Mira me'n vaig al... d'això. (*Fent mutis dreta diu:*) Ara vinc.

PASQUALA: A vore si se mor de veres. Dimoni de les festetes... què li ham de fer. Vaig a vore si li passe, si no faré vindre al menescal. Dic al metge de capçalera. És que ara en açò de la ciència te fas un taco més llerg que un calendari. L'un metge vocal; l'atre, aparato endegestivo; l'atre, aparato respiraor; el de més allà... de la infància. Tot són especialitats i estem tots falsificats.

ESCENA 2

Al fons apareixen els tres comissionats.

CORRUCO: Pasquala, aon està Bleda?

PASQUALA: Bleda? A l'olla. Aon té que estar?

BANDERETA: «Bachillerato al canto», Corruco.

PALOSANTO: És que no sou diplomàtics. Això se li diu: «Sinyora, i el seu marit?»
Ella, crec que no serà tan maleducà de negar-te'l. No és això, Pasqualeta?

PASQUALA: Clar... Ai, Corruco! Pareix mentira que Palosanto te tingue que instruir en alguns detalls.

BANDERETA: En això de l'«estrucció» sap més que ell, que per algo perteneix al cos militar.

PALOSANTO: Xoca-la, matxote (*donant-li la mà*).

BANDERETA: Protesto! Això de matxo anem a deixar-ho apart: un animal d'eixa marca no pot dur bandera. A mi m'has de dir bragat. És paraula de Borriol i està dins del nostre mapa.

CORRUCO: Però quan hem d'almorsar?

PALOSANTO: Ara eixirà l'amo de casa i mo n'anirem, home. Tu sempre estàs desmaiat?

PASQUALA: Lo que no sé es aon se ho pose. Tant que trague i pareis un fil d'aram. Ara cridaré al meu Ximo. A vore si és que s'ha mort i [he] enviudat de veres. Tamé estarie bonico. (*Se'n va dins la cuina*).

BANDERETA: Me pareix que ací hi [h]a gat.

PALOSANTO: Xe, no sigues malpensat. Bleda vindrà, estic segur. No crec que la dona mo l'hage secuestrat. A ell li agrae la festa.

CORRUCO: Més que a mosatros: ella està crià al Raval i porte en la seua sang calor en les venes. Lo que fa és molt natural. No va a donar rienda solta, ni deixar-se atropellar, perquè si mos soltaren el ramal fariem punta no sé aon. Tres nits que ell i jo encà no mos hem gitat. Estem fent de vigilant per si s'emporten el barri. Vosatros no esteu acostumbrats. No podeu imaginar-vos el plaer que a u li cause el poder-se recrear dels sinsabors d'entre el dia, que mesclats entre riures i diversions li estan taladrant a u la voluntat en l'esforç que en la festa té posat. I Pasquala sí que ho sap, perquè de ben joveneta, segons ella m'ha contat, son pare va ser clavari i coneix el sacrifici. Perquè aquells bous que se feen en les festes del raval... i els sermons que acudien tota la flor natural de les xiques ravaleres, allò ja no vindrà mai.

ESCENA 3

BLEDA, que ix de la cuina, exclama, emocionat: Però que molt ben xarrat. Allò sí que eren festes. Estos no ho han conegut.

PALOSANTO: Gràcies a Déu que has eixit.

BANDERETA: Sí que se fa desitjar. Què fem ací?

CORRUCO: Això dic jo. Que què fem? A vore si per uns per atres mos quedem dijuns. Andando, tots a almorsar.

BLEDA: Ara en quan baixe el meu cunyat, a lo millor voldrà vindre. Convidem-lo.

BANDERETA: Voràs quina diplomàcia. Jo li ho diré.

CORRUCO: Tu que saps de convidar.

PALOSANTO: Xe, li ho diré jo, no patiu.

BLEDA: Ni que comprareu un matxo. A trosset a cada u. Només baixe li ho dic jo. Pareix que li tingueu por.

CORRUCO: Por no, lo que no tenim és confiança.

ESCENA 4

MICALET i PASQUALA eixiran cada u per una porta del lateral, en forma oposada.

MICALET: Bon dia, senyors.

TOTS: Bon dia mos done Déu.

PASQUALA: Però que hui no almorseu? Se farà hora de dinar i després tot seran corregudes. Entre la xocolatà, trencà de perols i el concurs de lletjos no tindreu temps de rascar-vos. Hala!, aneu escampant el poll.

BANDERETA: Té raó la dona i l'estòmac.

CORRUCO: A [mi] m'està rosegant fa rato.

- PALOSANTO: Si que sou exagerats. Des d'anit que no he sopat, i encara puc aguantar.
- PASQUALA: Jo faré unes compres antes que se face més tard. Adéu a tots.
- TOTS: Adéu, Pasqualeta
- CORRUCO: Vinga, xe, anem eixint. Vosté tamé mos acompanyarà veritat?
- MICALET: Gràcies. Me quedaré a cuidar casa. En què vaja mon cunyat...
- BANDERETA: Vosté tamé té que vindre, per què no?
- BLEDA: Clar que vindrà, més faltave...
- CORRUCO: Sí, home, sí. Vinga, va. Anem a preparar la taula, l'ensalà, el vi i mig borrego torrat. *Arreando*.
- BLEDA: Aneu que ara aniré jo. Ai la panxa! Atra volta l'empastrà m'està furgant ací dins i no faig més que tremolar. (*Mutis dreta, agarrant-se els pantalons*).
- CORRUCO: Però què li ha passat?
- BANDERETA: Que li toquen a la porta. No ho veus?
- CORRUCO: Pues anem mosatros que ell ja vindrà.
- PALOSANTO: Aneu peparant lo que mos hem de jalar. El senyor i jo esperarem a que ell isque i anirem els tres.
- MICALET: Això és, tan pronte ixca anem tots.
- CORRUCO: Conforme. Passa davant, Bandereta.
- BANDERETA: *Andando con los faroles*. Mes si s'encanten en vindre en lloc de menjar borrego només tindran caragols. (*Mutis*)
- CORRUCO: Xe, Bandera. Vos esperem (*Mutis darrere*)
- MICALET: Ara anem, sí senyor. Què popular i pintoresc és tot açò que estem vivint. Vosté fuma? Prenga que açò és de contrabando.
- PALOSANTO: Moltes gràcies. (*Encenen un cigarret*)
- MICALET: Esperava esta ocasió en què ara mos encontrem i sense buscar-la la tenim propícia.
- PALOSANTO: No ho acabe de comprendre. Vosté dirà.
- MICALET: Ja que s'entrem a soles dirimirem la qüestió que em porta preocupat. Assente's, faça el favor, li ho suplique. (*S'assenten*).
- PALOSANTO: Vosté dirà de què es trate. A mi me pille dijú de lo que vosté se trame... i, la veritat, quede sorprés.
- MICALET: En els dies que estic así m'he donat perfecte conte que vosté és el jardiner d'este trosset de replà que Déu mos ha concedit. I de totes les flors que vosté va vegetant la que vosté més mire porta una espina clavà.
- PALOSANTO: Rara casualitat; casi sempre sol passar aixina. Què vol dir en això?
- MICALET: Pues... vullguera que fora franc i ací, front a front els dos, que açò quedara saldat. (*Se miren i después diu:*) M'ha comprés, veritat?
- PALOSANTO: De sobra i franc li vaig a parlar. Vosté porta el cor ferit i en mi busca el cirujà que li sane les ferides. Pues sempre he tingut per norma de salvar

a un semblant. I en este cas per què no?... Si és que està en la meua mà. Sí, jo cuide de la flor que vosté m'ha nomenat perquè li tinc simpatia, no per interès carnal. (*S'alce i continua:*) Al vore-la tan humilià per culpa d'alguns malvats que hasta es van vanagloriar en la bava del despit, al no poder-la lograr. Però si algun cristià és que vé de bona fe, franca li deixe la senda pa que arribe aon ella està. Que jo li conserve igual l'amor que senc per ella perquè és espiritual.

MICALET *atret per les paraules que sent, s'emocione i diu:* Crega... que m'ha emocionat de veres. I si vosté sent lo que diu és fer una obra digna que Déu li la premiarà.

PALOSANTO: Encara ho posa vosté en dubte? Mire'm als ulls que no enganyen. No saben de fantasia! Si Jesucrist va multiplicar el pa milagrosament en el desert, compadeixent-se de la humilitat que el seguie, jo me mire en l'espill d'Ell. Que si primer donave el pa de les seues paraules, després repartie el pa material. Cregue'm!

MICALET *l'abrace emocionat i diu:* Té vosté un cor compassiu i misericordiós (*Pausa i els sorprén BLEDA*).

BLEDA: Xe, açò que és? Que ja estem en les postres de l'almorsar? Dimoni.

MICALET: No, Ximo. És algo més sèrio i sagrat.

BLEDA: Si estorbe me'n torne a la dispensa.

PALOSANTO: Al contrari, tu sempre eres ben aplegat.

BLEDA: Sí, però com sóc un tercer.

MICALET: Ací no hi han categories. Ademés que si n'hi [h]agueren pa mi tu sempre seràs el primer. Que te conste!

BLEDA: Gràcies, germà. Però què fem? Anem ja tots [a] almorsar que aquells mos van a deixar a fosques.

MICALET: I açò es quedarà a soles? Aneu que després m'allergaré jo en quan vingue Pascualeta. Aneu vosatros, aneu.

PALOSANTO: Me pareix que ja l'oïsc. Ella és i ve acompanyà. Ara ja podem anar.

BLEDA: *Andando pues, anem eixint, Micalet, dóna'm un cigarro que este meu és pitjor que la trilita. (Ixen els tres pel foro, en això apareixen MATILDE i PASCUALA).*

ESCENA 5

MATILDE i PASCUALA entren

PASCUALA: A vore si tindrem enteniment en la perbeure. M'hau oït? Bueno, quan jo ho dic...

MATILDE: No els faces agra la festa i que disfruten ells que poden.

PASQUALA: Tu tamé pots disfrutar que te tanques dins de casa sense que te pegue l'aire. Eixe pobre Palosanto t'[h]a pegat la serietat i tu mirant-lo, mirant-lo te quedes desmantelà...

MATILDE: Quant equivocats viviu. Ademés que tu ja ho saps. Pa què repetir-t'ho?

PASQUALA: Això és una broma, xica. Ja sé qui és el teu guardià i que te trate en bon fi. Què dimoni! A disfrutar! Esta vesprà tu t'arregles i les dos juntes a la xocolatà. La xica tamé, saps?, que a la pobra criatura la tens massa esclavisà; entre el treball i les compres... Açò no deu ser, Matilde.

MATILDE: Angelet! Ho sé però no hi [h]a més remei. Tot té que eixir de mosatros, perquè no hi [h]a més jornal i està la vida impossible. Ademés is d'ella. Des de ben rexicoteta que ho porte dins de la sang.

PASQUALA: El dia eixe, el meu germà va quedar enamorat d'oïr lo que ella mos die mentres estàvem dinant.

MATILDE: I no la vau despatxar?

PASQUALA: Què és algun mal?

MATILDE: Té manat que quan se menge no se deu estar davant.

PASQUALA: Si fórem alguns estranys.

MATILDE: Que degué dir Micalet!

PASQUALA: Ell? Que està la mar de pagat. Al dir-li que és filla teua se va quedar tan parat que no se fee raó.

MATILDE: Però, és que li hau contat...?

PASQUALA: Que m'ho havie d'engolir? Tamé revente, ma tu: a vore si és algo mal.

MATILDE: Mal, no: però és que no havies...

PASQUALA: Quan més clarets, més amics.

MATILDE: Què haurà pensat de mosatros?

PASQUALA: Què ha de pensar? Acàs tu eres mala xica?

MATILDE: Crec que no. Però la gent, tu ja saps...

PASQUALA: Tu deix estar a la gent, que la gent són escarbats. I aixina és com rode el món, cada volta més atràs. Tu obra en consència, prega-li a Déu i a sa Mare, i els demés tots a filar.

MATILDE: Pasqualeta, quin cor més gran!

PASQUALA: Com la casa sindical que han obrat allà en el Toll, i encà me cap dins de mi. Pues encà n'[hi] ha pelà que diu que el porte de pedra i que l'haviem d'afeitar. Que te pareix? Comdemnaes!

MATILDE: Deixa-ho estar, no t'enfades.

PASQUALA: Jo que me vaig a enfadar, envejoses!

MATILDE: Bueno, què va passar en la xica?

PASQUALA: Ah, sí que mo n'ham anat. Pues no res, mos va ballar; mos va dir alguns versets o mos va fer riure i plorar. I Miquel, quan va saber tot lo que li vam contar, va tirar mà de cartera i cent duros va amollar pa comprar-li un regalet. Dimoni, ja ho [he] amollat! Ell que m'ha dit que no ho digue...

MATILDE: I per què ha fet això?

PASQUALA: Per què? Dis-li ho a ell, ma tu. Ara, que no li ho diràs que vol dar-te una sorpresa. Conque tu a callar.

MATILDE: Tot ha caigut en un fosso.

PASQUALA: Bueno, vaig a entrar tot açò dins i a preparar el dinar. Vols dinar ací en mosatros? Tu i la xica.

MATILDE: S'agraïis en lo que val. Però...

PASQUALA: Però, però. Jo posaré el putxeret i después a escudellar. A lo millor dinarem les tres a soles, perquè estos en l'almorsar, deu sap ja si tindran gana. Vos espere. Ara eixiré, no te'n vages, espera't un poc (*Mutis*).

MATILDE: Què serà açò, mare meua? Què és lo que m'està passant? Acàs és que jo ensomie? Marededéu del Lledó, si és ensòmit, fes que no desperte mai! La vinguda de Micalet serà per a bé o pa mal? Un regal per a la xiquilla? Què serà açò, Déu piadós? Aclaris-mos l'aventura que mos rodege a les dos. (*Cau plorant en la cadira, a temps que entra TERESETA i la sorprén*).

TERESETA *pel foro exclame*: Mare! Vosté plorant? Què és açò, mareta meua? Digue'm què li ha passat.

MATILDE *dissimulant*: No plore, filleta meua. No t'assustes, m'[he] enecat. No veus que me[n] ric, tontona!

TERESETA: A mi no me xolarà. Qui li ha donat el disgust? Palosanto, veritat? A este Enrique, quan jo l'agarre li pose el braç per la màniga. Lo grandíssim condenat!

MATILDE: Però si és un mosquit que m'ha entrat.

TERESETA: Sí, un mosquit sense ales i en bigot.

MATILDE: Ja n'hi ha prou; véis callant i no insultes a ningú.

TERESETA: La sinyó Pasqualeta, aon està?

MATILDE: Dins preparant el dinar, que s'ha empenyat que vol que dinem ací.

TERESETA: De veritat! Ai! Qu[ina] alegria més gran. Hui canviarem de tocata, perquè estic d'olla hasta el cap.

MATILDE: Pues ací tindràs putxero, saps?

TERESETA: Putxero? Mire, pues és igual, a lo millor tindrem carn, i en casa sempre és Quaresma. Me case en mi!

MATILDE: Que no en falte, filla meua, això tens que procurar, que si no...

TERESETA: Tinc més ganes de casar-me per a manar del calaix dels dine[r]s...!

MATILDE: M'estàs ofenent i si te poses aixina dinarem les dos en casa. Conque ves triant.

TERESETA: No, mare. L'ha molestà? No vullc que s'enfade, mare. Veritat que me perdone? Vinga, done'm un beset. (*Se besen*). Hala!, ja hem fet les paus. Anirem esta vesprà a vore totes les festes?

MATILDE: Anirem en la sinyó Pasqualeta.

TERESETA: Quina alegria més gran! Me'n vaig dins a preguntar-li-ho, que pareis que no me ho cregue. Espere'm ací, no se'n vage. (*Mutis, molt confusa aon està PASQUALA*).

MATILDE:

Quan més va passant el temps,
el meu cor més me batalle.
Sent colpejar el meu pit
com si vullguere escapar-se
algo de dins del meu ser,
que pareix que m'acovarde.
Què serà de mi, gran Déu?
Micalet voldrà burlar-se? Ell!

ESCENA 6

MICALET quedà parat en la porta, ella[, MATILDE,] aterrà.

MICALET. Bon dia. Tinga la flor que en algun temps vegetava, que la deixí fa trenta anys i, quan menos ho esperava, l'asar m'ha donat a entendre que a voltes som uns covardes i mos cega la passió.

MATILDE: Micalet! (*En veu baixa:*) Açò me falte Déu meu.

MICALET:

Matilde, Déu te posa en el camí
de les meues il·lusions,
que encà les conserve intactes.
No han mermat gens, perquè són sanes.
Encà els dura la purea
de quan tu les encontres,
un dia de primavera,
junt a la flor natural
que mos brindaven els arbres.
Mira'm als ulls i no plores.

MATILDE: Micalet, tu no m'enganyes?

MICALET: Enganyar-te jo? D'aon, Matilde? Torne com el repatriat que ha sufrít un cautiveri de privacions i amargures. Creua per mon pensament el desfile pacífic, que premia la victòria logrà que representa el retorn de la meua joventut. Tu no pots imaginar, Matilde, lo que és guardar una prenda com jo, [que] te tenia a tu i que se t'escape de les mans. Loca edat! Ho sé tot; no espere a que tu me ho digues. No es pot juar en l'amor, perquè

es quebra com el vidre i a voltes te pots tallar. Pues a mi me va cegar aquella sang que tu me feres al obrir-me la ferida, i la meua dignitat de persona honrà no ho podia tolerar. Però hui, al encontrar-te neta de pecat i lliure sense llaços que te priven ni vincul que te puga estorbar, toque de nou a la porta. Si tu creus que puc entrar, obri'm de nou els teus braços i acabem juntents la vida. La vida que tu me tornes, que la tenia apagà! Què me contestes, Matilde?

MATILDE: Micalet, jo te vullguere contar...

MICALET: Ho sé tot. Per això mateix que sé que mereixes ser feliç, vullc traure't de la misèria que les llengües han sembrat, pa que sàpien més de quatre que el panyo bo està buscat.

MATILDE: Perdó i gràcies, Micalet! (*Intente aginollar-se*).

MICALET: Alça't d'ahí! No sufrisques! No vullc vore't humillà. Me recordes aquell dia que la ràbia em trastornà, i vullc borrar el passat, hui que veig florir de nou un pervindre placenter que l'asar mos ha traçat per a juntar nostres vides.

Sense donar-se compte se queden entrelaçats, olvidant-se de tot, vivint uns moments de joia inesperà que els transporte a la joventut feliç.

ESCENA 7

Després d'una pausa, apareixen TERESETA i PASQUALA.

TERESETA *tirant-se-li als braços*: Mare, mareta meua!

MATILDE: Filleta de la meua ànima.

PASQUALA: Xè, estem de festes o d'enterro?

MICALET: De festes, germana meua. Avisa a Ximo i als amics, que vullc que participen tots del goig que a mi me rodege de fa uns moments a esta part.

PASQUALA: És veritat. Tu, Matilde, seca't per Déu eixes llégrimes, que tens prou plorat. Me crec que si no m'enganye, la tristor se t[ha] acabat, perquè ara la Tereseta tindrà el pare que esperave. Veritat, Micalet, que sí?

MICALET: Pa què negar-ho, germana. Vine ací, filleta santa, les festes t'han dut el pare des d'aquella terra estranya. Veritat que tu me vols?

TERESETA *estranyà*: Però, que vosté és mon pare?

MATILDE: Sí, filla. Vull-lo que és bo.

(*Pausa*)

PASQUALA: Xe, no ho feu llerc, que a mi no m'agrae vore lléstimes, perquè enseguideta plore. Vaig a cridar a Corruco, Palosanto i Bandereta pa alegrar un poc l'assunt, que açò fa gust de vinagre. Tu, xiquilla, vine en mi.

TERESETA: Me sap mal deixar-los a soles.

PASQUALA: Que tens por? No hi [h]a cuidao, que ja tenen l'edat i procuraran no perdre's.

Ixen a la porta però se donen conter que vénen tots i se detenen al vore 'ls.

TERESETA: No cal que anem, que ja vénen.

PASQUALA: Dimoni, és veritat. Quin milacre que hui han acabat tan pronte. Vorem què els haurà passat, perquè estos, quan la mamprenen, mai saben quan n'hi [h]a prou, i ara...

TERESETA: Ja ho diran ells, no cavile. Mira tu, anem a dinar, que tinc gana.

MATILDE: Xiquilla, què vol dir això? Mira

PASQUALA: Deixa-la que se desahogue. Què no pot dir lo que sent? Parla, filla, parla.

MATILDE: Només falte que vages donant-li ales.

MICALET: Ales, dius? Tot el colomí sancer. Veritat que sí, filleta? Tu me vols?

TERESETA: Ja ho crec. En les ganes que tenie de vore'l. Ara, quan arriben tots, enseguida els ho diré. És dir en el permís de vostés. Me'l donen?

PASQUALA: El tens. Però, des d'ara a mi me tens que dir tia, a Ximo tio tamé.

TERESETA: Escolte, això per què?

PASQUALA: Perquè som germans de ton pare.

TERESETA: Mare, però jo ensomie o hi [h]an bruixes al carrer? Aclarisque-me-ho vosté.

MATILDE: No, filla. És un milacre de Déu.

ESCENA 8

Van entrant en BANDERETA al front, molt content.

BANDERETA: Però...vosté ve o no ve, sinyor?

TERESETA: Este sinyor és mon pare, Bandereta. *(Tots se queden estranyats al oir-la).*

BANDERETA: Ton pare? Contra cardet. Jo estic sort o minge peres? Re...capçana!

PASQUALA: Res d'això, mig cacahuet.

BLEDA: Però... què és açò, Pasquala? Què diu esta criatura? A vore si sense beure estem ací tots tarumba i fem punta tots a Reus. Què passe ací?

CORRUCO: Jo aclariré este embolic.

BANDERETA: Ja [ha] parlat don Peladilla. Milacre.

PALOSANTO: Ací tot està aclarit. No hi [h]a engany ni hi [h]a mentira. Seguiu la festa del barri i que reine l'alegria en el cor de tots mosatros.

PASQUALA: Molt ben xarrat, Palosanto.

CORRUCO: Bleda, ací deu haver anguila.

BLEDA: Anguila? Prepararem el mornell.

MICALET: Senyors, ja s'[ha] acabat. Açò tot està clar com la llum del dia, i no vullc que ningú empanye en comentaris ni contes lo que és cert.

MATILDE: Micalet, què vas a fer?

MICALET: Lo que és de llei i no hi [h]a qui me ho impedisca. En este dia gloriós de les festes del carrer, aon bull la sang dels veïns pel foc que porta encés per les venes que circula, d'eixe calor avivat una flama a mi m'ha pres, que m'[ha] arribat hasta el cor. Jo buscava en el deler la frescor d'una flor pura, que m'apagara la set. Al arribar al roser a asseciar els meus desitjos vaig vore que junt a ella acariciava un capollet tendre i bonico, que ha segut el Jesuset de les meus il·lusions. Ací està pues. (*Agarre a Tereseta, col·locant-se-la al costat, i després a MATILDE, quedant al mig de les dos i formen quadro:*) Pose-mos els tres juntets pa que sàpia tot el barri... la flor i el capoll qui és

Después d'una pausa, PALOSANTO emocionat, li done la mà a MICALET, felicitant-lo.

PALOSANTO: Xoque-la. És digne i se la mereix.

BANDERETA: Corruco, apunta-te'n quatre.

PASQUALA: Pues no se m'ha fet un nuc en el carreró, que si dure més m'ofegue!

MATILDE *se tire als braços de Pasquala*: Pasqualeta!

BLEDA: Xica, ja està la cosa. A vore si en lloc de festes, tenim que portar una ambulància.

CORRUCO: Això dic jo. Lo millor serà que ho celebrem en algo que alegre.

BANDERETA: Jo m'associe a Corruco. Conque anem preparant el manúpio.

PASQUALA: Prepareu la taula; vorem si quede algo de bo per ahí. Xiquetes, anem dins mosatros. (*Fan mutis les tres*).

MICALET: Encenem mentres un cigarro; ahí va.

PALOSANTO: Aguardeu per a després.

CORRUCO: Después un atre, ma tu este.

BLEDA *mentres Micalet done el cigarro diu*: Vos ho vaig dir jo, que el meu germà polític ere molt noble.

PALOSANTO: Noble i d'uns sentiments grandiosos.

CORRUCO: Que ho digues, Palosanto.

BANDERETA: Escolte, sinyó... vosté. Tereseta és filla seua, o és que estem de bruixeria?

CORRUCO: Filla adoptiva, codony.

BANDERETA: Milacre que no ficare la cullerà.

MICALET: No se val a discutir; jo li ho explicaré.

BANDERETA: Conforme. Però no de la forma que vosté ha parlat hasta ara, perquè jo sempre me quede en la lluna de València.

PALOSANTO: Pues tu no volies competir a Corruco?

BLEDA: Xe, sente-mos que igual pagarem.

(Tots agarren cadira i se coloquen a la taula camilla).

CORRUCO: Té raó l'amo de casa; sente-mos.

ESCENA 9

Ixen les dones en una safata de pastes, botella i copes.

BLEDA: Porte-vo ací antes que es gele.

PASQUALA: Només pa fer una copa. Ara mateis tot lo món a dinar. Mosatros sente-mos tamé, xiquetes. Tu tamé, Tereseta. Hala!, Matilde, fe-vos cap ací. (*S'assentaran, la xiqueta enmig*).

TERESETA: Jo vullc propet de la mare.

MATILDE: Sí, filla,... pues més faltave.

BLEDA: Senyors, anem picant poc a poc.

CORRUCO: Pareix que tingueu vergonya. (*Pica d'una safata*).

BANDERETA: Sempre ha de ser el primer. (*Pica*).

PALOSANTO: Mengeu vosatros, xiquetes; (*oferint la safata:*) estos sempre fan el seu conter.

BANDERETA: Proteste. Antes que ell ho he pensat jo, però no m'ha donat temps (*S'alce i, [amb] l'excusa de la protesta, s'arrime i n'agarre una atra [pasta de la safata]*)

BLEDA: Xe, Bandereta, una atra volta? Home, que ací encara estem en vela. (*Pique:*) Pren, cunyat, que açò va en sèrio.

MICALET: Mengeu vosatros, Ximet, jo no...

BLEDA: Menja, tonto, igual tens que pagar. Si no, agarra-ho tu, que eres de casa. (*Pique*).

BANDERETA: Empatats a dos, sinyó Bleda. Nyas!

BLEDA: Ha segut sense voler.

CORRUCO: Que no mesurem? Vinga, xe.

PALOSANTO: Jo mesuraré. Primer a les dames.

BANDERETA: Sinyó Bleda, la seua dona s'ha cansat de la verdura. Ara busque el palosanto perquè això és més llepolet.

PASQUALA: Tu, palillo de les dents! Sàpies tu que pa mi Bleda serà sempre el plat primer. Ho entens, so mico?

PALOSANTO: Prengue, begue, Pasqualeta. No face cas.

PASQUALA: Si fore ell la copeta, me l'engolie sancer.

PALOSANTO *ha omplit les copes i li n'oferís una a* MATILDE: Pren, Matilde, endolça't la vida.

MATILDE: Gràcies, Enric. Tu sempre el mateix. Tin, filla, pega un glopet.

TERESETA: És pa vosté, mare. Jo ja en tindré.

PALOSANTO: La de la xica està ací. Pren, gesmilet.

BANDERETA: A mi, quan me toque el torn? Home, per l'amor de Déu, que estic dessecat.

CORRUCO: (*mesurant:*) Ací se beu per edats. Saps tu?

BANDERETA: Pues tu l'últim, que eres el més monyicot.

PALOSANTO: Té raó; tu sempre vols ser el més jove.

BLEDA: Quan li convé és el més vell.

MICALET: Vinga, no val a renyir. Tots beurem.

CORRUCO: Vosté el primer, per parlar. Prengueu.

MICALET: Bega que està en bones mans.

CORRUCO: Si tant s'empenya... allà va.

Jo brinde per el present
i per el barri complet,
que em mereix molt de respecte.
Perquè tot el any sancer
està amollant la pastera
per les festes del carrer.

(Beu i aplaudixen)

PALOSANTO: Ja t'ha colat, Bandereta. Retruca.

BANDERETA: Voràs quan a mi me toque.

BLEDA:

Ara vaig jo, cavallers. *(Agarre la copa)*

Jo de fer versos no sé,
però brinde per l'humor
en què se fan estes festes.
Vorem les de l'any que vé.

PALOSANTO: Molt bé, Ximet. Ara vosté, Micalet.

MICALET: Bega vosté, jo ja beuré.

BANDERETA: Si no vol ell, beuré jo. Xe, quina set!

CORRUCO: Va per torn, Bandereta. Aguanta't.

BANDERETA: Ni que estiguérem regant del pantano!

PALOSANTO:

Ja que Micalet no vol, beuré jo.
Brinde per tota la flor
de les xiques del carrer...
a qui venere i admire
lo mateix que un jardiner.
Pa mi totes són igual:
Són el més sagrat tesor,
perquè quan me'n toquen una
me fan a trossos el cor.
Estic alegre i content,

perquè la més delicà
li l'ha entregà a un cavaller
que molt me la cuidarà
(Beu, emocionat)

MATILDE: Enric, quant bo has segut per a mi.
TERESETA: Mare, atra volta el mosquitet?
BANDERETA: Però, ací jo quan regue, cavallers?
PASQUALA: Vés, busca el seguidor o al mosso.
BANDERETA: Al mosso? Ara voràs! *(Agarre la copa)*.

*Com si fora una colilla
m'ha tratao aquí el senado.
Y todos bebe que brinda,
jo aquí estava arrinconado.
Mas brindo pel veïnat,
que es el dueño i soberano
que m'aclama en ovaciones
cuando voy d'abanderao.
(Beu)*

TOTS: *Bien, muy bien. (L'ovacionen)*.
BLEDA: Corruco, dic Tirso. Bandera t'ha fet borrega i t'ha guanyat de dos tants.
CORRUCO:

Mesura, que li retreque.
És igual sense mesura.
Pa guanyar-me Bandereta,
que en lloc de cap té un meló,
li ha de resar trenta salves
a la Verge del Lledó.

(BANDERETA vol retrucar, però BLEDA, eixint al davant dirà:)

BLEDA: Senyors, me toque a mi. Ací val a dir coples i versar tot lo que se vullgue,
però... sense que ningú se pique.
BANDERETA: Escolte, sinyó Bleda, això de meló està bé que jo me ho trague?
BLEDA: Aguarda'l per a Nadal. Què li has de fer? No m'unflen a mi de Bleda
com si fore una marjal de saó? Tira, home!
TERESETA: Batistet: creu a mon tio Ximo.
BANDERETA: Però Bleda és tio teu?
PASQUALA: Clar que ho és, i jo sa tia.

BANDERETA: Xe, Corruco, tu ho entens?

CORRUCO: Sí, home, ja te ho aclariré un atre [moment] perquè ara no tenim temps.

TERESETA: No [ha] de tindre! Si mon pare és germà de ma tia Pasqualeta, mon tio Ximo què és meu? Ho entens ara?

BANDERETA: Això del pare va en sèrio?

MICALET: En sèrio i formalment! (*Tots prenen molta atenció, escoltant sense distraure al públic ni a MICALET*) No és pare qui engendra un ser si després viu descuidat i no se recorda d'ell. Quan l'objecte s'adquirís per obra de Déu, li has de posar el carinyo i l'amor que sents per Ell pa que no te l'arrebate. Per a què te crega digne i que el dia de demà te recrees en eixa obra que per llei te va otorgar. Però quan u se fa càrrec de l'obra d'un semejà, que este no pot acabar-la perquè Déu l'ha reclamat, se creu l'amo i senyor d'eixe compromís moral que la veu de la concència li otorga paternal. Per lo tant, en eixa llei —que ja molt no pot tardar— al mateix peu d'un altar s'uniran nostres destins, pa que sàpia tot el món que s'obra en un solar sa.

BLEDA: Muy bien. Jo el padrí, cunyat. Estem! (*S'alce*)

PASQUALA: Eh!... i jo la padrina. Què vol dir això? Ara a seguir les festes. Tu, xiquilla, (*s'alce*) després te vestiràs en el tratge nou que ton [pare] t'ha portat, que t'estarà la mar de mono. Veritat, Micalet? Però li l'has de donar tu, pa que ella quede sorpresa.

TERESETA: Sí, pare. Què aon està? Jo vullc vore'l. Trague-me'l vosté, tia.

MATILDE: Però... Què vol dir això, xiquilla?

MICALET: Deixa-la, Matilde. És xiqueta i no pot evitar l'impuls del deler.

MATILDE *este diàleg el diu dreta*: Tens raó, Micalet. Jo, sobre tindre'n el cabell que se veu algun fill de plata, senc rejoyenir en mi tota la meua persona. I li done les més expressives a la Marededéu del Lledó, per a què me conserve estos moments de felicitat, que m'han portat a ma casa les festes del meu carrer. Vixque la Marededéu del Lledó!

TOTS: Vixca!

CORRUCO: Alçant-se: Cavallers açò cal arremullar-ho.

PALOSANTO *alçant-se*: Bleda, t'hauràs de posar levita.

PASQUALA *dreta*: Ell levita i jo merinyequi i polisson. Hala! Aneu desfilant per a preparar les festes, que ara mateix serà tart. Bandereta, prepara't la ídem i a fer el passacalle.

CORRUCO: Jo faré el pregó de nou.

TERESETA: I jo què faré, mareta?

MATILDE: Tu? Pues convidar a tots.

PASQUALA: A vore si t'aclarisses.

MICALET: No [s'ha] d'aclarir. A voreu si té salero.

TOTS: Ànimo, xiqueta.

TERESETA:

Públic amant i senyor:
per lo atent i cavaller
te demane el vot sincer
si han tingut aprovació
LES FESTES DEL MEU CARRER!

BANDERETA: Vixca les festes!

TOTS: Vixca!

(Cau el teló ràpid).

[T/ 3]

ENRIC SOLER I GODES (1966)

AQUELL VELL CASTELLÓ: EL MEU CARRER ⁷

Al pas dels anys els records s'amunteguen i, de tant en tant, n'hi ha un que s'obre pas a colzades i se'ns posa al davant, com demanant un poc d'atenció per a no passar al racó dels oblitats definitius.

Qui no recorda els amics de la infància i amb ells els llocs on es jugava a l'eixida del col·legi? En els meus temps, al meu poble, al meu estimat Castelló, era el carrer escarit, sense asfaltar, sense empedrar, el terreny de joc i de batalla. Jo tinc molt present sempre el carrer de la meua infància. Érem una colla de veïns, però com una família. Quin món tan entranyable el del meu carrer!. Com era d'alegre i perfumat en la festa del Corpus, amb tots els balcons ornats amb cobertors i els fanals preparats per al pas de la processó. Quina cridòria i quin rebombori amb els nostres jocs, en les vesprades de primavera i en els capvespres d'estiu! Quin silenci més plàcid als hiverns! Quantes vides, quantes generacions passaren de la vida a la mort, carrer avall, com per una séquia corre l'aigua inacabablement!

La meua vida està lligada al carrer on vaig passar els anys de la meua infància. Hi ha un fil invisible, el del record, el del sentiment que em té lligat a ell. El meu carrer era un món ple de vida, sense rancors, amb els problemes vulgars de cada dia, però alegre. Estava en la part vella de la ciutat i el seu nom rememorava l'època medieval, quan els oficis i els obradors convivien en un mateix

---

7. Versió en valencià d'un article publicat a *Las Provincias*. Enric Soler i Godes va nèixer a Castelló de la Plana, el 3 de març de 1903, en una casa del carrer Escultor Viciano. En aquest article hi fa referència.

lloc. Però la vida i el temps van fer que el meu carrer canviara de fesomia. En la meua infància era un carrer magnífic i complet, posat al dia, no li faltava de res. Tenia una taverna, una barberia, la corresponent botigueta, carboneria, un fuster, una manyeria, un taller on ho arranjavem tot, un marmolista-lapidari, i al cantó, prop de la vieta de la Panderola, el pou d'Aliaga, on a l'estiu anaven les dones a omplir els cànters i els suros d'aigua fresquíssima, com la neu.

Segur que hi havia a Castelló carrers més elegants, però sense l'ambient ni el prestigi del meu, ni amb aquells magnífics balcons de ferro i aquells terrats des d'on, per una banda, es perdia de vista l'horta limitada pel mar i, per l'altra, la serra que tancava la Plana, el Collet, el Tossal Gros, la Penyeta Roja, la Magdalena, el Bartolo i les Agulles de Santa Àgueda.

El meu carrer era com un llibre obert al qual se li podia aplicar la frase de Chesterton: «Per a conèixer bé els homes no cal córrer món: el millor observatori és el mateix carrer». I així era, en efecte. Si jo fóra escriptor, no dubtaria a fer la història humana del meu carrer, de cada casa, de cada veí; però això és una empresa molt difícil; s'ha d'anomenar un Dickens o Dostoievski, capaços, amb la seua encisadora prosa, de donar vida a la pols, a les parets, als mobles i a tot aquell món humà que passava d'ací a allà, i pujava i baixava per aquelles escaletes. I em calia escriure alguna cosa del meu carrer, unes pàgines senzilles, humanes, entranables, perquè així com la gent passa i no torna, qui em diu que un dia, en una d'eixes transformacions urbanes dutes a terme amb un galopant afany d'enderrocs, no desapareix també el meu carrer, sense deixar-hi rastre de cap classe.

[T/4]

FRANCESC VICENT DOMÉNECH, *QUIQUET DE CASTÀLIA* (1972)

SENSE FESTA AL CARRER DE SANT VICENT ⁸

Una nota certament trista en el brançal sonor de *Castelloneries*. Nota certament amarga que hem de comentar. Enguany, per primera vegada des de fa molts anys, no han celebrat festes els veïns del carrer de Sant Vicent. Les paraules dites l'any passat pel clavari, davant d'estos mateixos micròfons, ja pronosticaven la negror: «Cada dia tot més car», «la gent no viu la festa com abans»... «La gent fuig de la ciutat, se fa còmoda»... «Ningú vol tindre el sant, per evitar-se maldecaps d'organització»...etc.

8. Brançal censurat del programa 357 de *Castelloneries*, 15-4-1972, de Ràdio Castelló, Cadena SER.

Festa del carrer Sant Vicent Ferrer, de Castelló, el 1971

Els hem de confessar a vostés que, enguany, l'assistència a la Santa Missa, dita en la parròquia de la Trinitat, peladeta d'ambientació popular, amb la imatge del pare Vicent situada sobre una humil tauleta al presbiteri, sense andes... sense un coet, ni l'alegria de la banda de la Creu Roja... ni un «Visca sant Vicent Ferrer!», ni un rotllet, ni un caramel per als xiquets... ens ha deprimat.

I no ens hem de consolar amb fútils excuses que «són uns altres temps», «que n'hi ha massa trànsit per a fer provessons», «que tot canvie»... Sí, en açò últim potser estiga la tremenda i trista veritat. Però, alerta!, canviem nosaltres perquè no tenim esperit comunitari, perquè una i altra vegada deixem sols els pobres clavaris i els quatre manifassers, que damunt de les preocupacions naturals de tota festa han de suportar l'amargor de sentir-se tot sols, incompresos i... -no poques vegades- criticats. Canviem nosaltres, perquè ens importa molt poc el veïnat, la festa popular, honorar els sants de la nostra tradicional devoció, l'esperit de comunicar-nos els uns amb els altres. Canviem, sí, la santa germanor d'abans per la fugida esbojarrada amb el cotxe o la comoditat del televisor o l'atordiment de la «juerga». I després, cavallers, quan arriba algun foraster o s'acosten les festes magdaleneres, pose per exemple, se'ns omplirà la boca parlant de «lo castelleros que som» i que si tal i qual...

Sí, amics; enguany, per primera vegada, no ha celebrat festes el carrer de Sant Vicent del nostre Castelló. I no volem passar-ho així com així, per alt, quedant-

nos tan satisfets. En eixir de l'església de la Trinitat, la meua xiqueta major, Maria Lledó, m'interrogava. I pensava, trist i silenciós, mentres veníem a casa, que aquelles preguntes bé podien ser les de totes eixes noves generacions a les quals sols ens estem preocupant de donar-los comoditats, però que no els treballem el cor, perquè el dia de demà siguen bons creients i fervorosos castellanencs.

- *Pare, i per què no acompanyem sant Vicent hasta el carrer, com l'any passat?*

- *Pare, i per què no tiren coets?*

- *Pare, i la banda del mestre Gargori?*

- *Pare, i eixe senyor que toca la dolçaina aon està?*

- *Pare, i la traca que tirave caramelos?*

- *Pare, i sant Vicent per què té la maneta alçaeta i mos senyale el Cel en lo ditet?*

Si als quatre anyets la meua filleta haguera sigut capaç de comprendre-ho m'haguera desfogat, i li haguera respost que sant Vicent estava així per a recordar-nos lo desagraïts, l'oblidadissos i desubstanciats que som, de vegades, els hòmens i la gent de Castelló, que quan ve l'ocasió fem pregó de virtuts que no tenim i que cada vegada més estem arraconant tradicions, autèntics tresors que els nostres vells ens deixaren en custòdia per conservar-les i engrandir-les. Mals hereus demostrem ser de semblant riquesa!

Amargat, confús, humiliat, com deu sentir-se tot aquell que sent encara les coses del nostre poble, com em consta que estaven al final de la missa els benemèrits clavaris i els quatre maniffassers sacrificats que altres anys feien la festa, vaig agarrar la meua xiqueta de la mà, incapaç de contestar-li res coherent i, al cap i a la fi, jo també covard, vaig tractar de fer-la callar, com a la veu de la consciència, comprant-li... un volaoret que venia una gitaneta en un cantó del raval de la Trinitat. Sant Vicent Ferrer no ha tingut festes. Visca Sant Vicent Ferrer!

Josep Forcada Polo

[T/5]

JOSEP FORCADA POLO (1985)

MISSATGE FESTER DEL CARRER DE LA MAREDEDÉU DEL LLEDÓ

Romanç del director de teatre d'aquell temps memorable dels anys seixanta, dedicat a tot el carrer i a la clavariessa d'este any 1985, Tomasa Cervera d'Ortiz

La Marededéu del Lledó
en Castelló té un carrer
que li té gran devoció
i és optimiste i fester.

La mare de Pepe Ortiz
enguany és la clavariessa.
Està que el cor li clapís,
la senyora Tomaseta.

De la Verge del Lledó
està pagà i satisfeta,
creu cumplida la missió
la senyora clavariessa.

Quan s'emporten la Patrona,
que està un any de pupilatge,
la casa que els abandona
encara els dol que se'n vage.

Se creu que els guarda la casa
tant de dia com de nit;
i tot Castelló en gran massa
la portem guardà en el pit.

El clavari Mondragon,
En Joan, l'ha acollida en casa,
i està més pagat que el món
perquè relleve a Tomasa.

L'acte espiritual
és l'anunci de la festa,
i el carrer just i cabal
la tornada a fer-se presta.

Des del major al menut
tots formen la Tornà,
i es veu una multitud
portar el ciri en la mà.

El carrer és una pira
encesa en gran emoció,
quan el clavari nou tira
els rotllos per el balcó.

Els anys mil nou-cents seixanta
este carrer se lluïa
festejant tots a la santa
en una gran harmonia.

Hi havia una jovenalla,
igual de xiques com xics,
que ratllaven en gran talla
d'artistes i ben units.

Tota aquella joventut
hui són pares de família,
tenien la gran virtut
que a tot el món divertia.

Feen balls i un bon teatro,
prenien part els xiquets,
passàvem tots molt bon rato
i una setmana distrets.

Van ser set anys de *pelea...*,
d'*ensaios*, de corregir,
set anys que sense perea
aquells jóvens van complir.

Una llista nominal
que es comptava en els dos sexes,
que de manera triomfal
van fer glorioses les festes.

Hi hagueren dos capitanes,
Rosa Nácher, Pepa de l'Inxo,
que van treballar en ganes
i asseciaren el capritx.

També Pepe Soligó
va ser l'ànima en la festa,
en la joventut que jo
guarde els noms dins la carpeta.

Que ixquen nous lledoneros
que festegen a la santa,
artistes bons i festeros,
com aquells dels anys seixanta.

Ací s'acaba el missatge,
pregó i herald de la festa;
s'arremata el reportatge
de la senyora Tomasa.

Un any l'has tinguda a casa
a la Verge del Lledó.
Sentiràs el buit, Tomasa,
de la santeta, sí o no?

Patrona castellanera,
oficial i llauradora,
que de Tu el favor espera
l'horta, i el poble t'adora,
Marededéu del Lledó.
I a totes hores t'implora
el poble de Castelló.

[T/6]

ANTONI PORCAR GÓMEZ (1989)

LES FESTES DE CARRER AL RAVAL DE SANT FÈLIX ⁹

Les antigues festes del raval de Sant Fèlix o del Codony no es limitaven a un o dos carrers, sinó que eren celebrades per tot el barri; eren les festes del Raval. La primera setmana del mes d'octubre, arreplegada ja la collita, la gent del barri, que era gent llauradora, es disposava a deixar de banda treballs i preocupacions, per a celebrar la gran festa. Una setmana sencera de fruir del menjar i beure, de cantar i ballar en bona companyia, abans que l'hivern s'escolara pel clavills de les portes.

Els qui més xalaven eren els fadrins. On ara hi és l'Ereta, plaça d'Isabel la Catòlica, de Castella, hi havia un corralot conegut com el corral de Federico. Al corral de Federico s'ajuntaven tots els fadrins del raval i allí feien les grans borrasques, vinga a menjar, a beure i a fer destarifos. Els fadrins nomenaven un cap de colla, al qual no li estava permès emborratxar-se; era qui dirigia tota la festa i qui posava les normes.

Per tal d'arreplegar diners per a les festes, els fadrins recorrien el raval amb un carro, on dipositaven tot el que podien arramblar dels balcons de les cases. Carabasses redones, melons de tot l'any, alls secs, garbes d'herba seca, i fins i tot si alguna dona es deixava roba estesa al balcó, al carro feien punta sinagües i gipons.

Amb tot el que havien pogut arramblar i el que els donaven, demanant per les cases, feien una subhasta on venien al millor postor, peça per peça, tot el variat contingut del carro.

No eren sols els fadrins els qui feien festa, els veïns es reunien en colles als carrers i feien uns sopars d'aquells que fan història; en aquella època hi havia gent molt fartona, feien porfies a vore qui menjava més. Vaig conèixer un home -va morir de vell fa molts anys- que d'una menjada es va engolir una barcella de cireres, i un altre que en una porfia es va beure seixanta quiqueres de xocolata. Aquells hòmens menjaven tant que podien deixar curt el mateix Pantagruel de la França.

Però no tot eren borrasques, també es feien balls pels carrers. Antigament es ballava el ball perdut. Mundina al seu llibre *Historia, geografia y estadística de la provincia de Castellón* ens diu que formaven cinquanta o seixanta parelles en aquest ball i que anaven riquíssimament vestides.

---

9. Llibret de la gaiata 11, Forn del Pla, 1989, pp. 101-107.

Es feien bous a la plaça i rondes a les xiques, on els qui cantaven albaides i valencianes es lluien d'allò més. Josep Pascual Tirado ho relata així al conte «Del raval... i en festes», del llibre *De la meua garbera* (1935). Cal llegir el conte de Pascual Tirado per fer-nos una idea del que eren aquelles festes:

Les festes anaven transcurrent com tots los anys. Els fadrins passaven la setmana, a mig vi, quan no a tot. I quants destarifos feen!

Van celebrar dos dies de vaquetes en la plaça de bous, [...] per la nit, balls parats a toc de donçaina i tabal i alguna tocateta de música de vent. [...] Rondalles a les xiques, corregudes de cavalls—entesos els ginets—per a repartir-se els pollastres que, apomats en simulada gaiata, passejava lo cap dels fadrins per lo mig de la carretera; arplega ab carro de tot lo que podien assampar per les finestres i balcons dels veïns descuidats, lo que se subastava després baix la capelleta de Sant Fèlix, per un fadrí que solia ésser lo més graciós i ocurrent del corral.

També se celebrava, i se celebra encara, una festa religiosa en honor de sant Fèlix de Cantalici. Aquesta festa degué ser introduïda pels frares caputxins, orde de la qual Fèlix era germà llec; i sant Fèlix ha esdevingut patró del Raval, i fins i tot el carrer Ample del Raval porta el nom del sant.

No sabem des de quan se celebra la festa de sant Fèlix al nostre Raval. Al llibre que guarda el clavari i on s'anoten, a més dels noms dels clavaris i majorals, aquelles coses dignes de menció, el full més antic data del 1862, any en què fou clavari Antoni Pachés i Marí. El clavari del 1989 és Cristóbal Falomir i Mateu, veí del carrer Alcalde Tàrrega.

El dia de Pasqua Granada el clavari entrant va a la casa de tres hòmens jòvens del Raval i els demana que siguen els seus majorals. Si accepten hauran d'eixir a la processó del Corpus al seu costat i d'eixa manera tots saben qui són els nous majorals.

La festa de sant Fèlix consta de processó i missa amb predicador, pel matí, i per la vesprada la tornada i la tirada de rotllos, des del balcó de la casa del nou clavari. Per la nit al «reso» es reparteixen primes i aiguardent a tots els qui acudeixen. Les despeses de la música, la missa, les pastes i la beguda les paguen, a parts iguals, el clavari i els tres majorals. Els majorals, per ordre d'edat, reben el sant quan els toca, que sol ser després de molts anys; això sí, no s'han mudat de barri, perquè si no viuen al Raval perden el dret.

Si les festes de sant Fèlix es van continuar després de la guerra civil no va passar el mateix amb les festes del Raval, que van desaparèixer per sempre més.

Festes d'agost al carrer Historiador Escolano, als anys 50 del segle xx

Festes d'agost

Cap a darreries dels anys 40, refets de la batussa que fou la guerra, alguns carrers comencen a organitzar novament festes, principalment amb motiu de l'agost. Aleshores molt pocs eren els qui tenien, com ara, una caseta de camp on passar l'estiu i, llevat de les quedades al Pinar, la gent es passava l'estiu a casa i després de sopar eixia a la fresca, on feien tertúlia fins a ben tard. D'aquelles reunions al carrer les nits d'estiu van començar a eixir les ganes de recomençar les festes. I així ens trobem que cap a l'any cinquanta feien festes d'agost els carrers La Pólvora, Sant Miquel, Nou de Març, carrer Caperó i carrer Tosquella.

Al carrer La Pólvora les festes d'agost van començar l'any 1946 i van durar fins al 1956, més o menys. Una setmana de festes feien, i s'adornava el carrer amb gallardets. S'organitzaven balls amb música, pal ensabonat, trencada de perols i sopars al carrer. La gent es disfressava i venien cantadors i balladors professionals. També es feia bou de carrer; el bou era de mentides, però es-glaiava molt. Pel que diuen els veïns, es van deixar de fer festes a causa de la pujada abusiva dels impostos per fer ball al carrer.

El carrer Caperó també celebrava festes per l'agost, però aquestes sols es van celebrar durant tres o quatre anys.

Al carrer Nou de Març durant aproximadament deu anys, els anys cinquanta, es feia una setmana de festa per l'agost. El carrer l'engarlandaven que feia goig de vore. Les festes eren, si fa no fa, com les del carrer La Pólvora; però els del

carrer Nou de Març diuen que millors, i durant set dies els veïns conviuen amb gran harmonia, i això que hi ha qui diu que mig carrer era carlista i l'altre mig socialista. Les festes es van acabar quan per fer ball al carrer la societat d'autors els va demanar 800 pessetes d'impost. La gent es va desanimar i ho va llençar tot a rodar.

El carrer Tosquella feia unes festes d'agost sonades, amb «varietés», i duïen la Marifé de Triana, que en aquella època tenia gran anomenada; i això que la gent del carrer Tosquella era molt d'església.

Al carrer de Sant Roc se celebrava la festa del patró el 16 d'agost, que com tots sabeu és el dia de sant Roc, i el 17 és el del gos, al qual també es tenia molta devoció i era molta la gent que celebrava la seua festa. En aquest carrer, abans de la guerra, es feien balls i també, el dia del sant, processó, missa i sermó, a més de la tornada i la tirada de rotllos preceptiva. Després de la guerra civil es va deixar de fer la festa, i sols es deia una missa el dia del sant, el qual era portat a braços a la parròquia. Sols una vegada, l'any 1966, es va tornar a fer festa com abans.

Alguns carrers del voltant, com el de l'Ebenista Hervàs, sí que feien bones festes per sant Roc. Uns altres carrers de Raval no feien festes per l'agost, però les feien en honor dels seus respectius sants patrons. El carrer Santa Bàrbara celebrava la festa de la patrona amb una setmana de balls i sopars, coets i traques. Cap a l'any 1960 es van deixar de fer festes pels motius ja esmentats.

Carrers de la Balma i del Lledó

Les festes del carrer La Balma tenien anomenada. Ja abans de la guerra del 36 es feia la festa el diumenge següent al 8 de setembre; cap a l'any 1950 van començar de primer a fer tres dies de festes i després la setmana sencera. Hi havia molts veïns que per eixes dates, com que eren marjalers, estaven al Quadro arplegant l'arròs, però se'n venien al poble per a no perdre's la festa del carrer.

S'organitzaven sopars i balls de farolets amb música i «organillo», pal ensabonat, trencada de perols, espectacles bons al carrer i també bou; el bou era dels de cartró, però he de dir que pareixia de veritat. Mireu si feia por aquell bou que una vegada mon pare el va amprar per a les festes del meu carrer, les de sant Nicolau, al carrer d'Amunt. I com que els veïns no ho sabien quan van vore girar pel cantó aquell bou tan feréstec van pegar tots a fugir, abandonant la música i els qui la tocaven. Ara, que els músics no es van quedar darrere. Haguéreu vist com corria el del bombardino! Un senyoret que venia amb la núvia del bracet, en vore el bou, d'un bac es va amagar baix d'un camió, i es va omplir tot de pols i de greix. Com la núvia corria com una esperitada, mon pare li va dir: «No córrega senyora, que no sóc un bou de veritat». Ella en sentir un

Processó al carrer Mare de Déu de la Balma (foto: Wamba)

bou que parlava encara corria més, i encara deu córrer perquè mai més no l'he tornada a vore.

Al carrer de la Balma també es deixaren de fer festes pels pagaments que, segons diuen, posava l'ajuntament als carrers que feien festes. Hi ha qui diu que l'ajuntament volia acabar amb les festes de carrer, perquè la gent es gastara els diners en les festes de la Magdalena. Però això no puc assegurar que siga veritat, ni mentida del tot tampoc. Ara, des del 1987, es tornen a fer festes al carrer de la Balma.

El carrer de la Mare de Déu del Lledó encara fa set dies de festes, pel tercer diumenge d'octubre. El 1989 la senyora Francesca Planchadell va tindre la Mare de Déu. Les festes van començar pels voltants de l'any 1940. El 1965 al clavari, que era el Sr. Joan Viciano, se li va ocórrer d'obrir un llibre on s'anotaren les despeses de la festa; aquell any van costar 32.926 pessetes. Les entrades del carrer les adornen amb matissa i amb uns llenços pintats que fan molt bonic.

Tots els carrers que hem citat pagaven les festes amb la col·laboració de tots els veïns. Els de junta feien recapte per les cases i feien rifes per treure diners. De vegades si algun veí no col·laborava a la seua casa no es penjaven gallardets, perquè tots foren sabedors que era un «agarrat».

Festa del carrer Mare de Déu del Lledó (foto: Wamba)

Actualment sols al carrer de la Balma i al carrer Mare de Déu del Lledó es fan festes. Als anys cinquanta eren més de la meitat dels carrers del barri els que feien festes.

No tot temps passat fou millor, en absolut, però hi ha aspectes de la manera de viure i de conuiu que caldria recuperar. Fixeu-vos com hem perdut els carrers; abans, i no fa d'això tants anys, el carrer era de les persones. El carro a l'entrada i l'haca al corral, les persones tenien tot el carrer per a cantar, ballar, jugar i per a conuiu. Ara són els cotxes els amos dels carrers; en això hem perdut.

Caldria recuperar d'alguna manera el carrer i també el bon veïnatge. Les festes de carrer han estat, de sempre, un factor important de cohesió entre els veïns i una divertida forma de senyorejar el que és de tots.

Imatge de sant Vicent en la parròquia de la Trinitat (foto: Wamba)

[T/7]

(29-7-1989)

**TROBADA DELS ANTICS XIQUETS DE SANT VICENT
PARLAMENT DE L'OFRENA A SANT VICENT FERRER**

Pare sant Vicent gloriós:

Esta ofrena de lloer vos la fem els antics xiquets del carrer, com a homenatge al vostre patronat que li dóna el nom, amb l'agraïment que tots dos plegats, patró i carrer, facen possible el nostre gojós record d'un passat viscut entranyable i el trobament anual que, per segona volta, ens reünix baix el vostre sagrat mant; i vos preguem que, de la mateixa manera que permeteu que el pas del temps faça que la vostra imatge, ací representada, es mostre dia a dia més bella i més important per a l'existència del carrer, així mateix continueu augmentant la vostra benèfica influència a fi que en els altres anys esdevenidors puguem també tornar ací davant d'aquesta rajoleta i recordar i cantar les glòries del per sempre nostre i benvolgut carrer. Visca sant Vicent Ferrer.

[T/8]

ÀNGEL MIRAVETE BADENES (1992)

LA RECUPERACIÓ D'UNA FESTA: SANT ROC DEL RAVAL¹⁰

Els dies 26 i 27 d'octubre de 1992 va tindre lloc al carrer Sant Roc una festa que feia vint-i-cinc anys que no se celebrava com li pertocava. Però abans que res fem un poc d'història.

La devoció a sant Roc a la ciutat de Castelló està molt arrelada. Arran de les diverses epidèmies de pesta que va sofrir al llarg dels temps, la devoció al sant en aquesta part del Raval comença quan s'edifica l'ermita de Sant Roc del Pla, avui desapareguda, a l'actual plaça Teodor Izquierdo; temps després es posà al carrer principal el nom del sant i van començar tot seguit les festes.

Aquestes festes eren molt grans i armaven molt de soroll, com totes les que se celebraven al Raval, però va vindre la guerra civil i tot es va aturar de colp. Dins la destrossa i les calamitats que va suposar la guerra, el carrer Sant Roc és un dels pocs afortunats, en tot Castelló, que encara conserva la imatge del sant d'abans de la guerra. Va ser gràcies a l'interés mostrat per algunes persones del carrer, que la van amagar a l'hort de la senyora Pepa *La Mata*, soterrada sota un paller, i allí va estar fins que s'acabà la guerra.

Una vegada finalitzada la guerra, la gent ja tenia ganes de fer festes una altra vegada, i així, segons consta en el llibre d'*Empleados de San Roque*, l'any 1943 van començar de nou les festes, sent el clavari d'aquell any Joaquín Segarra. Les festes van continuar ininterrompudament fins a la fi de la dècada dels seixanta, en què degut principalment al desinterés dels veïns van decaure molt, però no van desaparèixer mai del tot, com de vegades s'ha dit. El que aleshores es feia era agafar el sant sota el braç i s'anava a missa, i quan aquesta acabava el sant anava a casa de l'altre clavari.

Així es va fer fins arribar a l'any 1991, en què el clavari d'aleshores, en José Musné, va comentar que li agradaria recuperar la festa com es feia abans; i amb l'ajuda d'Àngel Miravete, Emilio Aicart, Vicente Beltrán, Enrique Pardo i Juan Manuel Benlliure ho va aconseguir de veres. Finalment la festa tornava al seu antic esplendor i es va organitzar tot com mana la tradició. La setmana abans es van fer les primes i els rotllets d'aiguardent, amb l'ajuda de les dones del carrer, per a després enrotllar-los amb papers de colors, per a la tirà de rotllos. I així, per fi, van arribar les festes. El dissabte, a les 12 hores, van tirar uns coets per anunciar-ho al veïnat; per la vesprada es va fer una cercavila o «pas-

10. Llibret de la gaiata 11, Forn del Pla, 1992, p. 61.

sacarrer», i en finalitzar, als tres tocs de campana, va començar l'oració del Rosari a casa del clavari, José Musné; després del qual es va convidar a primes i moscatell els assistents.

Al dia següent, a les 11 hores, va tenir lloc la processó amb l'assistència de les reines de les festes; les comissions de les gaiates 7, 8, 10 i 11, amb les respectives madrines; la representació de la Germandat dels Cavallers de la Conquesta, amb Na Violant i les Dones de Companya; l'alcalde de la ciutat, amb alguns regidors, i la junta de l'Associació Cultural de Festes de Carrer de Castelló. Es van dirigir tots a l'església dels P.P. Carmelites, on es va celebrar la missa i es va repartir el pa beneït. Una vegada finalitzat aquest acte, i tornat el sant a casa del clavari, va tindre lloc un porrat al carrer Sant Roc, amb l'assistència de moltíssima gent.

Ja en la nit del diumenge 27 d'octubre es va celebrar la tornà des de casa del clavari José Musné a casa del clavari entrant, Àngel Miravete. Una vegada pasjada la imatge del sant pel carrer, va ser introduïda a casa del nou clavari, on moments després va tindre lloc la tradicional tirà de rotllos, amb l'assistència de molta gent, que omplia el carrer Sant Roc de gom a gom. Va ser un dels actes més bonics i multitudinaris.

Al dia següent, dilluns, es va resar el Rosari a casa del clavari entrant, on també es va convidar la gent a primes i moscatell.

Els membres de l'Associació de Festes de sant Roc del Raval hem d'agrair a totes les persones del carrer, i de fora també, el suport que hem rebut per part de tots, sense els quals no hauria estat possible la nostra festa.

Visca sant Roc i sant Fèlix,
visca Castelló sencer
i visca les nostres festes,
que són festes de carrer.

[T/9]

FRANCESC VICENT, QUIQUET (1993)

LES FESTES DE CARRER ¹¹

Hasta hace bien poco eran algunos los que contemplaban con cierta prevención el resurgir de determinadas «festes de carrer». Exponían argumentos para mí escasamente convincentes que ponían en duda su valor, su eficacia, su capaci-

---

11. *Castellón Diario*, 11-2-1993, p. 4

Sant Roc de Vora Séquia en l'exposició d'homenatge a Soler Blasco (març 1985). D'esquerra a dreta, entre altres, Emilio Hernández, el regidor Fernando Oliva, Ramon Godes, Quiquet de Castàlia, Eduardo Calatayud, Ana Vilar i Concha Rojas

dad de convocatoria... e incluso se manifestaban contrarios a las mismas, por no apreciar la posibilidad de su eficacia y su manifestación total, cara a cumplir con un mínimo de dignidad, de decoro, lo que los nuevos barrios y distritos – los castellonenses de hoy, en suma– lejos ya aquellas competencias vecinales, aquellos conatos de lucha casi tribales de hace muchos años, demandaban, en cuanto a su puesta al día, desde una modernidad que contemplara, sin embargo, un respeto total por los orígenes a las devociones populares de este o aquel *santet* o *maredeueta*, epicentro, casi siempre, de esta clase de celebraciones. El mal entendido «desarrollismo» a partir de los años sesenta con la progresiva «motorización» de la sociedad, el acceso a los viajes, el apartamento o la villa..., los espectáculos cada vez más incitantes de la «tele»..., el casi nulo interés de los poderes municipales por hacer algo concreto, la falta de motivación de ciertos sectores de la Iglesia, tras el maremoto conciliar –que cada cual se preocupó de aplicar a su manera, y casi siempre con indelicadeza hacia tradiciones y devociones seculares de nuestras ciudades y pueblos–, la ruptura generacional y el mercantilismo galopante, hombres, mujeres y jóvenes se desenganchan del carro de la «festa de carrer». Ya nadie o casi nadie quería tirar de él.

Entre otros pocos, aguantaron la crisis, con entusiasmo, con ganas, las de Sant Blai, *carrer Verge del Lledó*, Sant Roc de Vora Séquia y el grupo Verge del Lledó, en la avenida de Valencia, y *carrer Sant Cristòfol*.

Tocamos, afortunadamente, fondo, volviendo con esfuerzo e ilusión, junto a algunos veteranos, otra gente joven, atenta, activa, estudiosa de las cosas de su tierra. Los años setenta contemplan el primer gran acelerón. Al frente de las del *carrer Sant Blai*, llega a crear escuela –y no pocos sanos imitadores– la combatividad, ideas y desmedido entusiasmo de un colectivo, por la nueva marcha y enfoque de las celebraciones, que lideran Miquel Soler y Josep Miquel Francés.

Ejemplarizados por su testimonio, o convergentes con los viejos esplendores de sus propios barrios, en tiempo más reciente han vuelto a manifestarse con empuje las de Sant Roc del Raval, *carrer de Sant Vicent* y Sant Roc del Canyaret.

Ahora mismo, en 1993, al hacer balance feliz de lo que ha vuelto a ser la lucida, participativa y multitudinaria aportación festera del *carrer Sant Blai*, desde aquí tenemos que hacer, por obligación y devoción, un renovado canto al Castelló de siempre, reflejado en esos nuevos valores, en esa juventud de hoy, que ha cogido, felizmente, el testigo de sus mayores. Y que, sin despreciarlos, sabe confraternizar y marchar codo a codo con ellos, con los hombres y mujeres que supieron, al menos, aguantar en tiempos difíciles.

Convivencia, relación, *germanor* en suma promueven estos anuales fastos populares de *les festes de carrer*. Estamos muy necesitados de estos valores, cuando vivimos entre multitudes, pero paradójicamente totalmente aislados, insensibles a las alegrías o a los pesares de nuestros propios vecinos.

Cara al siglo XXI, Castelló –la ciudad de hoy, la ciudad joven, que demuestra respeto por sus raíces, por el Castelló que permanece– se ha tomado bien

Capella ceràmica a sant Roc al carrer Ruiz Vila (foto: Wamba)

el pulso de sus propias posibilidades. También en el tema, aparentemente intranscendente, de la *fiesta de carrer*. Hago sonar, desde mi aprecio y estima de siempre por ellas, el «aplausómetro» de mis complacencias y estímulos. Enhorabuena a todos.

[T/10]

JAIME NOS RUIZ (1995)

LA VIEJA CALLE DE VORA SÉQUIA ¹²

La calle Gobernador, que para los castellonenses de mi generación fue y tal vez es todavía *a vora séquia*, tiene un papel pionero en aquel momento al final del siglo XVIII en que comienza la ciudad a desbordar, y pronto a derribar, sus viejas murallas y a construir más allá de ellas y de los fosos que las defendían. El caso es que cuando ya se conceden autorizaciones y patios para construir en ella, un mecenas, el obispo Salinas, uno de los no pocos prelados de Tortosa amantes de Castelló, levanta ese espléndido palacio que hoy estamos viendo desdibujado en su entorno por el afán constructor de la época.

De todos modos, ya mucho antes, en 1744, existía allí, aunque en el lado contrario, sobre la línea de la muralla, un trinquete, centro de intensa actividad de señores y menestrales aficionados, hasta casi mediado el siglo que ahora termina¹³, al juego de pelota, que en algún momento no muy lejano hizo furor. La amplia calle pronto tuvo más puntos de relieve para la ciudad. En su esquina inicial, allá frente a la antigua de Villamargo, luego y hoy de Campoamor, el jefe político poeta inició el gran Paseo al Mar medio siglo más tarde. Y al final de la centuria¹⁴, frente a esa confluencia, se levantó la modesta *estacioneta* del tranvía por tantos años símbolo de un Castelló a la vez modesto y ambicioso de aquellos tiempos, con personalidad y empuje para crear con iniciativa y medios privados su propio tren para la orgullosa Plana. Y en esa misma esquina, en el edificio de enfrente, en el número 2, estuvo emplazada en esos años 20, y los iniciales de los 30, una de las más activas instituciones femeninas locales, Intereses Católicos, en cuyo salón principal he asistido en mi adolescencia a innumerables e inolvidables funciones del entonces tan popular teatro valenciano de algunos grupos de aficionados bien preparados y ensayados, que por esa época existían entre nosotros.

---

12. «Programa de festes en honor de sant Roc de Vora Séquia», Castelló, 6, 7 i 8 de gener del 1995.

13. Se refiere al siglo XX.

14. Referencia al final del siglo XIX. El tranvía se instaló en Castelló en 1888.

La calle Gobernador se formó con tres bocacalles en la acera de sus impares: las de la vieja del Agua, luego bautizada como Cardona Vives; la de Calderers, ya en nuestro tiempo Ruiz Vila; y la de Núñez de Arce. La primera algo más ancha, las otras dos estrechas, y las tres cortas, hasta la calle Mayor, pues desde esta hacia «arriba» sus continuaciones llevan otros nombres.

En el sector recayente a la plaza de María Agustina, la calle que iba surgiendo a finales del XVIII tenía por esa misma acera de los impares las espaldas de dos grandes edificios emblemáticos: el convento de San Agustín, después de la desamortización oficinas del Estado, delegación de Hacienda y Gobierno Civil, y el convento de las Capuchinas y su amplio jardín anexo. Era el sector cercano al viejo Toll, luego plaza de María Agustina, de Wilson, de Agustina de Aragón, del alcalde Forcada y algún nombre más, pues ese baile de denominaciones ha conocido hasta, confiemos, consolidarse en el de esa desconocida cuyo nombre arrastra.¹⁵ Y enfrente, al llegar a la ciudad, los «modernos» inventos, se instaló la fábrica de gas y luego la de electricidad, o su transformación, quedándole el nombre antiguo, «transformador del gas», hasta no hace mucho en que la vecindad del nuevo Gobierno Civil hizo abrir una calle adjunta y la vieja fábrica, de la que salía el primer auto que circuló por Castelló, desapareció para dejar paso a una alta construcción y una plazoleta, aprovechando otro solar heredado de otro establecimiento que dio asimismo carácter a la calle: el viejo matadero.

En la ciudad-pueblo de 1920 a él llegaban las reses sueltas por la plaza de Clavé y la calle San Luis, de lo que se quejaban los vecinos en septiembre de ese año, por las carreras y sustos a que daba lugar el tal «desfile». Porque ya entonces el matadero tenía gran importancia y actividad, recaudando por él el Ayuntamiento 177.000 pesetas en 1921 y 191.000 en 1922.

El matadero estuvo en la calle Gobernador hasta después de la guerra civil. En abril de 1925 informaba la prensa que se habían sacrificado allí 1953 reses distribuidas así: 94 vacas, 266 cerdos, 811 carneros, 388 ovejas y 394 cabritos, recaudándose 15.329 pesetas.

Algo más allá estaba aquel viejo y entrañable convento de las MM. Carmelitas, familiar para toda una generación de católicos castellonenses, pues de él salía todos los años, el día de Reyes, la popular y agitada procesión infantil del Niño Jesús de Praga, en la que llevar un estandarte o una bandera constituía el mayor honor para el pequeño que lo conseguía. Y un trecho más lejos la creación del benéfico Cardona Vives, el Asilo de Ancianos Desamparados, entonces más modesto y la construcción de cuyo templo todavía era un problema y un repetido esfuerzo en apoyos en esos años 20 que yo viví.

---

15. María Agustina era una criada negra del palacio del Conde Pestagua, recayente a la actual plaza. La fama de aquella se debió, seguramente, a su singularidad racial en el siglo XVIII.

De todos modos la característica principal de la calle y la razón de su primitivo nombre se lo dio el tendido y el paso a lo largo de toda ella de esa *Séquia Major*, nervio y vena a la vez de la riqueza de nuestra huerta. A cielo abierto en aquellos tiempos, abovedada luego lentamente, todavía en el cuarto inicial del siglo xx inundó casas y huertos, al producirse alguna incontenida avenida. En junio de 1928 *Diario de Castellón*, al informar de que se procede activamente al abovedamiento de las acequias en la que se llama avenida de Capuchinos, aunque no es más que un principio de ella, dice que «se debería tapan el boquete que hay frente a la calle Núñez de Arce, el único que queda en la calle Gobernador».

Pero yo oí relatar que, en los años 40, alguien que quería presentar candidatura a la alcaldía dejó llegar al Gobernador que si él fuera alcalde no abovedaría la acequia Mayor sino que la abriría y ensancharía, para hacer de la calle Gobernador como un canal veneciano. Pero no fue alcalde con lo que, pese a que en años 50 se habló de dar otro trazado a la acequia madre de la huerta castellanense, bajo la calle sigue y nos permite a los viejos castellanenses seguir llamando, sin olvido de los méritos y virtudes del Gobernador Bermúdez de Castro, *a vora séquia* a esta principalísima vía del Castelló moderno, urbanizada y mejorada con nueva ambición en la década de los 70, como si dijéramos ahora mismo, cuando hemos recordado y repasado cosas tan lejanas en torno a ella.

[T/11]

FRANCESC VICENT, QUIQUET (1997)

LA FESTA AL CARRER SANT BLAI ¹⁶

Hoy lunes, precisamente día de sant Blai, comienza un brillante programa de actos y festejos el *carrer* que lo tiene por titular. Este año han acelerado si cabe más todavía la *marxeta* que les es propia, por cuanto conmemoran el medio siglo de la recuperación de la fiesta y de la imagen.

Como se viene reflejando estos días a través de los diversos medios informativos, entre el 3 y el 9, dentro y fuera de la calle, se solemnizará por todo lo alto la efeméride que, obviamente, aparte del esfuerzo de los *blaieros* tiene el apoyo del Ayuntamiento y de otras muchas instituciones, entidades, empresas, etc. Se nombrará *Blaier d'honor* a un viejo amigo de quien esto escribe, Carlos Valmaña Barberá, hijo del escultor que realizó la nueva imagen de sant Blai, hace ya cincuenta años.

16. *Castellón Diario*, 3-2-1997, p. 4

El escultor Narciso Valmaña

Debo decirles que yo vivía en la calle Ximénez, frente a la casa del señor Narciso y la señora Ángeles, los padres de este Carlos que ahora va a ser homenajeado. Y como ocurría por aquellos años con la creación de otros *santets* y *santetes* salidos de su taller, que daba a la calle por la puerta recayente a la de Trinidad, el bueno de don Narciso y su esposa quisieron que mi familia contemplase la obra (*sant Blai*), antes de ser presentada ya totalmente terminada a los entusiastas *blaieros* que la habían encargado.

Así que, con mis padres, tuve ese honor, que hoy recuerdo con auténtica nostalgia, no exenta de emoción, como cada vez que, llegada su fiesta popular y religiosa, acudo a la calle, a la iglesia y me encaro con él. Actitud que me da pie a apreciar lo joven que se sigue conservando *sant Blai*, desde que nos vimos (?) por vez primera en el taller de don Narciso Valmaña y, desde luego, lo... «mayor» que me he hecho yo. En eso, obviamente, me ganará siempre, por su condición de escultura, imperturbable al paso del tiempo, con su cara tersa, casi de *angelet* (como era el gusto de la época, en que ningún santo debía ser de aspecto, digamos, rudo) y su media sonrisa, beatífica y a la vez impenetrable. Desde mis viejos y nuevos recuerdos, desde mi actitud de servicio a la fiesta y el gozo permanente de participar con todos, hago constar mi renovado aplauso por Miquel Soler i Barberà, presidente de ahora, por toda su gente directiva, recordando a cuantos les precedieron durante estos últimos 50 años de progresiva superación.

A los *clavaris*, al *Blaier d'honor* y -¡como no!- a mosén Josep Miquel Francés i Camús, siempre útil, presente y brillante... a todos cuantos, a partir de este lunes, van a hacer realidad un año más que *el poble és la festa i la festa és el poble*, admiración, gratitud y estímulo por sus sacrificios y desvelos de este *Blaier d'Honor* 1974. Llovió mucho, desde entonces. Y sigue lloviendo. Que la veamos caer todavía por el tiempo que el Señor tenga a bien disponer, cumpliendo con la tradición y los años que nos queden de cupo. *Visca sant Blai!*

[T/12]

JUAN MARIA CALLES (2002)

FESTES DE SANT ROC DE LA VILA¹⁷

La vida es tan breve que ni tan siquiera da tiempo a recoger y recordar una tradición. Sólo da tempo a recoger y recordar algo así como la sonrisa de tu padre, o el olor del jazmín el último día de verano.

José Luis Villacañas.

Una sociedad civil que sabe sustentarse sobre la idea de progreso y salvaguardar las tradiciones necesarias, posee el elixir de la larga vida. Y la mejor respuesta al reciente desafío irracional de la Globalización es una Europa de naciones dentro de una Europa de ciudades, en un momento en que la Aldea Global ya no es sólo una construcción mental sobre la que especulan los teóricos y estudiosos sino una realidad.

Durante muchos años ha existido la idea de que la ciudad es un espacio deteriorado con respecto a la vida rural rural, de modo que la ciudad representaba el mal y lo artificial frente al bien y lo natural (que habitan idílicamente en el campo). Hoy en día sabemos que esto es una entelequia ideológica, y que la España y la Europa del futuro serán una España y una Europa de ciudades.

Somos muchos los que amamos esta pequeña parte del mundo que riega el mar Mediterráneo, y que poco a poco va convirtiéndose en una ciudad moderna donde se aúnan tradición y progreso. En el futuro, perdurarán las ciudades que sepan ofertarle a sus ciudadanos una mejor calidad de vida. Creemos que ese debe ser el caso de nuestra ciudad, porque Castellón debe despertar de su largo letargo y sumarse al tren de las ciudades que ofrecen una excepcional calidad de vida para sus habitantes a principios del siglo XXI.

Tras muchos años de ausencia, y por primera vez dentro de las *festes de carrer* de nuestra ciudad, la fiestas en honor a sant Roc de la Vila han vuelto a celebrarse coincidiendo con las celebraciones del 750 aniversario.

---

17. *Castelloneries*, 16, 2002, pp. 83 i 85

Processó de sant Roc de la Vila (foto: Wamba)

Tal y como nos lo recordaba nuestro alcalde, don José Luís Gimeno, es un mérito de la asociación de vecinos Zona Centro, que ha recuperado la *festa en honor de sant Roc de la Vila* después de años en el olvido.

En efecto, durante décadas la imagen del santo ha venido siendo paseada en desfile procesional por las calles más emblemáticas del centro histórico: calle Caballeros, calle Mayor, calle Enseñanza... y esta singular manifestación ha vuelto a realizarse el cuatro de noviembre de dos mil uno, con un éxito ejemplar y masiva afluencia de público.

Programa de fiestas

Las actividades se han centrado en torno a los días 3, 4 y 5 de noviembre de dos mil uno, con la celebración central el domingo por la mañana, momento en que se efectúa el traslado procesional de la imagen a la concatedral de Santa María y se celebra una misa solemne.

En la misa destaca especialmente la celebración por parte de nuestro estimado Josep Miquel Francés, con unas calurosísimas palabras de apoyo en su inolvidable sermón a todos aquellos conciudadanos que han colaborado en este pro-

yecto colectivo y plural. A continuación, tiene lugar el traslado procesional de sant Roc de la Vila al local de la asociación de vecinos para el *porrat* tradicional. Se parte desde Santa María, con acompañamiento de la Colla de dolçainers i tabaleters, contratada para la ocasión, y también de autoridades municipales y numeroso público hasta el local de la calle Enseñanza. Allí tiene lugar la proclama y entrega de distinciones, con una nutrida presencia de autoridades y representantes de todos los grupos políticos municipales. Allí estaba también, corolando entrañablemente el acto, la Reina de las fiestas y una abundante representación de la Junta de Fiestas.

Ha quedado nominada, como clavario 2001, la junta de la asociación de vecinos Zona Centro. El clavario entrante es don Javier Moliner Gargallo. Ha resultado elegida «Vecina del año» doña Marisa Ribes, y se ha entregado una placa de agradecimiento a la familia Breva-Ferrer, por su abnegada custodia de la imagen del santo durante tantos años.

Finalmente, el lunes por la tarde se celebra una misa por los difuntos del barrio en el Real convento de la monjas capuchinas, otro de los enclaves históricos del sentimiento religioso en Castellón.

Se trata, sin duda, de un trabajo callado y anónimo, el trabajo de muchos de los miembros de la asociación que han contribuido a restaurar la imagen del santo y la peña, y han luchado para tener a punto todos los complementos necesarios para una celebración tan señalada.

La asociación de vecinos Zona Centro

La asociación de vecinos Zona Centro, actualmente presidida por don Jesús Medrano Gutiérrez, se funda en 1997. Entre sus primeros impulsores surge enseguida la voluntad de recuperar el centro histórico de nuestra ciudad. Tiene sus locales en la calle Enseñanza nº 9, adonde se realizan un sinnúmero de actividades anuales encaminadas a revitalizar e impulsar la cultura y la convivencia ciudadana: macramé, bailes de salón, cocina, bolilleras, dibujo, etc.

Tal y como señalan los miembros de la junta directiva, ha ido en aumento el número de socios y ha ido creciendo el deseo común de que el centro de nuestra ciudad sea un reflejo de valores ciudadanos: la amistad, el respeto, la sana convivencia, la tradición comercial y cultural de los castellonenses. En efecto, esta asociación comparte el sueño de que nuestro centro tenga el sabor y el esplendor que tiene el centro histórico en otras ciudades similares a la nuestra. Como señalaba el presidente de la Junta de Fiestas, en su artículo del magnífico *llibret de festes*, esta fiesta (junto con otras *festes de carrer*) forma ya parte del patrimonio histórico y cultural de nuestra ciudad, y constituye una muestra singular de voluntad ciudadana de recuperar un espacio para la devoción, el diálogo y la celebración popular.

Este es, sin duda ninguna, un barrio con historia, y éstas han sido y volverán a ser fiestas señaladas en el almanaque sentimental de los castellonenses. A todos aquellos que trabajaron y trabajan por construir una ciudad más humana y habitable, vaya nuestro sincero agradecimiento.

La recuperación de *festes de carrer* y la celebración de los desfiles procesionales de nuestros santos suponen una mirada nueva sobre nuestra historia y nuestras tradiciones, y representan también un modo de que los niños y los jóvenes, los forasteros, se integren de forma participativa en nuestra sociedad a través del conocimiento de sus ritos ancestrales.

La política de los barrios, el urbanismo de los barrios y las tradiciones de los barrios constituyen una parte fundamental del entramado ideológico y sentimental de nuestras ciudades. Son necesarias iniciativas que sean capaces de aglutinar y reunir a los ciudadanos en torno a un proyecto que redunde en el bien común. Éste es uno de ellos. A caminar se aprende andando. *Visca sant Roc de la Vila!*

[T/13]

FERNANDO VILAR MORENO (2002)

LAS FIESTAS DE SAN FÉLIX A PRINCIPIOS DE SIGLO XX. 1900-1905¹⁸

En la primera década del siglo xx, los dos grandes arrabales de la ciudad de Castelló de la Plana –el de la Trinitat y el de Sant Fèlix– celebraban fiestas de gran importancia que, a menudo, suscitaban cierta sana envidia entre los vecinos de otros arrabales o calles castellonenses, no tan poblados ni tan animados como éstos. Prueba de ello es la nota que puede leerse en el Heraldo de Castellón del 17 de octubre de 1904: «Los vecinos del arrabalet no quieren ser menos que los de los dos populosos arrabales y al efecto han organizado idénticas fiestas que aquellos...»

No obstante, a pesar de su intención, los vecinos del Ravalet no pudieron igualar sus fiestas a las de los dos grandes arrabales, al no poseer el dinero suficiente para pagar, entre otras cosas, los impuestos municipales de procesiones y tornaes. Por ello las primeras fiestas de este arrabal tuvieron un carácter cívico en vez de religioso.

Los primeros años del siglo xx son herederos de la estructura festiva con la que el raval de Sant Fèlix había venido celebrando las fiestas en honor de su patrón a lo largo de buena parte del siglo xix. Los festejos comenzaban la víspera del

---

18. *Programa de festes de sant Fèlix de Cantalici*, 2002, pp. 82-84.

segundo domingo de octubre y se prolongaban, durante siete días, hasta el sábado siguiente. Las celebraciones religiosas, los bailes nocturnos y las corridas de vaquillas eran los actos centrales de unas fiestas que contaban, además, con vacaciones escolares, motivo por el cual el maestro de la escuela del raval de Sant Fèlix en 1905, Juan Bartual, aprovechó el primer día de fiestas de aquel año, sábado 7 de octubre, para casarse y aprovechar así, como luna de miel, los ocho días festivos.

Un pasacalle por el raval inauguraba las fiestas de san Félix, la tarde del segundo sábado de octubre, tarde en la que el clavario abría las puertas de su casa de par en par, para que todos los vecinos pudieran venerar la imagen de su patrón. Esa misma noche, els fadrins del Raval, previo permiso del Ayuntamiento, salían ya a dedicar serenatas a les xiques fadrines, un acto que volvía a repetirse alguna que otra noche durante la semana festiva. La mañana del día siguiente, domingo, la imagen de san Félix salía en procesión desde casa de los clavarios –acompañada por estos, por los mayores y por numerosos vecinos del Raval– hasta la iglesia parroquial de la Purísima Sangre, donde se celebraba la misa mayor, cantada y con sermón, a cargo de algún destacado sacerdote. Entre los curas que pronunciaron el sermón de sant Fèlix en estos años, conocemos los nombres de Vicente Pachés, en 1900; Alfredo Sanchis, en 1901; un capuchino conocido como el padre Ignacio, en 1904; y el de un tal mosén Montoliu, en 1905. Por la prensa conocemos también que fue la banda del regimiento de Otumba, ubicado entonces en el cuartel de San Francisco, la que amenizó las fiestas de 1900, mientras que en 1902, 1904 y 1905 fue la agrupación musical La Lira, dirigida entonces por Francisco Romero, la que se encargó de ponerle música a las fiestas de san Félix. La Lira era entonces una de las bandas privadas más destacadas de la ciudad.

El lunes de la semana de fiestas era día de mercado en la plaza Nueva o del Rey. Las fiestas de san Félix animaban de tal manera el mercado del lunes aquellos años que en la edición del Heraldo de Castellón del 13 de octubre de 1902 podemos leer: «Con motivo de celebrarse hoy el famoso lunes de las fiestas del arrabal de san Félix, el mercado se ha visto muy animado, haciendo su agosto los vendedores».

El martes tenía lugar en la plaza de toros castellonense, la del paseo Ribalta, la primera de las dos corridas de vaquillas de las fiestas. La segunda corrida se celebraba el jueves y acostumbraba a estar organizada por los fadrins de la festa. El miércoles tenían lugar los bailes populares al estilo del país, en la plaza de Santa Bárbara –actualmente de Isabel la Católica– y el viernes en la calle de San Félix, conocida popularmente como el carrer ample, y referida habitualmente en la prensa como «la anchurosa calle de San Félix».

La mañana del último día de las fiestas, mañana del sábado, la carretera de Castelló a Tarragona –prolongación de la calle de San Roque– acogía las carreras de caballos, competiciones que presenciaba numeroso público y, ya por

la tarde, la tornà de la imagen de san Félix a la casa del nuevo clavario y la tirà de rotllos desde su balcón ponían fin a ocho días de fiestas.

Unas fiestas conflictivas

Muy conocidas en todo Castelló, las fiestas del raval de Sant Fèlix de estos primeros años del siglo xx también fueron, lamentablemente, motivo de desórdenes públicos en diversas ocasiones. De hecho, en algunas de sus ediciones, la prensa de estos años resalta como hecho noticioso la falta de incidentes, en unas crónicas caracterizadas por su brevedad. En este sentido, en una crónica periodística sobre ls fiestas e 1903, puede leerse una afirmación bastante significativa: «Se teme que, como otros años, ocurra algo anormal mañana la noche en la calle de San Félix con motivo del baile».

En su edición del 15 de octubre de 1901, el Heraldo de Castellón atribuía, sin lugar a dudas, a las fiestas del arrabal de San Félix el hecho de que por las calles de Castelló discurriera «algún que otro “curda”», a causa de un incidente ocurrido la noche anterior. Un individuo, guiado por una notable borrachera que el rotativo describe como una «superior “filoxera”», amenazó de muerte, cuchillo en mano, a un muchacho que se hallaba sentado a la puerta de su casa, en la calle de Enmedio.

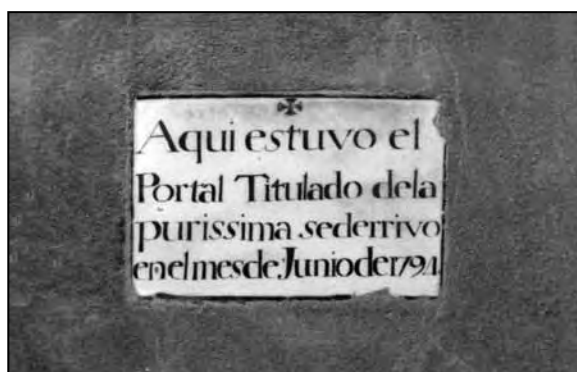
Pero si hubo unas fiestas conflictivas en este principio de siglo, éstas fueron las de 1903. Durante el baile que se celebraba el miércoles, en la plaza de Santa Bárbara, un grupo de individuos empezó a burlarse y a insultar *als fadrins de la festa*, a los cuales les faltó tiempo para emprenderla, acompañados de otros vecinos, a garrotazo limpio contra los burlones. La trifulca dio lugar, según la prensa, «a carreras, sustos y un escándalo monumental» que desanimaron el baile. Sorpresivamente, entre los heridos de aquella reyerta se contaban un sargento y un cabo de la guardia municipal que, impotentes para reprimir la refriega, recibieron sendos golpes en la cara y en una pierna. Aquella misma noche, también según la prensa, «una de las principales casas de la calle San Félix» tuvo que suspender un baile privado a cuya celebración se opusieron desde el principio un grupo de vecinos del raval. No pudiendo impedir su celebración, aquellos vecinos irrumpieron en el baile, lanzando unas jarras de vino sobre los invitados. No obstante, la prudencia de los asistentes al baile, «personas de todas las clases de la sociedad», evitó el enfrentamiento. El *Heraldo de Castellón* siguió todos estos acontecimientos y manifestó, en varias de sus ediciones, la necesidad de mayor presencia de fuerzas del orden en los actos festivos del *raval de San Fèlix*. Una demanda que fue atendida rápidamente por las autoridades de entonces, ya que en la crónica del baile celebrado el viernes de la semana festiva de aquel año de 1903, el *Heraldo de Castellón* afirmaba: «contra la costumbre vimos allí a toda la policía».

CAPÍTULO 4

CRONOLOGÍA HISTÓRICA DE LA FIESTA DEL PORTAL DE LA PURÍSIMA

1341 En la parte norte del *carrer Enmig*, de Castelló, en la muralla, tenemos documentada la existencia de un portal de N^o Alariga, que es conocido, más tarde, por diversos nombres: de Na Niguerola, d'Albiol i d'En Rubió, apellido basado en un sobrenombre sobre el físico, procedente del catalán medieval.

1394 El rey Joan I decretó el 14 de marzo, desde la ciudad de Valencia, que la fiesta de la Inmaculada Concepción se celebrara en los territorios de Aragón, Cataluña y Valencia con la mayor solemnidad. Se decretó pena de destierro a quien se opusiera a la creencia en la Inmaculada Concepción de María.

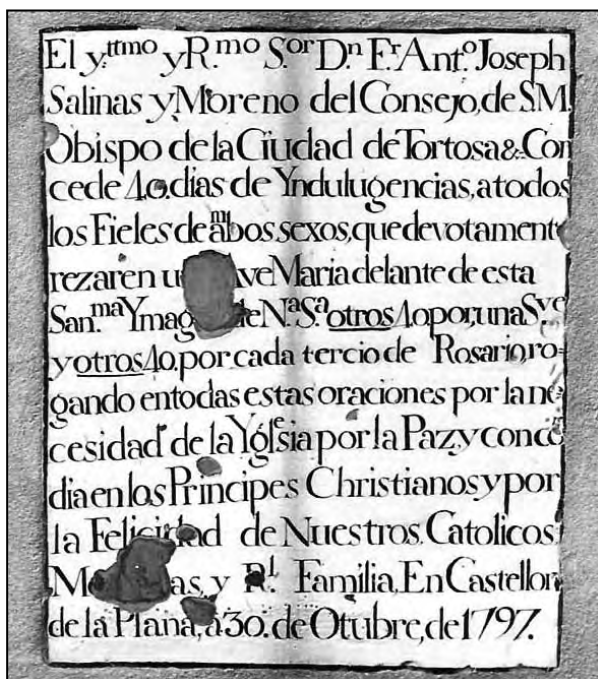
1530 La Universidad de Valencia proclamó su adhesión a llamado «voto asuncionista», es decir a la fe en la Inmaculada Concepción de María. Era la primera universidad de la Península Ibérica que se pronunció sobre este misterio.

1652 La diócesis de Tortosa, de la que formaba parte la Plana de Castelló, se adhirió al «voto asuncionista»

1678 El Concilio Provincial de Tarragona, en el que participaba la diócesis de Tortosa, que se extendía hasta Almenara, se pronunció también a favor de la creencia en la Inmaculada Concepción o «voto asuncionista».

1780 Uno de los vecinos del *carrer Enmig*, como mayoral «de la fiesta a la imagen de Ntra. Sra. de la Concepción que está sobre el portal dicho de la Purísima» rogó al ayuntamiento que arreglara el portal, «deteriorado en la segunda cercada». Pocos años más duró en portal en pie.

1794 Tras el derribo del antiguo portal medieval de la muralla, los mayores de la fiesta discreparon sobre la reubicación de «un quadro con la invocación de dicha imagen [la Purísima]» y pidieron al ayuntamiento que decidiera el lugar más adecuado. Se trataba de una capilla cerámica realizada en los talleres de la fábrica del conde de Aranda, en L'Alcora.

1797 Inauguración de la placa cerámica de indulgencias, concedidas por el obispo Salinas:

El Y^{lmo} y R^{mo} S^{or} Dⁿ F^r Ant^o Joseph Salinas y Moreno del Consejo de S. M., Obispo de la Ciudad de Tortosa & Concede 40 días de Yndulgencias atodos los Fieles de ambos sexos que devotamente rezaren una Ave María delante de esta San^{ma} Ymagen de N^a S^a, otros 40 por una S^{ve} y otros 40 por cada tercio de Rosario, rogando en todas estas oraciones por la necesidad de la Yglesia, por la Paz y concordia en los Príncipes Chistianos y por la Felicidad de Nuestros Católicos Monarcas y P^l Familia. En Castellón de la Plana, a 30 de Otubre de 1797.

1857 En la procesión de *tornà de la Puríssima*, los clavarios saliente y entrante, Francisco Álvarez y Tomás Miralles, de tendencias políticas contrarias, contrataron cada uno a una agrupación musical, la de mosén Pere Martí, formada por músicos de ideas liberales progresistas, y la banda de Miralles, próxima a los carlistas y dirigida por el clavario entrante, un profesor de música procedente de Benassal. Al encontrarse las dos agrupaciones musicales en la calle Enmedio se produjo una disputa, con enfrentamientos físicos y lanzamientos de instrumentos musicales. Según explica el cronista Carlos Llinás, «fue aquello una escena tragicómica».

1877 Una imagen de la Purísima, que se custodiaba en el convento de la Purísima o de Santa Clara -en la calle Mayor-, desfiló en la procesión del Corpus, con los jóvenes del colegio de la Inmaculada, dirigido por Mn. Jaume Pachés.

1883 En la noche del 7 de diciembre de 1883 se produjo una gran nevada, desde la once a las cuatro del día siguiente, que pasaría a ser llamada por el pueblo como *la nevà dede la Puríssima*. Se suspendieron los actos procesionales y la *tornà* de la fiesta de la calle Enmedio. La popular vía urbana, que estaba sin pavimento empedrado, se llenó de barro y de hoyos. En la costa castellonense, el temporal produjo la muerte de cuarenta marineros de Peñíscola, cinco de Benicarló y uno desconocido.

1884 Los alumnos internos del colegio de la Purísima (situado en el instituto viejo, en el convento de clarisas, donde hoy está la plaza Santa Clara) «iban a la procesión o *tornà de la Puríssima*, que celebraba el vecindario de la parte norte de la calle de Enmedio». La cita es del artículo «Viejos recuerdos de mi época escolar», de Vicente Gimeno Michavila (*Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 1946, t. IV).

1905 En la solemne eucaristía de la fiesta predicó Mn. Jose María Gascó, considerado un elocuente orador sagrado. La *tornà de la Puríssima* fue muy con-

currida, y contó con la participación de la banda de música La Lira. El clavario entrante fue Arcadio Porcar. En referencia a la calle Enmedio, la prensa afirmaba que «la animación en esta calle, que estaba espléndidamente alumbrada, duró hasta muy tarde» (*Heraldo de Castellón*, 4009, 11-12-1905, p. 2).

1906 La festividad se aplazó al domingo siguiente a la Purísima, a causa de la lluvia. El 16 de diciembre, en la solemne celebración religiosa, con sermón del arcipreste Hermenegildo Montaner, se interpretó la misa del compositor Charles Gounod. La *tornà de la Puríssima* fue muy concurrida, y contó con la participación de la banda de música La Lira. A la procesión de la tornà «se asoció todo Castellón» (*Heraldo de Castellón*, 4759, 17-12-1906, p. 2).

1907 La fiesta se celebró en una día considerado primaveral. Hasta la una de la tarde del 8 de diciembre, la banda de música de la Beneficencia dio un concierto, a manera de serenata, frente al domicilio del clavario, el doctor Cazador. La *tornà* se realizó a las siete y media de la tarde, una hora antes de lo tradicional, y el baile del Casino de Artesanos, asociado a esta fiesta, «estuvo muy animado, viéndose a bonitas mujeres» (*Heraldo de Castellón*, 5047, 9-12-1907, p. 2).

Procesión de la fiesta de la Purísima con dos bandas, en 1908 (Colección X. Campos)

1908 Las bandas de la Beneficencia y la de la Cruz Roja acompañaron el traslado de la imagen de la Purísima hasta la iglesia mayor. En la misa predicó Mn. José Tárrega Ramos. Tras la celebración litúrgica, las bandas interpretaron piezas musicales en la calle Enmedio. A causa del mal tiempo se suspendió la *tornà de la Puríssima* (*Heraldo de Castellón*, 5320, 9-12-1908, p. 2).

1909 «La víspera habrá pasacalle. El día de la fiesta, misa solemne en Santa María, con sermón, conciertos por unas bandas de música y por la noche se verificará lucidísima *tornà*. La calle estará alumbrada por potentes focos eléctricos. Como de costumbre, en el Casino de Artesanos habrá baile de confianza la noche de ese día» (*Heraldo de Castellón*, 5610, 2-12-1909, p. 2).

1910 La celebración litúrgica de la fiesta estuvo a cargo de Mn. Juan Bautista Martínez, rector de la parroquia de la Sangre. Por la tarde tuvo lugar un pasacalle y una serenata frente a la casa del clavario saliente, Francisco Sáenz Tosquella. Tras la *tornà*, la serenata musical se ofreció ante el domicilio del clavario entrante, el sacerdote José Tárrega, que obsequió con pastas, licores y cigarros al vecindario presente (*Heraldo de Castellón*, 5909, 9-12-1910, p. 2).

1912 El clavario saliente fue el farmacéutico y escritor Enric Ribés Sangüesa y el entrante José Pastor. La solemne liturgia religiosa fue oficiada el padre Tomás, rector de las Escuelas Pías de Castelló (*Heraldo de Castellón*, 6538, 7-12-1912, p. 2).

1913 Los clavaros de la fiesta, así designados, eran la junta organizadora de la fiesta, formada por el clavario saliente, José Pastor, por el entrante, Manuel Alegre, y además por los señores Mn. Enrique Ferreres, José Castelló, Jaime Fornés y Antonio Dolz, que regalaron abundantes postres al comedor de pobres de la Asociación Castellonense de Caridad. El arcipreste Hermenegildo Montaner predicó en la misa de la fiesta. «El vecindario se asocia siempre con entusiasmo» (*Heraldo de Castellón*, 6833, 6-12-1913, p. 2).

1914 La banda de la Beneficiencia, frente a la casa del clavario Alegre, ofreció un concierto con «selectos números de música, entre ellos un *poutpurri* de óperas, zarzuelas y cuplés, y una fantasía militar titulada “El campamento”». El arcipreste Montaner predicó en la ceremonia religiosa. Por su parte, como clavario entrante fue designado el castellanense Francisco Gascó Blanch, que había sido designado como notario de Manresa (Barcelona). «La distinguida familia del señor gobernador presenció la *tornà* desde un balcón» (*Heraldo de Castellón*, 8026, 9-12-1914, p. 2).

1915 El clavario saliente fue el notario Gascó, mientras que el cargo de entrante recayó en Juan Simón. La banda de la Beneficiencia ofreció un concierto en la calle Enmedio, el día de la Purísima, de 11 a 12’30 horas, en honor del clavario saliente (*Heraldo de Castellón*, 6-12-1915, p. 2).

1916 Tanto frente al domicilio del clavario saliente, Juan Simón, como del entrante, Cándido Mallén, «la música de la Beneficiencia amenizó el acto y hasta

las nueve de la noche duró la animación en la calle de González Chermá que, aparte riquísimas colgaduras, lució iluminación extraordinaria» (*Heraldo de Castellón*, 8629, 9-12-1916, p. 2).

1918 Misa solemne con sermón del padre Álvaro Bonfill, de las Escuelas Pías. «La calle lucirá espléndida iluminación eléctrica y en los balcones se colocarán colgaduras» (*Heraldo de Castellón*, 5-12-1918, p. 2).

1919 El clavario de la fiesta del Portal de la Purísima fue el sacerdote Mn. Enrique Ferreres.

1920 En la solemne misa de la fiesta predicó Mn. Julián Sanjuán. Por la noche en la calle Enmedio, «era imposible dar un solo paso para presenciar la procesión *tornà* de la Virgen» (*Heraldo de Castellón*, 9-12-1920, p. 2).

1921 En la ceremonia religiosa de la fiesta del Portal de la Purísima predicó el capellán castellonense José Rovira. El clavario entrante fue también un sacerdote, Mn. Manuel Pascual Marco, como ya había ocurrido con otro presbítero en 1910.

1922 El capellán clavario, Mn. Manuel Pascual, fue el que presidió la ceremonia religiosa de la fiesta de la Purísima, donde además, como el año anterior, predicó el sacerdote castellonense José Rovira.

1923 La prensa destacó el éxito de la convocatoria de «aquel trozo de calle que lució vistosas colgaduras y una excelente iluminación» (*Heraldo de Castellón*, 10-12-1923).

1924 El 7 de diciembre, víspera de la fiesta, de 7 a 9 de la tarde, la banda de música de la Beneficencia ofreció una serenata musical frente a la casa del clavario saliente. El clavario entrante fue José Renau Viciano, sobrino de Carmen Campos Renau. Tras la *tornà* del día de la fiesta, la banda ofreció un concierto ante el domicilio del nuevo clavario, de 9 a 11 de la noche.

1925 El funeral del abogado y notario Francisco Gascó Blanch, que había sido clavario entrante en 1914, se celebró en la mañana del día de la Purísima. A causa del mal tiempo, se suspendió la *tornà* de la imagen.

1926 Antes de la fiesta de 1926, la imagen de la Inmaculada, obra del escultor José Viciano, fue restaurada y cubierta con un rico manto, aunque de esta noticia no tenemos constancia documental. El clavario saliente fue Patricio Sevi-

lla, un gerente de la administración de correos. En la misa de la fiesta predicó el padre Juan Cervantes, rector de las Escuelas Pías, de Castelló.

1927 La *tornà* de la Purísima congregó a mucho público, «viéndose en los balcones a lo mejor del mujerío de Castellón» (*Heraldo de Castellón*, 9-12-1927). La banda Unión Musical Castellonense amenizó la *tornà* i después ofreció una serenata. Como culminación de la noche, se celebraron bailes en algunos salones particulares de la calle Enmedio.

1928 La misa del día de la fiesta de la Purísima fue concelebrada por tres sacerdotes, Guillermo Beltrán, José Pérez y Pascual Garcia, mientras que el sermón estuvo a cargo de José Luis Adell. En la prensa se destacó el lujo de la decoración de los domicilios de los clavarios, especialmente del de Juan Antonio Adell, el saliente, donde lucía «un hermosísimo tapete de encaje» (*Heraldo de Castellón*, 10-12-1928).

1929 El clavario entrante volvió a ser José Renau Viciano, abogado y exconcejal, que ya había ejerció de clavario en 1924.

1930 La misa fue presidida por el capellán del Hospital, Mn. Javier Garcia. El jardinero Tirado fue el encargado de las decoraciones florales de los domicilios de los clavarios, para albergar la imagen mariana. «La calle aparece atestada, luciendo los balcones magníficos tapices» (*Heraldo de Castellón*, 8-12-1930). Los dos clavarios actuantes, saliente y entrante, fueron acompañados en las procesiones por el designado como titular para 1932, el comandante Cándido Mallén, hecho novedoso en la fiesta.

1931 Tras la proclamación de la Segunda República, el día de la Purísima pasó a ser considerado como laborable. A partir de aquel año, la Iglesia Católica dedicó las colectas de ese día a favor de los seminarios, ante la supresión de las subvenciones públicas, prevista para el año siguiente. Tras la misa solemne, hubo un vuelo general de campanas a mediodía. Por la tarde los comercios cerraron. Se realizó la procesión de la *tornà*. Por la noche se organizó un baile en el Ateneo Radical.

1932 Segundo año de celebración de la Purísima en día laborable. Primer año de existencia de una terna de clavarios. Los cargos que cita la prensa son Carmen Montoya, viuda de Carreras, primera clavariesa de la historia, que asumió la función de saliente; Cándido Mallén, el titular; y José Renau Viciano, que identificamos, de nuevo, como entrante. «La concurrencia ha sido muy numerosa», afirmaba el diario *Heraldo de Castellón* (9-12-1932).

1933 Una mujer ocupó, por segunda vez en la historia, un cargo representativo en esta celebración del Portal de la Purísima. Ana Peñalver fue la clavariesa entrante. El predicador de la misa celebrada en la iglesia arciprestal, el 8 de diciembre, fue Quintín Sendra, coadjutor de Santa María.

1934 La clavariesa de la fiesta de la Purísima fue Ana Peñalver. En la misa predicó el padre Juan Cervantes, de las Escuelas Pías de Castelló. El comercio, la industria y algunos oficios celebraron media fiesta, cerrando por la tarde (*Heraldo de Castellón* (7-12-1934)).

1935 El clavarío de la fiesta de la Purísima fue el exconcejal Eugenio Roig Huguet. La prensa de la época sólo informó que el arcipreste realizó el sermón de la misa y que la celebración fue en pro de los seminarios. No se dieron más datos.

1936 En los primeros meses de la guerra civil, la imagen de la Inmaculada, obra del escultor José Viciano, fue destruida y quemada por un grupo revolucionario. Igualmente se destruyó la imagen de la *capelleta*, de cerámica de L'Alcora del siglo XVIII, situada en una hornacina, en la fachada de la casa de la calle Enmedio 168, actualmente 152. El clavarío entrante para la fiesta de ese año, que no se celebró por la guerra civil, era Antonio Dols Aparici.

1938 Por iniciativa de Magdalena Grao Sanjuán, esposa de Antonio Dols, calificada en acta como «encargada de la fiesta», se volvió a realizar la solemne función religiosa en honor de la Purísima, después del paréntesis de la guerra civil española. Dols, el clavarío que no ejerció en 1936, continuaba como preso de conciencia. Las jóvenes realizaron una colecta por los domicilios de la calle Enmedio para sufragar los gastos. La celebración religiosa fue realizada por el padre Novelé, capuchino.

Además se celebró una misa de funeral el 9 de diciembre, en sufragio de los vecinos fallecidos de la calle Enmedio y como ruego por el retorno de los cautivos.

La imagen que se veneró durante unos años podría ser obra de Josep Maria Ponsoda Bravo (1882-1963), escultor valenciano especializado en imaginería.

1939 Se recuperó la celebración de la *festa de carrer del Portal de la Puríssima*. El 20 de noviembre de aquel año una representación de los vecinos de la calle Enmedio, residentes entre la calle Colón y el Portal de la Purísima, se reunieron para designar una comisión con el compromiso de adquirir una nueva imagen de la Inmaculada y designar nuevos clavaríos. La primera iniciativa de esta comisión era pedirle presupuesto de la obra al escultor Folía.

También se acordó volver a instalar, en la casa de la calle que actualmente se designa con el número 152, una capilla con la efigie de la advocación mariana, que pintó el artista José Cotanda y se realizó en la fábrica Diago, de Castelló. Además se restauró la hornacina de la calle y se instaló una luz eléctrica, encendida todos los días, junto al antiguo Portal de la Purísima.

El jueves 7 de diciembre, a las ocho de la noche, el arcipreste Mn. Joaquín Balaguer bendijo la nueva capilla urbana, obra pictórica sobre cerámica realizada por el artista Cotanda. El acto contó con la presencia del alcalde, Vicente Traver Tomás, que descorrió la cortina que cubría la capilla. Tras el cántico de la *Salve*, mosén Lluís Arrufat lanzó un grito de «Visca la Mare de Déu», contestado unánimemente. La celebración culminó con un concierto de la Banda de la Casa Provincial de Beneficencia, de Castelló, dirigida por José García. La solemne misa, el 8 de diciembre, en la iglesia de San Agustín fue celebrada por el arcipreste Balaguer.

Aquella fiesta recuperada contó con la colaboración económica de muchos vecinos y vecinas del carrer Enmig. Felipe Colón y Eugenio Roig fueron los ciudadanos que aportaron una mayor cantidad (25 pesetas). En total la recaudación de donativos fue de 562 ptas., aunque un año después –según el acta del 25 de noviembre– los ingresos ascendían a 843 ptas.

Magdalena Grao ejerció como «encargada de la fiesta», y así de hecho firmó en el acta de la reunión anual. Era esposa de Antonio Dols Aparisi y presidenta y vocal de propaganda del Consejo Territorial de Mujeres de Castelló de Acción Católica. Dols pidió tener el derecho a ser clavario de la fiesta cuando se contara con la nueva imagen, puesto que no pudo ejercer esta función en 1936.

Antonio Dols Aparisi y Madalena Grao Sanjuan

Además, Antonio Dols era el presidente del consejo o junta de la Conferencia de San Vicente de Paúl adscrita a la parroquia de la Santísima Trinidad.

1940 Las mujeres realizaron una colecta entre los vecinos del *carrer Enmig* para adquirir una imagen escultórica de la Inmaculada, una imagen pintada en cerámica y unas andas procesionales. En aquel año se recaudaron 4.028'50 ptas. De nuevo hay que destacar las aportaciones de Vicente García Petit y Pilar Ruiz, con 250 ptas. por persona; de Joaquín Dols, Severino Ramos y Vicente Martell, con 200 ptas. respectivamente; y de María Segarra, Antonio Dols, Francisco Rambla Viñes y María Sáenz con 150 ptas.

Mn. Joaquín Balaguer, arcipreste de la iglesia de Santa María, fue el celebrante de la solemne misa, que tuvo lugar en la parroquia de San Agustín. La banda de la Casa Provincial de Beneficencia, dirigida por José García Gómez, realizó un pasacalle musical e interpretó diversas piezas en el acto de inauguración del panel cerámico, tras la bendición a cargo del arcipreste Balaguer.

Antonio Dols Aparici firma el acta de la reunión vecinal como clavario de la fiesta.

1941 Se continuó con la colecta, realizada por seis grupos de señoras, para pagar la imagen de la Inmaculada y las andas. Entre las aportaciones continúan las de Vicente García Petit con 400 pesetas, de Joaquín Dols, Severino Ramos y Pilar Ruiz, de 300 pesetas, Vicente Martell con 250 ptas., y Antonio Dols, clavario de ese año, que realizó una donación de 200 ptas.

En una reunión, celebrada el 22 de julio de 1941, se creó una comisión formada por las señoras Magdalena Grao, Rosario Alegre Ferrer, María y Carmen Adell Albella y Rosita García, para visitar al día siguiente a diversos escultores de Valencia, con la finalidad de encargar la realización de la imagen para la fiesta. Tras el viaje, el 27 de julio se convocó una nueva reunión, donde se aportaron fotografías y presupuestos. Se acordó, por unanimidad, encomendar la realización de la efigie de la Inmaculada al escultor José Gerique -con taller en la calle Ciscar, 34, de Valencia. Asimismo, la junta facultó al clavario, Antonio Dols Aparisi, para redactar el correspondiente contrato con el artista.

La imagen sería de 1'50 metros de altura, incluyendo una nube con dos angelitos, uno llevando un espejo como la Inmaculada que existía en la catedral de Valencia, y el otro con una azucena; y delante un grupo de serafines. El coste previsto de la imagen era de cinco mil pesetas, y existía el compromiso de estar entregada antes de la fiesta de aquel año.

Las fiestas, celebradas del 7 al 9 de diciembre de 1941, tuvieron un carácter extraordinario. El 7 de diciembre se bendijo en la iglesia de San Agustín la nueva imagen de la Inmaculada, que a continuación fue llevada a casa del clavario acompañada de un pasacalle musical. El 8 de diciembre, día de la fiesta,

la solemne eucaristía fue oficiada por el padre Roberto de la Cruz, y contó con la participación de la *Schola Cantorum* de Santa María.

Sin duda, en 1941 cabe destacar la reanudación de la tradición de la *Tornà de la Puríssima*. La imagen fue llevada procesionalmente desde la iglesia de San Agustín, pasando por un tramo de la calle Mayor, Colón y Enmedio, donde se entronizó la imagen en casa del clavario, Antonio Dols. Al día siguiente, 9 de diciembre, se celebró una misa en sufragio de los difuntos de la calle, en la iglesia de San Agustín.

Para las fiestas del Portal de la Purísima, Francisco Llopis Albiol aportó 423 pesetas restantes del adorno de la calle Enmedio, por la celebración del aniversario de la llamada «liberación» u ocupación por parte de las tropas de Franco.

1942 Vicente Martell Farcha, antiguo presidente de la Cámara Agrícola, fue elegido clavario para la fiesta de 1942, en el sorteo entre los ciudadanos presentados.

El 7 de diciembre se celebró un pasacalle, a cargo de la Banda de la Beneficencia, dirigida por José García. La misa de la fiesta del 8 de diciembre contó con un sermón del reverendo Julián Sanjuán, Beneficiado de la catedral de Valencia. A las siete de la tarde se celebró la procesión de la *tornà*, desde la iglesia de San Agustín al domicilio del clavario.

1943 La solemne misa fue celebrada de nuevo por Mn. Joaquín Balaguer en la iglesia de San Agustín. La comisión organizadora rogó a los vecinos que pusieran colgaduras y luces en los balcones; «a la “tornà” deberán asistir todos los vecinos».

El clavario actuante fue Enrique Navarro Descárrega. Por unanimidad de los vecinos, se acordó que los clavaros no entrasen en el sorteo hasta que transcurrieran diez años de haber ejercido el cargo.

1944 Por primera vez, se imprime un programa de mano con la imagen de la advocación de la Virgen. La misa del día de la fiesta de la Inmaculada fue celebrada en la iglesia de San Agustín, por Mn. Julián Sanjuán, igual que dos años antes. Por fallecimiento del Sr. Alegre, la festividad contó con una clavarisa, María Sáenz, viuda de Alegre, que había sido nombrado clavario. Por aclamación, se nombró a Antonio Dols Aparici como secretario-depositario de la junta organizadora de la fiesta, cargo que ejercería hasta 1963.

1945 La misa cantada de la fiesta de la Inmaculada fue celebrada, en la iglesia de San Agustín, por Joaquín Balaguer, arcipreste de la parroquia de Santa María. El clavario fue Vicente Gascó Carda. Como era tradicional, el arcipreste mosén Balaguer celebró la eucaristía de la fiesta de la Purísima.

Portada programa de la fiesta del Portal de la Purísima

1946 Nuevamente la celebración contó con una clavariesa, María del Pilar Adell Tirado.

1947 La fiesta tuvo de nuevo clavariesa, María Alegre Vilar.

1948 El clavarío de la fiesta fue Vicente Ortí.

1949 La clavariesa designada era María Segarra March, pero su fallecimiento obligó a designar a Rosa Balado, que se ofreció a ejercer el cargo, a pesar de la premura de tiempo.

1950 La fiesta del Portal de la Purísima se celebró ya en la iglesia arciprestal de Santa María. Manuel Segarra Tomás, sobrino de la difunta María Segarra March, había solicitado que le nombraran clavarío para la fiesta del año 1950.

El sermón estuvo encargado al padre Elías Buj, fraile mercedario. El reciente fallecimiento de la clavariesa del año anterior, Rosa Balado, obligó a designar a su sobrino, Félix Balado Renau, para sustituirla en el protocolo como clavario saliente.

1951 José Antonio Climent Grao fue elegido como clavario para la fiesta del año 1951. La misa cantada de la fiesta fue celebrada por Mn. Francisco Escoín.

1952 Manuel Pascual Brea fue nombrado clavario para el año 1952.

1953 Enrique Ortín Soriano fue nombrado clavario para el año 1953. El sermón de la misa mayor estuvo a cargo de Mn. Antonio Prades Safont, mayordomo del Seminario de Tortosa y futuro prior del Lledó.

1954 Los actos de la celebración del Portal de la Purísima se adelantaron al 5 de diciembre, para unirse a la conmemoración del Año Jubilar Mariano. La solemne eucaristía, cantada por la *Schola Cantorum*, se celebró en la iglesia arciprestal de Santa María, con sermón del padre Felipe de la Inmaculada, carmelita descalzo. Rosario Alegre Ferrer había sido nombrada como clavariesa entrante, para el periodo 1954-55.

La procesión de la *tornà* tuvo una singular innovación. El 5 de diciembre, tras la misa mayor, la imagen de la Purísima fue devuelta al domicilio del clavario saliente, Enrique Ortiz Soriano. Por la tarde, a las 8.30 h, se realizó la *tornà* propiamente considerada, con el traslado de la imagen a casa de la clavariesa entrante, María Rosario Alegre Ferrer.

Diversas antiguas vecinas de la calle pensaron hacer una recaudación para pagar las nuevas andas de la imagen, que hasta ese año no se había llevado a efecto. La cantidad conseguida fue de 7.697 ptas.

1955 El sermón de la misa fue realizado por Vicente Pascual Moliner, arcipreste de Vila-real y futuro prior del Lledó. Julio Pascual Domingo, notario de profesión, fue designado como clavario entrante para el periodo 1955-56.

La peaña procesional de la Purísima, realizada por el tallista Vidal, tenía un coste de 10.200 pesetas, de manera que la cantidad recaudada por la junta era insuficiente. Se acordó, por tanto, continuar solicitando donativos y cubrir el déficit restante con cargo al presupuesto.

Para que todo el vecindario pudiera admirar el trabajo del Sr. Vidal, se expusieron la andas en el escaparate de Navarro, vecino de la calle.

1956 La misa mayor fue oficiada por el padre Jeremías Melchor, operario diocesano. El clavario entrante y titular en la fiesta de 1956 fue Bernardo Crespo Ruiz.

1957 La celebración religiosa fue oficiada por el capellán castellonense Emilio Ripollés Gómez, futuro primer titular de la parroquia de Sant Joan del Riu Sec. Luis Calduch fue elegido como clavario para el año 1958-59.

1958 El sacerdote que ofició la misa y pronunció el sermón fue Vicente de la Eucaristía, director del Colegio Teológico de Zaragoza. Francisco Alba Esparducer fue elegido como clavario para el periodo 1959-60.

La lotería de Navidad de la comisión del Portal de la Purísima obtuvo un premio de la llamada pedrea (cinco pesetas por peseta). Un total de 176 papeletas del sorteo no fueron cobradas, con lo que se ingresaron 3.520 pesetas, además de 1.100 pesetas más de beneficio por el recargo.

1959 En noviembre de 1959, el clavario titular de ese año, Luis Calduch Pascual propuso a la junta organizadora que, como primera opción, cada clavario tuviera derecho a proponer a quien tenía que relevarle en el nuevo cargo de clavario, al año siguiente, «como antiguamente se hacía, en cuyo caso no se efectuará el sorteo entre los solicitantes». La proposición fue aprobada por unanimidad, y el mismo Calduch propuso a Ángeles Gómez Aparici, viuda de Loras, como clavariesa entrante, que sería titular en la fiesta de 1961.

La banda de música que participó en la celebración fue la Lira Castellonense, dirigida por Marino Marco. Se conserva el presupuesto de ingresos y gastos de la fiesta. El coste fue de 3.021,44 pesetas. Conocer esta cantidad es interesante para valorar la importancia del ingreso del premio de lotería del año anterior.

1960 El capellán encargado de la celebración religiosa en la ya titulada como Concatedral de Santa María fue Mn. José Membrado, pero el sermón estuvo a cargo de Mn. Antonio Prades Safont, que ya ejercía de prior del santuario

Mn. Antonio Prades Safont, prior del santuario del Lledó

del Lledó. La banda de música *Lira Castellonense* fue dirigida aquel año por Joaquín Sanchis Miralles.

El clavario titular, Francisco Alba Esparducer, propuso como clavario entrante a Vicente Queral Sidro, que sería el titular en 1962.

Por primera vez se reserva una cantidad (300 pesetas) para pagar a los portadores de la peña de la Purísima. «En cuanto se terminen, estos gastos serán de cuenta del clavario saliente, como se hacía con anterioridad», según consta en el acta de la reunión del 27-11-1960.

1961 Mosén Membrado fue de nuevo el sacerdote oficiante de la misa de la fiesta del 8 de diciembre, en la concatedral de Santa María. El sermón estuvo encomendado al padre Amado de Jesús María, prior de la residencia de Padres Carmelitas de Castelló.

La celebración contó con la participación de la banda Lira Castellonense, que fue de nuevo dirigida por Marino Marco. Esta colaboración de la banda se mantendrá en los años siguientes, hasta 1968.

En la reunión mantenida el 26 de noviembre de 1961, se prescindió del acuerdo tomado en 1959 sobre la facultad del clavario saliente para designar a un nuevo clavario entrante. En aquella ocasión Concepción Villalba Brea fue nombrada

Familia del clavario Vicente Queral Sidro, en 1962

clavariesa, «por estar presente y solicitar ser clavariesa», de manera que sería el cargo titular en la fiesta de 1963.

1962 El sermón de la solemne eucaristía de la fiesta del 8 de diciembre, en la concatedral de Santa María estuvo a cargo del padre José Manuel de María Santísima, Superior de la Residencia de Padres Carmelitas Descalzos de Castelló. Según el acuerdo de 1959, el clavario Vicente Queral Sidro propuso como nuevo cargo, actuante, a Félix Balado Soler, que sería el clavario titular en la fiesta de 1964.

1963 La solemne misa cantada, en la concatedral de Santa María, contó con predicación a cargo del padre Eduardo de Massanassa, Superior del convento de Capuchinos del convento de l'Olleria.

El secretario-depositario Antonio Dols Aparici, debido a su delicado estado de salud, renunció al cargo, para el que había sido nombrado el 26 de noviembre de 1944. De acuerdo con la propuesta del Sr. Dols, se nombró como nuevo secretario de la junta organizadora a Evaristo Rambla Luque, que empezó a desempeñar su cargo el 2 de enero de 1964. Rambla además fue el clavario propuesto por Concepción Villalba Brea y ejercería como titular en la fiesta de 1965.

1964 La eucaristía de la fiesta, celebrada en la concatedral de Santa María, fue presidida por Mn. José Membrado Galí, director espiritual del seminario Mater Dei. Félix Balado propuso como nuevo clavario actuante a Juan José Llau Mateu, que fue el clavario titular en 1966.

En la reunión vecinal de aquel año se propuso adquirir una bandera para la procesión, «prometiéndolo todos los asistentes prestar la más entusiasta colaboración para ello».

Un nuevo premio en el sorteo de la lotería de aquel año benefició a la junta organizadora de la fiesta, por la renuncia al cobro de muchos poseedores de participaciones del número premiado. La ganancia fue de 4.825 ptas, la quinta parte de los ingresos para la fiesta.

1965 La misa mayor del día de la fiesta de la Purísima, en la concatedral de Santa María, contó con un sermón a cargo del padre Miguel Antolí Guasch, profesor del seminario Mater Dei. Evaristo Rambla Luque propuso como nuevo clavario actuante a José Pitarch Renau.

1966 La misa mayor del día de la fiesta de la Purísima, en la concatedral de Santa María, contó con un sermón a cargo de fray Vicente Pitarch Roig, carmelita descalzo natural de Castelló

Juan José Llau Mateu propuso como clavario actuante a Joaquín Pitarch Roig.

1967 La celebración religiosa de la fiesta del Portal de la Purísima, en la concatedral de Santa María, contó con un sermón a cargo Juan Ramón Herrero Llidó, entonces profesor del seminario diocesano de Segorbe-Castelló. Joaquín Pitarch Roig, hermano del carmelita Vicente Pitarch, propuso como nuevo clavario titular a Francisco Rubio Ripollés.

1968 La misa mayor del día de la fiesta de la Purísima, en la Concatedral de Santa María, contó con un sermón a cargo de fray Vicente Pitarch, carmelita descalzo, como en 1966.

Por la tarde, al final de la procesión de la *tornà* se llevó la imagen a la casa del clavario entrante, Francisco Rubio Ripollés. En la preceptiva reunión vecinal de noviembre, el Sr. Rubio propuso como nuevo clavario actuante a José Pradells Almer.

1969 Primera participación en la fiesta de la Banda de la Cruz Roja de Castelló, bajo la dirección de José Gargori Vicent. La colaboración de esta agrupación musical se mantendría en el siguiente año. Se dio la circunstancia que el clavario entrante, José Pradells Almer, nombró como nuevo clavario actuante a su hijo, Josep Antoni Pradells Puig.

1970 Josep Antoni Pradells Puig propuso como nuevo clavario actuante a Santiago Gómez Lacalle. En el acta de aquella reunión se habló de las dificultades

Banda de la Cruz Roja de Castelló. Años 70. A la derecha, el director José Gargori

que en la actualidad se presentan para celebrar la fiesta en calle tan céntrica y, tras una reunión extraordinaria de los vecinos, se facultó al clavario para estudiar la posibilidad de «depositar a la imagen en uno de los altares de las iglesias de esta capital y en lo sucesivo celebrar los actos religiosos en la iglesia donde se deposite a la Inmaculada».

La procesión del traslado de la Purísima sólo fue acompañada por una docena de personas y los clavaros. Según explica Pradells «aquelles pobrissones processons eren gairebé patètiques».

1971 El clavario Josep Antoni Pradells Puig, después de una reunión extraordinaria de vecinos, en nombre de la junta organizadora de la fiesta del Portal de la Purísima, solicitó al ayuntamiento el traslado de la imagen de la Inmaculada a uno de los dos altares que quedaban libres en el santuario del Lledó. La junta obtuvo una subvención municipal de 10.000 pesetas, y otra de 5.000 de la Caja de Ahorros de Castelló, para la instalación y decoración de la capilla lateral, donde se ubicó la imagen. El resto del coste de la obra, hasta un total de 60.000 pesetas, fue costado con aportaciones de los vecinos de la calle Enmedio y plaza Clavé

Por primera vez, el 8 de diciembre de 1971 no se celebró esta *fiesta de carrer* en su ámbito tradicional, sino que la conmemoración se redujo a una eucaristía en el santuario de la Mare de Déu del Lledó, con la participación de la *Schola Cantorum* de Santa María. La imagen de la Inmaculada fue dispuesta en el altar mayor. Para facilitar la asistencia al acto se contrató el servicio de un autobús hasta el Lledó. Este transporte se ofreció durante unos cuantos años, el día de la celebración.

Fina Irún i Josep Antoni Pradells, últims clavaros del ciclo que acabó en 1971

La Purísima en el altar de la Basílica del Lledó

1972 La solemne misa del 8 de diciembre de aquel año, celebrada de nuevo en el santuario del Lledó, contó con la participación de la *Schola Cantorum* de Santa María, dirigida por Rafael Roca. La eucaristía fue oficiada por el padre José María de Jesús, Carmelita Descalzo. De los gastos del adorno del altar del santuario se hizo cargo el Regimiento de Infantería Tetuán 14, con guarnición en Castelló, que participó en la celebración. Como dato curioso, se contrató a un autocar de la empresa HICID para desplazar gratuitamente a los vecinos, desde la plaza María Agustina hasta el santuario del Lledó. Posteriormente, tuvo lugar un «desayuno de hermandad» en la Cafetería OAR. La misa por las almas de los fallecidos se celebró, en la catedral de Santa María, el 12 de diciembre. Según el acuerdo de 1959, el clavario titular de aquel año, Santiago Gómez Lacalle, propuso como nuevo clavario entrante a Manuel Segarra Tomás.

1973 La celebración religiosa del 8 de diciembre, conmemorativa del segundo aniversario del traslado de la imagen de la Purísima al santuario del Lledó, fue oficiada por el padre Ramón Sanchis Grangel. El clavario titular fue Manuel Segarra Tomás. A propuesta del clavario saliente, Santiago Gómez Lacalle, se propuso como clavario para la fiesta de 1974 a Antonio Colomina Vivar.

1977 El abogado Manuel Segarra Tomás, depositario o tesorero de la agrupación de vecinos del Portal de la Purísima, nombra como depositario sustituto al médico Josep Antoni Pradells Puig. Tras la celebración religiosa, celebrada por Mn. Ramón Sanchis Grangel, del 8 de diciembre, la agrupación organizó una comida de hermandad en el restaurante de la Casa de Baños del Círculo Mercantil e Industrial, en la playa del Pinar. El vecino que ejerció como clavario fue Manuel Vicente Aicart.

1978 Los vecinos del Portal de la Purísima continuaron honrando a su Patrona, cada 8 de diciembre, con la celebración anual de una misa en la basílica de la Mare de Déu del Lledó. Esta costumbre devocional en la basílica se mantuvo hasta 2002. Aquel año 1978, los vecinos aportaron veinte mil pesetas para las obras de construcción de la catedral de Santa María de Castelló.

1979 Desde la recuperación de la fiesta en la posguerra, fue el último año en que un vecino ejerció como clavario, cargo que ostentó Salvador Sol Pejo.

1986 Las familias más vinculadas a la antigua fiesta del *Portal de la Purísima* autorizaron compartir con la cofradía del Lledó el uso del anda procesional, propiedad de los vecinos del sector. Esta peana ya se utilizaba desde años atrás en la *fiesta de carrer* en honor de sant Blai.

El sábado 31 de mayo de 1986, en el rosario de antorchas organizado por la cofradía del Lledó, se utilizó la peaña del Portal de la Purísima, para procesionar una imagen de la Lledonera por los alrededores de la basílica patronal.

CAPÍTULO 5

RECUPERACIÓN DE LA FIESTA DEL PORTAL DE LA PURÍSIMA

2003 Un grupo de actuales y antiguos vecinos del Portal de la Purísima se propusieron recuperar esta antigua *fiesta de carrer*, treinta y dos años después de su interrupción. Los estatutos de la Associació Cultural del Portal de la Puríssima de Castelló, datados el 21 de mayo, son aprobados por la Generalitat Valenciana. La ocasión coincidía con una efemérides: el 150 aniversario de la declaración del dogma de la Inmaculada Concepción por el papa Pío IX. La Junta Directiva de la asociación queda constituida por las siguientes personas:

Presidente.-	Juan Fabregat Loras
Vicepresidente.-	Cristóbal Cervera Ahís
Secretario.-	Juan Rambla Nebot
Tesorero.-	Antonio Marqués Guillén
Vocal 1ª.-	Fina Irún Revest
Vocal 2ª.-	Vicente Sáez Gozalbo
Vocal 3ª.-	María Luque Guillén
Vocal 4ª.-	Lorenzo Casanovas Gómez
Vocal 5ª.-	Inmaculada Ortega Toledo
Vocal 6ª.-	María del Carmen Muñoz Segarra
Vocal 7ª.-	Xelo Pastor Verchili

Vocal 8ª.-	Ricardo Morte Gómez
Vocal 9ª.-	María Carmen Salvador Gimeno
Vocal 10ª.-	Josep Antoni Pradells Puig
Vocal 11ª.-	José Pascual Llorens
Vocal 12ª.-	Eliás Prades Traver
Vocal 13ª.-	Xaro Prades Martell
Vocal 14ª.-	Inmaculada Roig Adelantado
Vocal 15ª.-	José Antonio Salas Ibáñez

Juan Fabregat Loras

Juan Rambla Nebot

El programa de fiestas fue el siguiente:

El domingo 7 de diciembre, a las 19.30 h se celebró un pasacalle a cargo de la *Colla de Dolçainers i Tabaleters El Fadri* y la *Escola de Dansa Castelló*, dirigida por Conso Jòvena, ofreció una muestra de danzas. Numerosos vecinos acudieron a estos actos, dando una impresión de convivencia y participación. La imagen de la Purísima pudo ser visitada en el domicilio de la clavariesa, Amelia Loras Gómez, hija de la que había sido clavariesa en 1961, Ángeles Gómez Aparici.

Amelia Loras Gómez

El 8 de diciembre, a las 10.30 h se realizó el traslado procesional de la imagen hasta la concatedral de Santa María, que contó con el acompañamiento *a la dolçaina i tabal* de la Colla El Fadri. A las 11 h, se celebró una solemne y emotiva Eucaristía, oficiada por Mn. Josep Miquel Francés i Camús, acompañado por mosén Porcar. La parte musical estuvo a cargo del cor Pentecosta, dirigido por Avel·lí Flors Bonet. A la ceremonia religiosa asistieron los concejales Alberto Fabra, Miguel Ángel Mulet, José Pascual, Carlos Tovar, Marisa Ribes y Enric Nomdedéu.

Al finalizar, tras la procesión de retorno de la imagen, se ofreció un *porrat* a todos los asistentes, a las 12.30 h. Muchos vecinos actuales y antiguos vecinos de la calle Enmedio participaron en la recuperada *fiesta de carrer*.

Por la tarde, a las 19.30 h, se recuperó la tradicional *tornà de la Puríssima* hasta la casa del clavario, con procesión por un tramo de la calle Enmedio, desde *els Quatre Cantons* (esquina con la calle Colón), al límite de la vía urbana, hasta el *Descarregador de la llenya* (actual plaza Clavé). Al pasar la peña frente a la casa de Manuel Tellado, «el veí més antic del carrer Enmig», se le encaró la imagen, para que pudiera verla mejor. Cuando estaba finalizando la procesión empezó a llover finamente. El único concejal que participó en la *tornà* fue el nacionalista Enric Nomdedéu.

El 9 de diciembre, a las 19 h, tuvo lugar una misa en sufragio de los difuntos, en la Iglesia de la Purísima Sangre.

La respuesta de los vecinos y de los que guardaban en un rincón de la memoria el recuerdo de las antiguas fiestas fue extraordinaria. Según explicaba Josep Antoni Pradells, «van ser unes festes dignes, on la participació va ser excepcional, desbordant totes les previsions que s'havien fet en la Junta».

Homenaje a Manuel Tellado Verché

2004 Tras el éxito de la recuperación de la fiesta, la Associació Cultural del Portal de la Puríssima de Castelló programó un pasacalle como acto anunciador, para el martes 7 de diciembre, a las 19.30 h, a cargo de la Colla de Dolçainers i Tabaleters El Fadri y la Escola de Dansa Castelló, al igual que el año anterior; al final, la junta invitó a los asistentes a una *xocolatà*. Esa misma tarde, antes del pasacalle, la comisión organizadora rindió homenaje al farmacéutico Manuel Tellado Verches, «l'home més ancià del carrer Enmig, a punt de complir 101 anys», con el nombramiento como socio de honor y la entrega de una reproducción fotográfica de la *capelleta de la Puríssima*.

Pero podríamos decir que el tiempo aguló la fiesta. En la mañana del miércoles 8 de diciembre no se pudo realizar el traslado procesional de la imagen de la Inmaculada hasta la concatedral de Santa María, a causa de la lluvia. A las 11 h, se celebró una solemne Eucaristía, oficiada por el deán José Burgos. Asistieron a la ceremonia los concejales Miguel Ángel Mulet, Marisa Ribés, José Pascual y Enric Nomdedéu. Al regreso, se ofreció un *porrat* a todos los asistentes. A las 19.30 h, se celebró la procesión de la *tornà de la Puríssima* hasta la casa del clavario entrante, con procesión por el acostumbrado tramo de la calle Enmedio, con acompañamiento de *dolçainers i tabaleters*. En aquel acto, para representar la asociación, se estrenó un estandarte, que llevaba bordada, en el anverso, la imagen de la Purísima y, en el reverso, una M y una I (anagrama de *Mater Immaculata*) y la inscripción «Portal de la Puríssima. Castelló». De nuevo, el único concejal que participó en la *tornà* fue Enric Nomdedéu.

Anverso y reverso del nuevo estandarte del Portal de la Puríssima

Medalla de la Purísima, con cordón para los hombres y con lazo para las mujeres.

El 9 de diciembre, a las 19 h, tuvo lugar, tal como era piadosa costumbre, una misa en sufragio de los difuntos, en la iglesia de la Purísima Sangre. Ante el fallecimiento de Francesc Vicent Doménech, *Quiquet de Castàlia*, la asociación se adhirió a la iniciativa de dedicarle una calle de la ciudad.

2005 En mayo de aquel año, se realizó una serie de treinta medallas de María Inmaculada para ser vendidas a los miembros de la asociación. La imagen de la Inmaculada desfiló el sábado 28 de mayo, en la procesión del Corpus, acompañada por la feligresía del Portal de la Purísima. El motivo de esta participación excepcional era la celebración aquel año del 150 aniversario de la declaración del Dogma Concepcionista, por el papa Pío IX. Este hecho suponía un retorno a la antigua costumbre de la presencia de imágenes de los santos titulares de cofradías, gremios y asociaciones religiosas en la procesión del Corpus.

En la mañana del 8 de diciembre, tras el traslado de la Inmaculada, acompañada por la música de *les dolçaines i tabals*, a las 11 h, se celebró una solemne Eucaristía, a la que asistieron los concejales Miguel Ángel Mulet, Carlos Tovar y Enric Nomdedéu. Cabe destacar la presencia de la reina de las fiestas, María López, de las damas de la ciudad, del presidente de la Junta de Festes, Ximo Gil, y de los miembros de Junta Pilar Segarra y Juan Tosca. Por primera vez asistió una representación de la Associació de festes de carrer de Castelló, de la Germandat dels Cavallers de la Conquesta y de la cofradía del Lledó.

Por la tarde, a las 19.30 h, se celebró la procesión de la *tornà de la Puríssima* hasta la casa del clavario. En este acto participó, por primera vez, el nuevo alcalde de Castelló, Alberto Fabra Part, así como los concejales Marisa Ribés y Enric Nomdedéu. La clavariesa de este año, Antonia Gozalbo Andreu, estuvo representada en los actos protocolarios, por motivos de salud, por su hijo Vi-

Vicente Sáez Gozalbo y su esposa, Paquita Pascual López

cente Sáez Gozalbo y su esposa, Paquita Pascual López. La jornada se remató con una traca, que recorrió la calle Enmedio.

Había llegado el momento de reconocer, desde las instituciones locales, el mérito de la recuperación de esta tradicional *fiesta de carrer*. Pocos días después de la celebración, el 12 de diciembre, la Associació Cultural del Portal de la Puríssima firmó un convenio de colaboración con la Junta de Festes de Castelló, que entraría en vigor el 2006.

2006 En la asamblea general ordinaria de la asociación del Portal de la Puríssima, celebrada el 18 de mayo, fue elegida la nueva junta directiva, que quedó constituida por las siguientes personas:

Presidenta.-	Fina Irún Revest
Vicepresidente.-	Cristóbal Cervera Ahís
Secretario.-	Juan Rambla Nebot
Tesorero.-	César Calvo Pérez
Vocal 1º.-	Vicente Sáez Gozalbo
Vocal 2º.-	Inmaculada Ortega Toledo
Vocal 3º.-	María del Carmen Muñoz Segarra
Vocal 4º.-	Xelo Pastor Verchili
Vocal 5º.-	Xaro Prades Martell
Vocal 6º.-	Inmaculada Roig Adelantado
Vocal 7º.-	Elías Prades Traver
Vocal 8ª.-	José Antonio Salas Ibáñez
Vocal 9º.-	María Teresa Gascó Torrent
Vocal 10º.-	María Teresa Tárrega Llopis
Vocal 11º.-	Lidón Fabregat Fabregat
Vocal 12º.-	Antonio Pinter Garcia

Vocal 13º.-   Enric Nomdedéu Biosca
Vocal 14º.-   Josep Antoni Pradells Puig

Colaboradores:
Juan Manuel Fabregat Loras
Antonio Marqués Guillén

Fina Irún Revest, presidenta de la asociación desde 2006

Fina Irún Revest, nueva presidenta de la Associació Cultural del Portal de la Puríssima de Castelló solicitó a la Fundació Blasco d'Alagón, a través de una carta fechada el 2 de noviembre, que realizara una limpieza y reparación de la imagen de la Inmaculada de esta fiesta de calle. El proceso de restauración -coordinado por Anna Cañizares Sales, y realizado por las restauradoras Paula Gisbert y Paula Marín- se llevó a buen término en el plazo de unas semanas. En la restauración se cubrieron los arañazos y las grietas en la zona de unión de la imagen con la nube, se repusieron varios dedos de los ángeles, y se reparó la serpiente. El 1 de diciembre la imagen fue devuelta a su ubicación en la basílica del Lledó, mostrándose con los colores originales y sin la pátina de suciedad que había oscurecido su tez.

Como novedad en el programa, destacamos que en la tarde del jueves 7 de diciembre, tuvo lugar el *I Concurs de Dibuix Infantil Portal de la Puríssima*, en el que participó una treintena de niñas y niños de 3 a 11 años. Posteriormente, tuvo lugar la *cercavila* o pasacalle de anuncio de la fiesta, que contó con la participación de la Colla de Dolçainers i Tabaleters El Fadrí y de la Escola de Dansa Castelló.

En la fiesta del 8 de diciembre, a las 11 h se celebró una misa, presidida por el deán Mn. José Burgos, en la Concatedral de Santa María, a la que asistieron los concejales Miguel Ángel Mulet (en representación del alcalde), Marisa Ribés, Juan José Pérez Macián y Enric Nomdedéu. Además la ceremonia religiosa contó con la presencia de la reina de las fiestas, Raquel Borrás, y de los representantes de la gaiata 7, encabezados por el presidente, Manuel Jesús López Palomino; la madrina, Lledó Batiste Salazar; el presidente infantil, Carlos López Martín; y la madrina infantil, Mar Manzanedo Pallarés.

Por la tarde, a las 19.30 h, se celebró la procesión de la *tornà de la Puríssima* hasta la casa del clavario, sin la participación de ningún concejal del Ayuntamiento.

2007 Por primera vez la Fundación Dávalos Fletcher patrocinó la segunda edición del concurso infantil de dibujo y también la participación de la Colla de Dolçainers i Tabaleters El Fadri en el pasacalle anunciador. Este anuncio de la fiesta contó también con la colaboración de la Escola Infantil de Dansa Castelló, patrocinada por Caixa Rural Castelló. La celebración concluyó con una *xocolatà* para el público asistente.

En la fiesta del 8 de diciembre, la imagen de la Inmaculada fue portada a hombros por cuatro jóvenes nacidos en Rumanía, a los que cabe agradecer su compromiso de colaboración. Las obras en la plaza de la Hierba forzaron a que la procesión del traslado pasara por el pasaje José García, en lugar de transitar por la calle Colón, hacia la plaza Mayor. A las 11 h se celebró una misa, presidida por el deán Mn. José Burgos, en la concatedral de Santa María, a la que asistieron el alcalde, Alberto Fabra, y los concejales del ayuntamiento Marisa Ribés y Enric Nomdedéu. Además la ceremonia religiosa contó con la presencia de la reina de las fiestas, Laia Bacas, y de una representación de la gaiata 7, y de miembros de la junta directiva de las cofradías del Lledó y de la Purísima Sangre.

Por la tarde, a las 19.30 h, se celebró la procesión de la *tornà de la Puríssima* hasta la casa del clavario, sin la participación de ningún concejal del Ayuntamiento.

2008 El concurso de dibujo infantil fue sustituido por una actuación del *contacontes* Salva el Mussenacitu, en el salón de actos del Centre Municipal de Cultura, el domingo 7 de diciembre. Posteriormente, se celebró el pasacalle anunciador de la fiesta, por la calle Enmedio, con la participación de la Colla de Dolçainers i Tabaleters y de la Escola Infantil de Dansa Castelló. Para culminar la tarde, se ofreció una *xocolatà* a los vecinos asistentes. Al día siguiente, la lluvia fue la protagonista de la fiesta del Portal de la Puríssima de Castelló. Un grupo de fieles, portando paraguas, acompañó el traslado de la imagen de

La presidenta Fina Irún entrega diplomas del concurso de dibujo, en 2007

La concejal Marisa Ribes, el alcalde Alberto Fabra, la reina de las fiestas Laia Bacas, el concejal Enric Nomdedéu y Fina Irún, en 2007

La presidenta Fina Irún protegiendo a la Purísima, en 2008, bajo la lluvia

la Inmaculada, envuelta en un impermeable transparente, hasta la iglesia de la Sangre. De acuerdo con el turno rotatorio entre *festes de carrer*, estaba prevista la participación, por primera vez, de la Banda Municipal de Castelló, dirigida por Francisco Signes. Pero los músicos se tuvieron que retirar por la lluvia. La procesión de retorno de la imagen, desde la iglesia al domicilio del clavario, fue suspendida. Tras la misa, el tradicional *porrat* se celebró en los espacios cubiertos de los bajos del Centre Municipal de Cultura.

El cambio del templo para la celebración se debió a la clausura del culto en la catedral de Santa María, durante la exposición *La Llum de les Imatges*. Este hecho justificó que, por primera vez, asistieran a la celebración los representantes de la cofradía de la Purísima Sangre.

El programa contó con un aumento de los patrocinadores: la Fundación Dávalos-Fletcher (*contacontes* y pasacalle anunciador) y Fundación San Isidro (Rondalla Vora Séquia en la misa de la fiesta).

2009 El pasacalle anunciador de la fiesta, por la calle Enmedio, se celebró el lunes 7 de diciembre, con la participación, ya habitual, de la colla de dolçainers i tabaleters Grup Castàlia y de la Escola Infantil de Dansa Castelló. Posteriormente, se ofreció una *xocolatà* a los vecinos asistentes. El *contacontes* Salva el Mussenacitu volvió a ofrecer un espectáculo de animación en el patio del Centre Municipal de Cultura.

Al día siguiente, a las 11.30 h se realizó el traslado de la imagen de la Inmaculada hasta la catedral de Santa María, tras el paréntesis del año anterior por *La*

Coral Veus del Lledó en la misa de la fiesta del Portal de la Purísima

Llum de les Imatges. Desde este año la misa de la fiesta de la Purísima se celebra a las 12 h. La parte musical de la celebración, patrocinada por la Fundación San Isidro, estuvo a cargo de la coral Veus de Lledó. Posteriormente, en calle, frente a la casa de la clavaria, se estrenó el *Himno del Portal de la Purísima*, compuesto por Jorge Martínez Ramos. El acontecimiento se pudo realizar, especialmente, gracias al interés de Xaro Prades, miembro de la junta, y también de la coral. Tras la procesión de retorno, tuvo lugar el tradicional *porrat* en el Centre Municipal de Cultura.

Se mantuvieron los patrocinadores del año anterior: la Fundación Dávalos-Fletcher (*contacontes* y pasacalle anunciador) y Fundación San Isidro (coral en la misa de la fiesta). Una traca puso el punto final a la fiesta.

2010 En septiembre de este año, el vicario general de la diócesis de Segorbe-Castelló, Miguel Simón Ferrandis, aprobó la letra del *Himno del Portal de la Purísima*, compuesto por Jorge Martínez, para que se pudiera interpretar en la celebración religiosa del día de la Inmaculada Concepción.

Por motivos personales ineludibles, los clavarios titulares designados para 2010, María Dolores Viciano y Luis Roca, cedieron esta función a los que debían ejercer como entrantes, Charo Forner y César Calvo. Se produjo una permuta del turno, de manera que los clavarios previstos para el 2010 cumplieron con esta función en la fiesta del 2011.

La fiesta se inició el martes 7 de diciembre, a las 19 horas, con un pasacalle donde participaron la Escola de Dansa Castelló y la Colla de Dolçainers i Tabaleters

Castàlia. Tras un concierto de la coral Veus de Lledó, en el Centre Municipal de Cultura, la celebración acabó con una *xocolatà* para todos los presentes.

Tras la procesión de traslado de la imagen de la Inmaculada, acompañada musicalmente por la Colla de Dolçainers i Tabalaters Castàlia, a las 12 h se celebró una misa, presidida por el deán Mn. José Burgos, en la concatedral de Santa María, a la que asistieron el alcalde, Alberto Fabra, y los concejales Marisa Ribés y Enric Nomdedéu. La parte musical de la solemne eucaristía estuvo a cargo de la coral Veus de Lledó. Además la ceremonia religiosa contó con la presencia de la reina de las fiestas, Mari Paz Lázaro Espadas, y de una representación de la gaiata 7, y de miembros de la junta directiva de las cofradías del Lledó y de la Purísima Sangre. Los representantes de la Germandat dels Cavallers de la Conquesta excusaron su asistencia. Al finalizar la misa, la coral interpretó el *Himno del Portal de la Purísima*, con letra y música compuestas por Jorge Martínez.

Por la tarde, a las 19.30 h, se celebró la procesión de la *tornà de la Puríssima* hasta la casa del clavario, sin la participación de ningún concejal del ayuntamiento.

La presidenta con los jóvenes portadores de origen rumano

CAPÍTOL 6

CLAVARIS DE LA FESTA DEL PORTAL DE LA PURÍSSIMA DEL CARRER ENMIG DE CASTELLÓ

1857

Clavari ixent: Francisco Álvarez

Clavari entrant: Tomás Miralles

1905

Clavari ixent: Tomás Miralles

Clavari entrant: Arcadio Porcar

1906

Clavari ixent: Arcadio Porcar

Clavari entrant: Doctor Cazador

1907

Clavari ixent: Doctor Cazador

Clavari entrant: Miralles

1908

Clavari ixent: Miralles

Clavari entrant: Julián Martí

1909

Clavari ixent: Julián Martí

Clavari entrant: Francisco Sáenz Tosquella

1910

Clavari ixent: Francisco Sáenz Tosquella

Clavari entrant: Mossén José Tárrega Ramos

1911

Clavari ixent: Mossén José Tárrega Ramos

Clavari entrant: Enric Ribés Sangüesa

1912

Clavari ixent: Enric Ribés Sangüesa

Clavari entrant: José Pastor

1913

Clavari ixent: José Pastor

Clavari entrant: Manuel Alegre

1914

Clavari ixent: Manuel Alegre

Clavari entrant: Francisco Gascó Blanch

1915

Clavari ixent: Francisco Gascó Blanch

Clavari entrant: Juan Simón

1916

Clavari ixent: Juan Simón

Clavari entrant: Cándido Mallén

1917

Clavari ixent: Cándido Mallén

Clavari entrant: Francisco Rambla

1918

Clavari ixent: Francisco Rambla

Clavari entrant: Mossén Enrique Ferrerres

1919

Clavari ixent: Mossén Enrique Ferrerres

Clavari entrant:

1920

Clavari ixent:

Clavari entrant: José Vallés

1921

Clavari ixent: José Vallés

Clavari entrant: Mossén Manuel Pascual Marco

1922

Clavari ixent: Mossén Manuel Pascual Marco

Clavari entrant: Joaquín Dolz

1923

Clavari ixent: Joaquín Dolz

Clavari entrant: Ramón Almazán

1924

Clavari ixent: Ramón Almazán

Clavari entrant: José Renau Viciano

1925

Clavari ixent: José Renau Viciano

Clavari entrant: Patricio Sevilla

1926

Clavari ixent: Patricio Sevilla

Clavari entrant: Juan Antonio Adell Albella

1927

Clavari ixent: Sr. Arahujo

Clavari entrant: Juan Antonio Adell Albella

1928

Clavari ixent: Patricio Sevilla

Clavari entrant: José Boix Rambla

1929

Clavari ixent: José Boix Rambla

Clavari entrant: José Renau Viciano

1930

Clavari ixent: José Renau Viciano

Clavari entrant: Vicente Garcia Petit

1931

Clavari ixent: Vicente Garcia Petit (Enmig, 87)

Clavari entrant: Cándido Mallén

1932

Clavariessa ixent: Carmen Montoya, viuda de Carreras

Clavari any 1932: Cándido Mallén

Clavari entrant: José Renau Viciano

1933

Clavari ixent: Cándido Mallén

Clavari any 1933: José Renau Viciano

Clavari entrant: Ana Peñalver

1934

Clavari ixent: José Renau Viciano

Clavariessa any 1934: Ana Peñalver

Clavari entrant: Eugenio Roig Huguet

1935

Clavariessa ixent: Ana Peñalver

Clavari any 1935: Eugenio Roig Huguet

Clavari entrant: Antonio Dols Aparici

1936

Interrupció de la festa durant dos anys, per la guerra civil.

Clavari ixent: Eugenio Roig Huguet (nomenat però no va exercir)

Clavari any 1936: Antonio Dols Aparici (nomenat però no va exercir)

1938

Represa de la celebració religiosa de la festa del Portal de la Puríssima.

Magdalena Grao Sanjuán, esposa d'Antonio Dols, «encargada de la fiesta».

1939

Celebració religiosa de la festa del Portal de la Puríssima.

1940

Clavari: Antonio Dols Aparisi (Enmig 112, 1)

1941

Clavariessa ixent: Ana Peñalver

Clavari any 1941: Antonio Dols Aparisi (Enmig 112, 1)

Clavari entrant: Vicente Martell Farcha

1942

Clavari: Antonio Dols Aparisi (Enmig 112, 1). Inici del sorteig per a l'elecció del clavari.

1943

Instauració de la terna de clavaris (ixent, titular i entrant)

Clavari ixent: Antonio Dols Aparisi

Clavari any 1943: Vicente Martell Farcha (Enmig 113)

Clavari entrant: Enrique Navarro Descárrega

1944

Clavari ixent: Vicente Martell Farcha

Clavari any 1944: Enrique Navarro Descárrega (Enmig 123-125)

Clavariessa entrant: María Sáenz, vídua d'Alegre

1945

Clavari ixent: Enrique Navarro Descárrega

Clavariessa any 1945: María Sáenz, vídua d'Alegre (Enmig 115, 2)

Clavari entrant: Vicente Gascó Carda

1946

Clavariessa ixent: María Sáenz, vídua d'Alegre

Clavari any 1946: Vicente Gascó Carda (Enmig 129, b)

Clavariessa entrant: María del Pilar Adell Tirado

1947

Clavari ixent: Vicente Gascó Carda

Clavariessa any 1947: María del Pilar Adell Tirado (Enmig, 99)

Clavariessa entrant: María Alegre Vilar

1948

Clavariessa ixent: María del Pilar Adell Tirado

Clavariessa any 1948: María Alegre Vilar (Enmig 115, 1)

Clavari entrant: Vicente Ortí

1949

Clavariessa ixent: María Alegre Vilar

Clavari any 1949: Vicente Ortí (Enmig 158)

Clavari entrant: Félix Balado Renau

1950

Clavari ixent: Vicente Ortí

Clavari any 1950: Félix Balado Renau

Clavari entrant: Manuel Segarra Tomás

1951

Clavari ixent: Félix Balado Renau

Clavari any 1951: Manuel Segarra Tomás (Enmig 144)

Clavari entrant: José Antonio Climent Grao

1952

Clavari ixent: Manuel Segarra Tomás (Enmig 144)

Clavari any 1952: José Antonio Climent Grao (Enmig 112, 2)

Clavari entrant: Manuel Pascual Breva

1953

Clavari ixent: José Antonio Climent Grao

Clavari any 1953: Manuel Pascual Breva (Enmig 115)

Clavari entrant: Enrique Ortiz Soriano

1954

Clavari ixent: Manuel Pascual Breva

Clavari any 1954: Enrique Ortiz Soriano (Enmig 97)

Clavari entrant: Rosario Alegre Ferrer

1955

Clavari ixent: Enrique Ortiz Soriano

Clavariessa any 1955: Rosario Alegre Ferrer (Enmig 97)

Clavari entrant: Julio Pascual Domingo

1956

Clavariessa ixent: Rosario Alegre Ferrer

Clavari any 1956: Julio Pascual Domingo (Enmig 97)

Clavari entrant: Bernardo Crespo Ruiz

1957

Clavari ixent: Julio Pascual Domingo

Clavari any 1957: Bernardo Crespo Ruiz (Enmig 97, b)

Clavari entrant: Vicente Pitarch Chillida

1958

Clavari ixent: Bernardo Crespo Ruiz

Clavari any 1958: Vicente Pitarch Chillida (Enmig 129)

Clavari entrant: Luis Calduch Pascual

1959

Clavari ixent: Vicente Pitarch Chillida

Clavari any 1959: Luis Calduch Pascual (Enmig 65, 1)

Clavari entrant: Francisco Alba Esparducer

1960

Clavari ixent: Luis Calduch Pascual

Clavari any 1960: Francisco Alba Esparducer (Enmig 119, 2)

Clavariessa entrant: Ángeles Gómez Aparici

1961

Clavari ixent: Francisco Alba Esparducer

Clavariessa any 1961: Ángeles Gómez Aparici, vídua de Loras (Enmig 146, 1)

Clavari entrant: Vicente Queral Sidro

1962

Clavariessa ixent: Ángeles Gómez Aparici

Clavari any 1962: Vicente Queral Sidro (Enmig 99)

Clavariessa entrant: Concepción Villalba Brea

1963

Clavari ixent: Vicente Queral Sidro

Clavariessa any 1963: Concepción Villalba Brea (Enmig 118, b)

Clavari entrant: Félix Balado Soler

1964

Clavariessa ixent: Concepción Villalba Brea

Clavari any 1964: Félix Balado Soler (Enmig 131)

Clavari entrant: Evaristo Rambla Luque

1965

Clavari ixent: Félix Balado Soler

Clavari any 1965: Evaristo Rambla Luque (Enmig 121)

Clavari entrant: Juan José Llau Mateu

1966

Clavari ixent: Evaristo Rambla Luque

Clavari any 1966: Juan José Llau Mateu (Enmig 156)

Clavari entrant: José Pitarch Renau

1967

Clavari ixent: Juan José Llau Mateu

Clavari any 1967: José Pitarch Renau (Enmig 150)

Clavari entrant: Joaquín Pitarch Roig

1968

Clavari ixent: José Pitarch Renau

Clavari any 1968: Joaquín Pitarch Roig (Enmig 134)

Clavari entrant: Francisco Rubio Ripollés

1969

Clavari ixent: Joaquín Pitarch Roig

Clavari any 1969: Francisco Rubio Ripollés (Enmig 158)

Clavari entrant: José Pradells Almer

1970

Clavari ixent: Francisco Rubio Ripollés

Clavari any 1970: José Pradells Almer (Enmig, 120, 1)

Clavari entrant: Josep Antoni Pradells Puig

1971

Clavari ixent: José Pradells Almer

Clavari any 1971: Josep Antoni Pradells Puig (Enmig 120, 2). S'interromp la celebració de la festa de carrer.

Clavari entrant: Santiago Gómez Lacalle

1972

Clavari ixent: Josep Antoni Pradells Puig

Clavari any 1972: Santiago Gómez Lacalle (Enmig 69,1)

Clavari entrant: Manuel Segarra Tomás

1973

Clavari ixent: Santiago Gómez Lacalle

Clavari any 1973: Manuel Segarra Tomás (Enmig 144,1)

Clavari entrant: Antonio Colomina Vivar

1974

Clavari ixent: Manuel Segarra Tomás

Clavari any 1974: Antonio Colomina Vivar

Clavari entrant: Manuel Pascual Brea

1975

Clavari ixent: Antonio Colomina Vivar

Clavari any 1975: Manuel Pascual Brea

Clavari entrant: Vicente Sanchís Climent

1976

Clavari ixent: Manuel Pascual Brea

Clavari any 1976: Vicente Sanchís Climent

Clavari entrant: Manuel Vicente Aicart

1977

Clavari ixent: Vicente Sanchís Climent

Clavari any 1977: Manuel Vicente Aicart

Clavari entrant: Tomás Ventura Marco

1978

Clavari ixent: Manuel Vicente Aicart
Clavari any 1978: Tomás Ventura Marco
Clavari entrant: Salvador Sol Pejo

1979

Clavari ixent: Tomás Ventura Marco
Clavari any 1979: Salvador Sol Pejo

2003

Recuperació de la festa de carrer.
Clavari ixent: Josep Antoni Pradells Puig, clavari de la darrera festa de carrer, l'any 1971.
Clavariessa any 2003: Amèlia Loras Gómez
Clavari entrant: Antoni Marqués Guillén

2004

Clavariessa ixent: Amèlia Loras Gómez
Clavari any 2004: Antoni Marqués Guillén
Clavariessa entrant: Antonia Gozalbo Andreu

2005

Clavari ixent: Antoni Marqués Guillén
Clavariessa any 2005: Antonia Gozalbo Andreu
Clavariessa entrant: María Teresa Gascó Torrent

2006

Clavariessa ixent: Antonia Gozalbo Andreu
Clavariessa any 2006: María Teresa Gascó Torrent (Enmig, 107)
Clavariessa entrant: María del Carmen Tellado Pascual

2007

Clavariessa ixent: María Teresa Gascó Torrent
Clavariessa any 2007: María del Carmen Tellado Pascual
Clavariessa entrant: Rosario Martell Ibáñez

2008

Clavariessa ixent: María del Carmen Tellado Pascual
Clavariessa any 2008: Rosario Martell Ibáñez
Clavariessa entrant: Lledó Fabregat Fabregat

2009

Clavariessa ixent: Rosario Martell Ibáñez
Clavariessa any 2009: Lledó Fabregat Fabregat
Clavari entrants: María Dolores Viciano Lleó i Luis Roca Granell

2010

Clavariessa ixent: Lledó Fabregat Fabregat

Clavaris any 2010: Charo Forner Usó i César Calvo Pérez

Clavaris entrants: María Dolores Viciano Lleó i Luis Roca Granell

2011

Clavaris ixents: Charo Forner Usó i César Calvo Pérez

Clavaris any 2011: María Dolores Viciano Lleó i Luis Roca Granell

Clavari entrant: Antonio Pinter Garcia

2012

Clavaris ixents: María Dolores Viciano Lleó i Luis Roca Granell

Clavari any 2012: Antonio Pinter Garcia

Clavari entrant: Rosa María Sanahuja Gil

La junta del Portal de la Purísima en 2006. De izquierda a derecha, de pie: Xelo Pastor, la Sra. de Antonio Pinter, César Calvo, Charo Prades, Juan Rambla, Fina Irún, la Sra. de Vicente Sáez y Inmaculada Roig; abajo, Elías Prades, Antonio Pinter, José Antonio Salas, Vicente Sáez, Inmaculada Ortega y José Antonio Pradells

CAPÍTULO 7

DOCUMENTOS SOBRE LA FIESTA DEL PORTAL DE LA PURÍSSIMA

[D 1]

1939

**UNA TRADICIÓN QUE REVIVE.
LA «TORNÀ DE LA PURÍSSIMA»**

El Mediterráneo, 7-12-1939

Todos los castellanenses recuerdan con emoción la tradicional y piadosa «Tornà de la Puríssima», y de modo particular los vecinos de la calle de Enmedio. Esta costumbre tan santa, interrumpida por los tristes acontecimientos de los últimos años, la vemos revivir de nuevo, con todo el entusiasmo y fervor que nos legaron nuestros antecesores, hijos amantes de la Virgen y de las gestas gloriosas de nuestra España.

Vimos horrorizados manos sacrílegas, que arrojaron del sitio de honor desde donde presidía la Virgen este tranquilo vecindario su Imagen bendita, incrustada desde tiempo inmemorial en la fachada de la casa número 168, y con lágrimas brotadas de nuestro corazón lloramos la pérdida de la escultura hermosa, obra del insigne artista José Viciano, restaurada y cubierta con riquísimo

EL MEDITERRANEO

Jueves 7 diciembre 1939

Una tradición que revive LA "TORNÀ DE LA PURÍSSIMA,"

Todos los castellonenses recuerdan con emoción la tradicional y piadosa "Tornà de la Purísima" y de un modo particular los vecinos de la calle de Enmedio. Esta costumbre tan santa, interrumpida por los tristes acontecimientos de los últimos años, la vemos revivir de nuevo, con todo el entusiasmo y fervor que nos legaron nuestros antecesores, hijos amantes de la Virgen y de las gestas gloriosas de nuestra España.

Vimos horrorizados, manó sacrilegas que arrojaron del sitio de honor desde donde presidía la Virgen este tranquilo vecindario su Imágen bendita incrustada desde tiempo inmemorial en la fachada de la casa número 168, y con lágrimas brotadas de nuestro corazón, lloramos la pérdida de la escultura hermosa, obra del insigne artista José Viciano, restaurada y cubierta con riquísimo manto el año 1926. ¡Todo ha desaparecido! Todo, menos la fé de nuestras almas y éstas, harán resurgir aquello que tanto veneramos como reliquia sagrada y testamento heredado de nuestros abuelos, honor de Castellón y amantes hijos de la Iglesia.

El pasado año, ya pudimos celebrar la solemne función religiosa, ofrecida para agradecer a la Santísima Virgen, la liberación feliz de nuestro pueblo, pidiendo el retorno de los cautivos y en sufragio de aquellos vecinos que merecieron la aureola del martirio.

Hoy, con la tranquilidad y bienestar que nos proporciona poder exteriorizar nuestros fervores, vamos a

honrar a Nuestra Reina Inmaculada, según el siguiente programa acordado por los vecinos de esta calle:

Día 7. — A las 8'15 de la noche, pasacalle por la Banda de la Casa Provincial de Beneficencia; a continuación se procederá a la bendición de la Imágen que se ha colocado en la antigua hornacina, cantándose la "Salve" popular en acción de gracias por los favores que la Virgen nos ha dispensado, finalizando este acto con un concierto que dará la referida Banda.

Día 8. — A las 9'30, solemne Misa en San Agustín, con sermón a cargo del elocuente y Rvdo. señor Arcipreste don Joaquín Balaguer.

Día 9. — A las diez, funeral por las almas de los vecinos fallecidos.

Este vecindario se honra invitando al pueblo de Castellón para tan piadosos actos, y espera que todos sabrán rendir el homenaje de veneración y gratitud a la Inmaculada Concepción, Patrona de la Católica España.

LA COMISION.

Asistencia facultativa

CASA DE SOCORRO

En este Centro fué asistida ayer Domicila Rodríguez, natural de Gadeses, que sufrió fractura completa del cuello quirúrgico, del húmero derecho, de pronóstico grave, producida al caer. La herida fué trasladada al Hospital Provincial, donde quedó encamada en la Sala 4.ª de Cirugía.

HOSPITAL PROVINCIAL

Por el facultativo de guardia fueron asistidos ayer: José Cabedo Guillamón, de 30 años, soltero, natural

Recorte de prensa año 1939

manto el año 1926. ¡Todo ha desaparecido! Todo, menos la fe de nuestras almas y estas harán resurgir aquello que tanto veneramos como reliquia sagrada y testamento heredado de nuestros abuelos, honor de Castellón y amantes hijos de la Iglesia.

El pasado año ya pudimos celebrar la solemne función religiosa, ofrecida para agradecer a la Santísima Virgen la liberación feliz de nuestro pueblo, pidiendo el retorno de los cautivos y en sufragio de aquellos vecinos que merecieron la aureola del martirio.

Hoy, con la tranquilidad y bienestar que nos proporciona poder exteriorizar nuestros fervores, vamos a honrar a Nuestra Reina Inmaculada, según el siguiente programa acordado por los vecinos de esta calle:

Día 7.- A las 8.15 h de la noche, pasacalle de la Banda de la Casa Provincial de Beneficencia; a continuación se procederá a la bendición de la Imagen que se ha colocado en la antigua hornacina, cantándose la «Salve» popular en acción de gracias por los favores que la Virgen nos ha dispensado, finalizando este acto con un concierto que dará la referida Banda.

Día 8.- A las 9.30 h, solemne Misa en San Agustín, con sermón a cargo del elocuente y Rvdo. señor Arcipreste don Joaquín Balaguer.

Día 9.- A las 10 h, funeral por las almas de los vecinos fallecidos.

Este vecindario se honra invitando al pueblo de Castellón para tan piadosos actos, y espera que todos sabrán rendir el homenaje de veneración y gratitud a la Inmaculada Concepción, Patrona de la Católica España.

LA COMISIÓN

[D 2]

1941

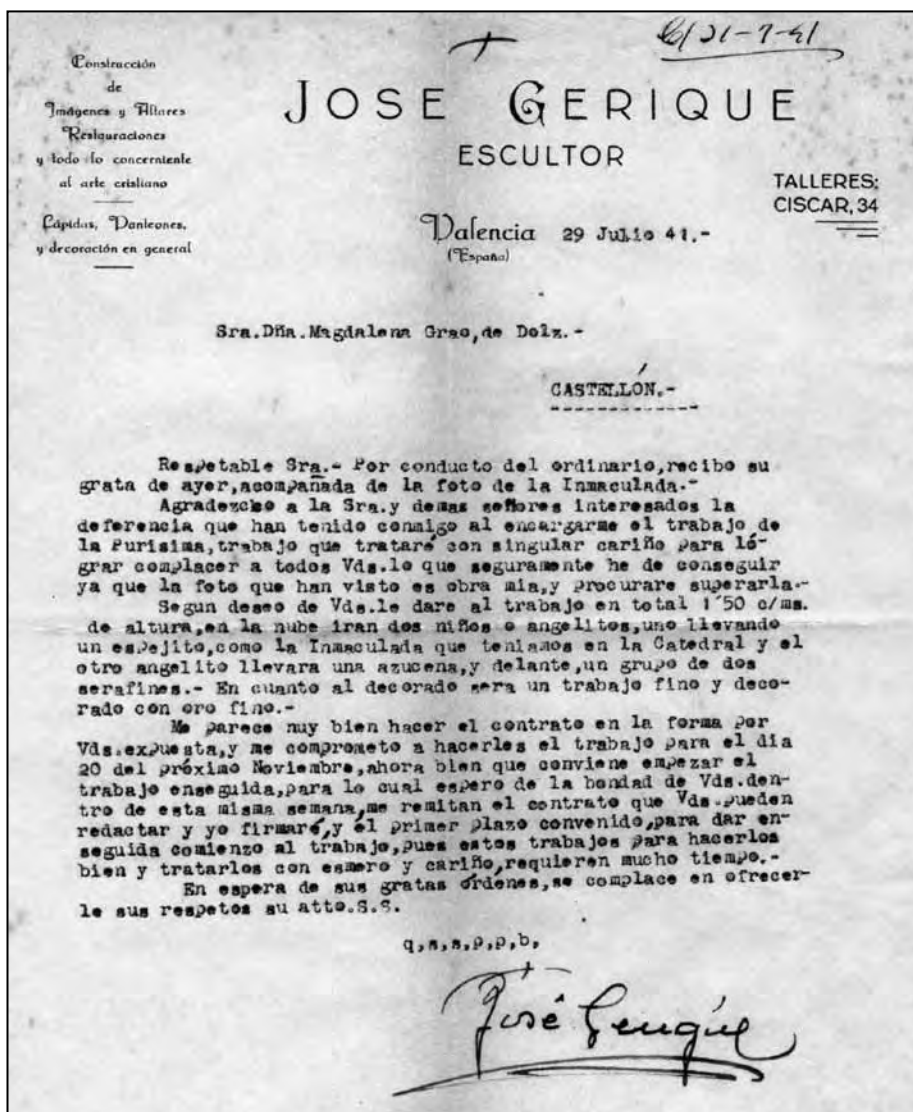
**CARTA DE JOSÉ GERIQUE A MAGDALENA GRAO,
ESPOSA DE ANTONIO DOLS**

Valencia, 29 julio 1941.

Respetable Sra:

Por conducto del ordinario recibo su grata de ayer, acompañada de la foto de la Inmaculada.

Agradezco a la Sra. y demás señores interesados la deferencia que han tenido conmigo al encargarme el trabajo de la Purísima, trabajo que trataré con singular cariño para lograr complacer a todos Vds. Le daré al trabajo un total de 1'50 cm de altura, en la nube irán dos niños o angelitos, uno llevando un espejito, como la Inmaculada que teníamos en la Catedral, y el otro angelito llevará una

Carta de José Gerique

azucena, y delante un grupo de serafines. En cuanto al decorado será un trabajo fino y dorado con oro fino.

Me parece muy bien el contrato en la forma por Vd. expuesta, y me comprometo a hacerles el trabajo para el día 20 del próximo noviembre, ahora bien que conviene empezar el trabajo enseguida, para lo cual espero la bondad de Vds. Dentro de esta misma semana, me remitan el contrato que Vds. pueden redactar y yo firmaré, y el primer plazo convenido, para dar enseguida comienzo al

trabajo, pues estos trabajos para hacerlos bien y tratarlos con esmero y cariño requirieren mucho tiempo.

En espera de sus gratas órdenes, se complace en ofrecerle sus respetos su atto. S.S.q.s.s.p.p.b.

José Gerique

[D 3]

CONTRATO PRIVADO

En la ciudad de Valencia, a primero de agosto de mil novecientos cuarenta y uno, reunidos D. José Gerique, mayor de edad, escultor, vecino de esta ciudad, con domicilio en la calle Císcar nº 34, y D. Antonio Dols Aparisi, mayor de edad, vecino de Castellón de la Plana, domiciliado en la calle de Enmedio nº 118, formalizan el presente contrato.

D. Antonio Dols Aparisi comparece como clavario de la Purísima y en representación de los vecinos de la calle de Enmedio, de Castellón de la Plana (trozo comprendido entre las Cuatro Esquinas y el Portal de la Purísima).

D. José Gerique se compromete en este acto a confeccionar una imagen de la Inmaculada para los vecinos antes citados, bajo las condiciones siguientes:

PRIMERA. La imagen de la Inmaculada tendrá una altura de un metro cincuenta centímetros, incluidas las nubes, en las cuales irán dos niños o angelitos, llevando uno de ellos un espejito y el otro una azucena, y delante un grupo de serafines. El decorado será con oro fino.

SEGUNDA. El coste de la Imagen de la Inmaculada será de cinco mil pesetas, las que se harán efectivas en la forma siguiente: mil quinientas pesetas a la firma de este contrato; otras mil quinientas pesetas en treinta de sepbre. próximo y las restantes dos mil pesetas cuando entregue la Imagen de la Inmaculada completamente terminada; firmando el Sr. Gerique los correspondientes recibos de las cantidades que se le entreguen.

TERCERA. El Sr. Gerique se compromete en este acto a entregar la Imagen de la Inmaculada, totalmente terminada, como plazo máximo hasta el veinte de noviembre del corriente año; si para tal fecha no estuviese terminada la Imagen, quedará rescindido este contrato y el Sr. Gerique devolverá al Sr. Dols las cantidades que hubiese recibido a cuenta.

CUARTA. Se compromete el Sr. Gerique a confeccionar la Imagen de la Inmaculada lo mejor posible y con arreglo a la fotografía que nos mandó.

Y para que conste a los efectos legales oportunos firman este contrato por duplicado en Valencia, a primero de agosto de mil novecientos cuarenta y uno.

Antonio Dols José Gerique

Castellon 1 Dibre. 1941.

Sr. D. José Gerique .

VALENCIA.

Muy Sr. mio : Recibimos la Imagen sin novedad, es bonita, nos ha gustado, pero los vecinos estan disgustados, porque no ha hecho V. la que ellos eligieron, entre las fotografias que teniamos de varios Escultores de esa ciudad.

Como me dijo V. mandaria el tornillo, para sugetar la Imagen á las andas, tengo que manifestarle que no lo hemos recibido y le agradeceré, tenga la bondad de entregarselo al dador, juntamente con la plaquita tuerca, para el tornillo, si es que no la puso en la Imagen.

Seria una estorsion grande el tener que hacer aqui el tornillo y la tuerca, por lo que le suplico nos la mande.

Sin otra cosa de particular, sabe puede disponer de su atte

S. S. U. J. S. M.

Arriba, carta de Antonio Dols. Abajo, carta del escultor José Gerique

Construcción
de
Imágenes y Altos
Relacionadas
y toda la consecución
al arte cristiano.

Escultura, Decoración,
y decoración en general.

JOSE GERIQUE
ESCULTOR

TALLERES:
CISCAR, 34

Valencia 2 Dibre 41
(España)

Sr. Don Antonio Dols. —

Cto

Muy Sr. mio, Recibida en plata
de ayer, tengo el gusto de manifes-
tarte que el tornillo esta colocado
en la travesera que lleva la placa
de la Tuerca, fijase Vn. y se con-
vencoran.

Por las razones, no deben estar
disputados por la Carrerina que he
he tallado es muy buena que la
de la foto, pues esta es otra una
y la que he hecho con el espe-
de de cumplimiento he procurado supe-
raarla y con seguridad lo he conse-
guido. Cuando pase un poco de tiempo
me daran la razon. — Grande un auto-
punto a un atto. — H. José Gerique

[D 4]

CARTA DE ANTONIO DOLS A JOSÉ GERIQUE

Castellón 1 diciembre 1941

Sr. D. José Gerique
Valencia

Muy Sr. mío: Recibimos la Imagen sin novedad, es bonita, nos ha gustado, pero los vecinos están disgustados, porque no ha hecho V. la que ellos eligieron, entre las fotografías que teníamos de varios escultores de esa ciudad.

Como me dijo V. [que] mandaría el tornillo, para sujetar la Imagen a las andas, tengo que manifestarle que no lo hemos recibido y le agradeceré tenga la bondad de entregárselo al dador, juntamente con la plaquita tuerca para el tornillo, si es que no la puso en la Imagen.

Sería una estorsión grande el tener que hacer aquí el tornillo y la tuerca, por lo que le suplico nos la mande.

Sin otra cosa de particular, sabe puede disponer de su attº s.s.q.e.s.m.

[D 5]

CARTA DE JOSÉ GERIQUE A ANTONIO DOLS

Valencia, 2 diciembre 1941.

Sr. Don Antonio Dolz. Castellón

Muy Sr. mío: Recibida su grata de ayer, tengo el gusto de manifestarle que el tornillo está colocado en la traviesa que lleva la peana de la Imagen, fíjense uds. y se convencerán.

Los srs. vecinos no deben estar disgustados, pues la Purísima que les he tallado es más bonita que la de la foto, pues esta es obra mía y la que les he hecho con el afán de complacerles he procurado superarla y con seguridad lo he conseguido. Cuando pase un poco de tiempo me darán la razón.

Mande cuanto guste a su atto.s.s.

José Gerique

[D 6]

1959

**ACTA DE LA REUNIÓN DE LA FIESTA ANUAL DEL
PORTAL DE LA PURÍSSIMA**

En la ciudad de Castellón de la Plana a veintinueve de noviembre de mil novecientos cincuenta y nueve, reunidos un grupo de vecinos de la calle de Enmedio (tramo comprendido entre el Portal de la Purísima y las Cuatro Esquinas), a las 8 de la noche, en el domicilio de D. Luis Calduch Pascual (Enmedio 65, 1), por el Secretario se leyeron los acuerdos tomados en la última reunión.

El Depositario dio lectura a las cuentas del 1º de diciembre 1958 al 28 de noviembre de 1959; para proceder a su aprobación si las encontraban conformes; la existencia de cuenta de 1958 era de 3.588'41 ptas.; las limosnas entregadas por los vecinos para la fiesta eran de 2.898 ptas.; los intereses hasta el 31 diciembre de 1958 eran de 14'16 ptas.; beneficio obtenido en la lotería de Navidad de 1.100 ptas., firmando un total de 7.600'52 ptas.; y los gastos de la fiesta de 1958 y la electricidad de la hornacina fueron de 3.012'24 ptas., quedando en esta fecha una existencia de 4.588'33 ptas.; fueron aprobadas estas cuentas por unanimidad.

Para honrar a la Inmaculada en su fiesta, se acordó celebrar los siguientes actos: Día 8: A las 9'30, misa mayor cantada por la Schola Cantorum de Santa María, con sermón a cargo del Rvdo. P. Felipe de la Inmaculada C. D^l.; a las 8 de la tarde la tradicional «Tornà», llevando procesionalmente la Purísima al domicilio del Clavario D. Francisco Alba Esparducer (Enmedio 119, 2), luego de dar la vuelta por la calle.

Día 9: A las 8'45 y 9'30 se celebrarán misas rezadas ensufragio de las almas de los difuntos de la calle, en la citada Iglesia de Sta. María.

D. Luis Calduch propone a los reunidos que siempre que el Clavario saliente encuentre quien quiera sustituirle para el próximo año en la Clavaría tenga derecho a proponerlo a la reunión, como antiguamente se hacía, en cuyo caso no se efectuará el sorteo entre los solicitantes; esta proposición fue aprobada por unanimidad y a tal efecto el Sr. Calduch propone para Clavariesa a D^a. Ángeles Gómez Aparici, viuda de Loras (Enmedio 146, 1), la que fue aprobada como Clavariesa para el año 1960-61, comenzará a actuar este año con D. Luis Calduch y D. Francisco Alba.

El Secretario Antonio Dols

---

1. Siglas que significan «Carmelita Descalzo», orden religiosa de predicación, que cuenta con convento en Castelló (calle Ros de Ursinos, 55)

[D 7]

1960-61

**NORMAS GENERALES DE LA CELEBRACIÓN DE LA
FIESTA ANUAL DEL PORTAL DE LA PURÍSSIMA**

La reunión de los vecinos de la calle de Enmedio se celebrará el último domingo de noviembre, en casa del clavario saliente, a las 8 de la noche.

Antes de la reunión, hablar con el encargado de la música –Marino Marco, Alloza, 116– y preguntarle lo que hará pagar la banda de música para comunicarlo en la reunión de vecinos, y de aceptar en el precio pedido, comunicarlo al encargado.

Si hay pasacalle será a las 8 de la noche y el día de la Purísima, a las 9 de la mañana, traslado procesionalmente de la Santa Imagen a la Concatedral de Santa María y por la noche, a las 8, la *tornà* comunicárselo al encargado de la música. Avisar con anticipación, en las oficinas parroquiales, que la misa mayor el día de la Purísima será a intención de los vecinos de la calle de Enmedio y que celebren una misa rezada el día 8, a las 11 de la mañana, por los vecinos fallecidos de la calle.

Avisar al organista, Rdo. D. Ramon Royo, para que la *Schola Cantorum* cante la misa del día 8.

El clavario saliente tiene que buscar predicador, habiendo acordado entregarle 250 ptas. del fondo de la calle; si el clavario quiere darle más será de su cuenta. Comunicarle al Rdo. Sr. Cura Arcipreste, cual será el predicador.

Antes de la fiesta ver cómo estan los cirios para los clavarios, y si son cortos llevarlos a la fábrica para que faciliten otros largos, quedándose los cortos, pagando la diferencia.

Tan pronto haya en la Admon. de la lotería vigésimos para Navidad, entregarle del fondo, si lo hay, 5.000 o 6.000 ptas. o lo que se acuerde para comprar vigésimos, y el clavario será el depositario y encargará los talonarios con las participaciones. Los gastos de los talonarios serán de cuenta del fondo; puede verse si se encuentra algún comerciante que los pague, a cambio de insertar en las papeletas el anuncio de la casa. Antes de repartir los talonarios para su venta a los comerciantes, se enviará a todos los vecinos si quieren alguna participación.

Los gastos que ocasionen llevar el anda de la Purísima se pagarán del fondo de la calle.

Si hay pasacalle, el día 5 de diciembre se le enviará al director de *Mediterráneo* un programa de los actos, que se celebrarán con motivo de la fiesta de la Purísi-

ma, y un *Saluda*, para que lo publique en *Mediterráneo* el día 6, y de no haber pasacalle se le enviará el día 6, para que lo publiquen el día 7.

Según acuerdo tomado en la reunión que se celebre el último domingo de noviembre, el clavario saliente puede proponer nuevo Clavario, y de no proponerlo se efectuará el sorteo entre los que deseen tener la Purísima.²

Los gastos de cera que se utilice en la procesión será de cuenta del clavario, así como los que tenga en su domicilio, para recibir la Purísima.

La cobradora actual vive en la calle Mealla, nº 67, Carmen Sidro.

[D 8]

1971

CARTA DE JOSEP ANTONI PRADELLS PUIG AL ALCALDE DE CASTELLÓ

Castelló, 31 de marzo de 1971.

Ilmo. Sr.

El Clavario de la Purísima y varios vecinos de la calle de Enmedio, trozo comprendido entre la plaza de Clavé y las Cuatro Esquinas, en nombre y representación de los restantes vecinos de la misma a V. I. con el mayor respeto exponen:

Que una de las fiestas con mayor tradición y arraigo de nuestra ciudad es, sin duda, la que desde hace siglos vienen celebrando los vecinos del llamado «Portal de la Purísima», en honor de su Excelsa Patrona, la Inmaculada Concepción, pero por desgracia estos últimos años, y como consecuencia de la evolución de la vida y costumbres, se ha venido luchando por la supervivencia de dicha fiesta, puesta últimamente en trance de desaparecer, como consecuencia de las nuevas normas restrictivas de la Iglesia sobre procesiones.

Afortunadamente ha surgido una solución que se estima como plenamente satisfactoria, ya que ha de permitir dar un nuevo cauce a la fiesta, con toda la dignidad y devoción que nuestra Patrona se merece, y sin los inconvenientes que la entorpecían. Tal solución consiste en aprovechar la coyuntura de poder trasladar definitivamente la Imagen al único altar libre que queda en el Ermitorio de Nuestra Señora del Lledó, para lo que ya se cuenta con la conformidad

---

2. El acuerdo del derecho del cargo saliente a proponer nuevo clavario sin sorteo es de noviembre de 1959.

del Reverendo Prior del mismo, y esperamos alcanzar el de ese Ayuntamiento que tan dignamente preside V. I.

El único problema para poder lograr esta solución tan acertada radica en que hay que instalar y decorar el altar, en forma análoga a los que ya existen en el citado Ermitorio, lo que implica un fuerte desembolso, quizá superior al que pueden realizar los vecinos del sector, por lo que nos atrevemos a solicitar de V. I., que tantas pruebas ha dado con todo su Ayuntamiento de respeto y cariño por nuestras más puras tradiciones castellonenses, una ayuda económica que permita salvar esta fiesta de los vecinos del *Portal de la Purísima* a su Excelsa Patrona.

Autorización y ayuda que esperan alcanzar del generoso y recto criterio de V. I., a quien Dios guarde muchos años.

El clavario

Josep Antoni Pradells Puig. C/ Enmig, 120. Castelló.

[D 9]

LA FIESTA DE LA PURÍSSIMA EN LA CALLE ENMEDIO

Mediterráneo, 9-XII-1971

El vecindario de la calle Enmedio, entre las Cuatro Esquinas y el antiguo Portal de la Purísima, celebró ayer a las diez de la mañana una misa en el ermitorio del Lledó, con el fin de quedar en el nuevo altar en el templo de la Patrona la imagen de la Inmaculada Concepción, que hasta ahora era centro de la tradicional fiesta anual de ese sector de nuestra calle más céntrica. El acto en Lledó se vió muy concurrido.

Con esto se cierra una tradición que si en los últimos años, con los cambios de las costumbres y del ambiente religioso, había perdido esplendor, tuvo extraordinario realce en el viejo y entrañable Castellón de hace medio siglo, cuando la fiesta de la Purísima en ese sector de la calle Enmedio, y sobre todo su clásica «tornà» constituía uno de los grandes acontecimientos anuales de la ciudad. Eran los años de ricas colgaduras y de luces supletorias en los balcones; eran los años en que la inolvidable Colonia Educativa aportaba a la fiesta sus centenares de alumnos con sus gorras de uniforme y con su bandera; eran los años en que puede decirse que el todo Castellón de entonces acudía a rebosar en balcones y aceras de la calle Enmedio, para rendir tributo de devoción a la Inmaculada al paso de la imagen desde la casa del clavario saliente a la del clavario entrante, después de la vuelta por ese muy representativo sector de la

calle Enmedio, con el eco del viejo Portal de la Purísima, su colegio de dicho nombre y su hornacina, extraordinariamente iluminada en este día.

Como tantas cosas que los tiempos y las nuevas situaciones se llevaron, también se ha ido la fiesta de la Purísima en la calle Enmedio. Quede aquí evocadora constancia de su viejo esplendor, al que ayer dijimos definitivamente adiós.

[D 10]

HIMNO DEL PORTAL DE LA PURÍSSIMA

Jorge Martínez

Hoy es día de alegría
y de fiesta popular;
veneramos a María,
Virgen pura sin igual.

Hoy es día de alegría,
de gran gozo y devoción
del portal, la Purísima
nos sonríe con amor.

Veneramos a María,
Virgen pura de amor,
que acoge bajo su manto
al pueblo de Castellón.

Ampara nuestras plegarias
en tu inmenso corazón,
ayuda a este tu pueblo
que te quiere con pasión.

Hoy es día de alegría
y de fiesta popular;
veneramos a María,
Virgen pura sin igual.

Hoy es día de alegría,
de gran gozo y devoción
del portal, la Purísima
nos sonríe con amor.

HIMNO DEL PORTAL DE LA PURÍSSIMA

LETRA Y MÚSICA: JORGE MARTINEZ
 DIRECTOR: LIDON NAVARRO
 DIRECCIÓN MUSICAL: MARÍA MARTÍN

11

Fam Do Rem Sol7
 Do Do Sol7 Do
 Hoy es día de a-le-ri-a
 La7 Rem Fa
 y de fiesta pa-pu-lar ve-ne-ra-mosa Ha
 Fa Rem Sol7
 re a Vir-gin pu-ra sin i-gual
 Do Sol7 Do Do7
 Hoy es día de a-le-ri-a de gran go-zo de vo
 Fa Fam Do
 ción del por-tal la pu-ri-sí-ma
 Rem Sol7 Do Do7 Fa
 nos son-ri-e con a-mor Ve-ne-ra-mosa Ha
 Mi Fa Do
 ni-a Vir-gin pu-ra de a-mor
 Do Do7 Fa Rem Sol7
 me a co-je ba-jo su men-to al pue-blo de los-te
 Do Do7 Fa Mi
 lle-va Am-pa-ra nues-tros pe-ga-ras
 Fa Mi Rem Sol7
 en tu in-ter-se-cao A-yu-da-a es-te tu
 Do
 pue-blo

HIMNO DEL PORTAL DE LA PURÍSSIMA

HIMNO DEL PORTAL DE LA PURÍSSIMA

2

que te quiere con pa-sión Hoy es día de ale
Do Do La7 Rem
pi-a y de fiesta re-ju-ven
Rem
ve-ve-va-mos a Ma-ri-a vir-gen pu-ra siu i
Sol7 Do Sol7 Do
gual Hoy es di-a de ale- que
Do7 Fa Fam
de gran gozoy de-vo-ción del Por-tal la Gu-
Do Rem Sol7 Do
ri-si-ma nos sou-ri-e con a-mor.
Fam Do Rem Sol7
Del Por-tal la Purí ri-si-ma nos sou-ri-e con a
Do
mor

•XXXXXXXXXXIX • XXXXXXXXXX

Esta partitura la he hecho para la
comisión de las fiestas del Portal de la Purísima
haciendo donación de la misma para que
la canten cuando celebren las fiestas.
Castellón Diciembre de 2009.

 Dto. Jorge F. Martínez Ramos.

CAPÍTOL 8

RECORD HISTÒRIC DE LA FESTA DEL PORTAL DE LA PURÍSSIMA

JOSEP ANTONI PRADELLS PUIG

Capelleta de la Puríssima al carrer d'Enmig

Les *festes de carrer* són una fita històrica dintre del que podiem considerar com els costums tradicionals de la vila de Castelló. Des de temps immemorials, els barris dedicaven uns dies de descans a fi de celebrar unes festes honorant el seu Sant Patró. Tots ells tenien representada la seua imatge en una petita fornícula a la façana d'alguna de les cases del barri, del qual eren titulars. Concretament la de la Puríssima es pot contemplar a la façana de la casa nº 152 del carrer d'Enmig.

Molt s'ha escrit i molt més es podria escriure d'aquestes festes, en general, però jo vaig a centrar-me en una d'elles, concretament en la festa del *Portal de la Puríssima*.

Per començar i centrant-me en el tema, caldrà fer un petit recordatori dient que el *Portal de la Puríssima* és la part del carrer d'Enmig que va des del carrer Colón – els Quatre Cantons – a la plaça de Clavé – el Descarregador – i és precisament en aquesta zona on cada 8 de desembre té lloc la festa en honor a la Puríssima Concepció. Una celebració, que pareix ser s'inicia a meitat del segle XVIII.

Vicente Gimeno Michavila, en el Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura, de novembre-desembre de 1946 i en un article titulat «Viejos recuerdos de mi época escolar», fa una cita dient que ja en l'any 1884 els interns del col·legi de la Puríssima, (interns de l'Institut Vell, al convent de les clarisses, al carrer Major, on ara hi és la plaça de Santa Clara): «Iban a la procesión o “tornà” de la Purísima, que celebraba el vecindario de la parte norte de la calle de Enmedio».

Per una estampa hi ha constància que en 1896 ja es feia la festa.

De la mateixa manera, existeix documentació gràfica que el 1908 hi havia processó.

Processó de la Puríssima, al carrer d'Enmig, l'any 1908

La festa va tenir uns anys d'interrupció coincidint amb la guerra civil, però una vegada passada esta, de bell nou, va ser recuperada en l'any 1938, segons consta en resenya del diari *Mediterráneo* (dijous, 7 de desembre 1939), anunciant les festes a celebrar eixe mateix any i en la qual també es menciona que l'any anterior ja es va celebrar l'esmentada festa. En arribar a aquest punt caldria fer constar que possiblement la imatge que es veneraria en aquestos anys podria ser de Josep Maria Ponsoda Bravo (1882-1963), escultor valencià especialitzat en imatgeria, encara que este punt no he pogut confirmar-lo. El que si és cert, perquè ho tenim documentat, és que el 1941 se li va encomanar una escultura de la Immaculada Concepció a l'imatger, també valencià, Josep Gerique. La comanda va ser tot un encert perquè de les mans de Gerique va sortir una bellíssima imatge de la Puríssima que va ser, i és, l'orgull de tots els veïns, i es pot contemplar, en l'actualitat, a la Basílica del Lledó, al primer altar que hi ha entrant a mà dreta.

Però què va passar amb les esplendoroses festes del *Portal de la Puríssima*? Simplement que van decaure, poc a poc, fins esdevenir en una missa que se celebrava a Lledó cada 8 de desembre, amb l'assistència d'una dotzena, mal comptada, d'antics veïns del carrer.

2000- Missa de la celebració de la Puríssima Concepció al Lledó. Les famílies Pascual Pitarch; Sáez-Pascual i Pradells-Irún junt a Antonia Gozalbo

Tal vegada i aprofitant que a mesura que vaig escrivint estes línies acudeixen a la meua ment records d'èpoques passades, caldria fer una mica d'història sobre com era la festa de la Puríssima i per què va deixar de fer-se.

Jo era molt menut quan vaig començar a viure-la i per tant no recorde aquells primers anys, però més endavant ja comence a participar en la festa, seguint l'exemple que em donaven els meus pares, **Josep i Aurèlia**, de sempre implicats en el manteniment d'aquesta tradició i que mentre han viscut mai no han deixat de celebrar-la. I ara, si em permeteu, voldria aprofitar estes línies per a retre'ls el merescut homenatge per la seua dedicació i estima a la nostra sempre benvolguda Puríssima.

Però este senzill homenatge que dedique als meus pares, volguera, de tot cor, que fos compartit amb totes i cada una d'aquelles famílies que també van col·laborar, incondicionalment, perquè la festa es conservara viva al llarg d'una sèrie d'anys. Vaja, doncs, el meu record a les famílies: **Segarra, Gómez de la Calle, Sáez, Pradells, Gor, Ventura, Pitarch, Miralles, Rambla, Godes, Fibla, Falomir, Queral, Gascó, Colomina, Pascual, Sanchis, Sol...** i algú més que, sense cap dubte també hauria d'estar en esta llista, però per molt que escorcolle pel meu cervell reconec la meua incapacitat per recordar més noms. Per tant pregue disculpes a totes aquelles persones que he pogut oblidar.

Els actes de celebració consistien, bàsicament, en una cercavila, al capvespre del dia anterior a la festa, en què nombrosa quantitat de gent acostumava a seguir darrere de la banda de música, en el seu anar d'ací d'allà pel carrer.

Però la solemnitat arribava al següent dia, el dia 8, en què ja de bon matí, els veïns començaven a engarlandar balcons, miradors i fins i tot finestres amb lluïts cobertors que donaven un caire festívol al carrer, també els clavaris mamprenien la tasca d'organitzar el trasllat de la imatge a l'església de Santa Maria on tenia lloc la festa eucarística. Al damunt de la seua peanya, la Puríssima, eixia de casa del clavari que aquell any la deixava i acompanyada pels clavaris, les autoritats i per gran quantitat de gent, portadors de ciris, s'encaminava cap a l'església. Una vegada allí i situada a l'altar major i en lloc preferent, començava la solemniat missa, en què el capellà oficiant pronunciava un brillant sermó que tots els presents escoltaven amb molta atenció i interès. Al rematar-se la missa, la comitiva mamprenia, de bell nou, el camí vers la casa del clavari, on la imatge romania exposada fins l'hora de la *tornada* a fi de poder ser contemplada per tothom que volguera acostar-se a veure-la.

Per la vesprada, quan la claror ja fugia i la fosca començava a ensenyorir-ho tot, la gent anava omplint les voreres del carrer d'Enmig esperant que esquera la típica i esperada *tornada*. Al començar esta, ja tot el carrer estava de gom a gom d'ànimes expectants disposades a gaudir l'espectacle de veure passar la Immaculada i tota la seua comitiva. Mentrestant una nodrida tirallonga de ciris, en mans dels veïns, amics i simpatitzants de la festa, il·luminaven el camí que havia de fer la Puríssima, acompanyada, també, per la banda de música. Així mateix, els balcons i miradors apareixien abillats amb lluïts cobertors. També en nombrosos balcons s'havien col·locat uns fanals que amb la seua llum enaltien l'homenatge que tots els habitants del carrer li estaven retent a la seua patrona.

Fanal per a balcó

Detall del fanal per a balcó

Al finalitzar la processó, la imatge quedava dipositada a casa del clavari entrant que seria, fins l'any següent, l'encarregat de mantenir-la sota la seua custòdia. Però en la dècada dels anys 60, la festa va començar a decaure. El canvi de costums, un decreixement dels valors religiosos i una transformació del veïnat, amb la incorporació de famílies vingudes d'altres llocs, al temps que famílies tradicionals en el barri es traslladaven a uns nous domicilis, en ocasions llunyans al carrer d'Enmig, van ser l'origen que el seu antic esplendor anara mustigant-se any rere any. Ve al meu record i encara sent certa angúnia, la darrereria de la festa i aquelles pobrissones processons, jo m'atreveria a dir que gairebé patètiques, quan a l'anar cap a l'església duent la imatge a l'acte religiós, tan sols era acompanyada per 10 o 12 persones i els clavaris. La *tornada* també va ser atacada per la mateixa malaltia i el que, anys enrere, va ser considerat com un dels majors esdeveniments dintre dels costums pairals del vell, encara que entranyable, Castelló, es va transformar en un acte mancat de la força que l'havia caracteritzat. L'acompanyament de la processó havia decaïgut ostensiblement i el carrer ja no estava atapeït d'espectadors, com ocorria abans i per les seues voreres es podia transitar sense cap mena de perill a trobar entrebancs.

Processó a l'any 1962

Tot açò va donar lloc, quan corria l'any 1971, que un grup de veïns sospesara la possibilitat d'intentar buscar una solució al problema. Es feren gestions diverses i finalment es va prendre la decisió de portar la imatge de la Puríssima al que aleshores era l'ermitori de la Mare de Déu del Lledó –actualment basi-

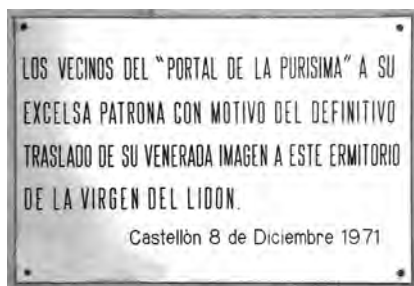
lica– a un dels dos únics altars que restaven lliures. El dia 9 de novembre es va dirigir una carta a tot el veïnat convocant-los a una reunió al saló d'actes de l'antiga Cambra de Comerç per donar a conèixer les gestions que s'havien fet i que l'assemblea fera saber la seua opinió. Va haver-hi de tot però al capdavall la decisió va ser que es portara a Lledó.

Però el trasllat estava condicionat a refer l'altar, perquè quedara com estaven els restants i allò representava unes despeses que, per importants, en aquells dies no estaven a l'abast que els veïns, per si sols, mamprengueren les obres.

Noves gestions ens van fer dirigir-nos a l'Ajuntament i a la Caixa d'Estalvis - actual Bancaixa – aquesta última en el seu paper de veïna del carrer, sol·licitant els seus ajuts. Com, evidentment, no era suficient ni molt menys, una col·lecta per tot el veïnat va permetre recaptar el que mancava.

De tot l'avantdit puc donar testimoni perquè aquell any, com a clavari, em va correspondre fer més d'una de les gestions esmentades.

Al capdavall, el dia 8 de desembre de 1971, es va poder fer el definitiu trasllat de la Immaculada Concepció, patrona del denominat *Portal de la Puríssima* al seu nou altar a l'ermitori de la Mare de Déu del Lledó, on a les 10 del matí es va celebrar una missa amb la intervenció de la Schola Cantorum. D'aquest trasllat quede constància en una placa al peu de l'altar i que diu:

A partir de 1971 la festa a la Puríssima ja es va fer al Lledó. I va seguir fent-se any rere any, sense cap interrupció, amb una missa per a la qual es traslladava a la imatge del seu altar a l'altar major.

Tal vegada algú dels que tinguen la paciència d'estar llegint estes línies i siga més escorcollador estarà preguntant-se que si la Puríssima es va deixar definitivament al Lledó i per tant no es van tornar a fer processons... què va passar amb la peanya i els seus fanals. Doncs bé, ho aclariré breument.

La peanya, durant uns anys, va ser utilitzada per a portar sant Blai el dia de la seua festa, com a resultat de la gestió que la comissió de festes d'aquell carrer va fer amb l'agrupació de veïns del *Portal de la Puríssima* demanant-los la cessió de l'esmentada peanya per substituir la seua que era més petita. Sense cap problema es va acceptar la cessió tant de la peanya com dels fanals que hi

tenia. Va transcórrer el temps i, crec recordar, al voltant de l'any 1986, tenint sant Blai ja peanya pròpia, es va tornar la cedida al seu origen.

Un dels fanals de la peanya

Una vegada recuperada la peanya, es va prendre l'acord de depositar-la al Lledó i d'esta manera compartir amb la Reial Confraria de la Mare de Déu del Lledó el seu ús en totes aquelles ocasions que es considerara oportú. I així queda constància en el document de cessió a la Confraria, datat el 17 d'abril de 1986, i el saluda d'agraïment amb què esta correspon a l'esmentada cessió. El dia 31 de maig del mateix any, a les 10.30 hores de la nit es va celebrar, a Lledó, una missa seguida d'un:

rosario de las antorchas en que la imagen de la Lledonera será sacada en procesión en una peana expresamente cedida para la ocasión por los vecinos del final de la calle Enmedio, del llamado Portal de la Purísima. (*Castellón Diario*, sábado 31 de mayo de 1986).

Cal afegir, que els darrers anys, abans de la recuperació, la festa no va desaparèixer gràcies a la constància que per mantindre-la van tindre tres matrimonis, als quals vull citar perquè crec s'ho mereixen, ells són: **Manuel Segarra i Fina López, Santiago Gómez de la Calle i Carmen Segarra i Josep Pradells i Aurèlia Puig**, ells ja ens van deixar, però n'estic ben segur que allà a dalt, on estiguen, seguiran celebrant la "seua" festa de la Puríssima.

1987- Festa del Portal de la Puríssima a Lledó

A principis de l'any 2003 un grup de persones es van agrupar a fi de formar l'Associació Cultural Portal de la Puríssima, per a recuperar les antigues festes i portar-les al carrer. El moviment va ser molt positiu de tal mena que aquell mateix any ja es va tornar a celebrar la Festa de la Puríssima al carrer d'Enmig. Des d'aleshores tots els anys portem la Puríssima des de la Basílica de la Mare de Déu del Lledó al "seu" carrer, a eixe carrer pel qual, des de meitat del segle XVIII, ha estat passejant-se cada 8 de desembre. Per tant ara ha fet ja vuit anys que li fem la festa, tal i com s'ho mereix. Al temps que complim amb una tradició que, sinó oblidada, sí que en certa manera ha estat minvada d'esplendor durant uns anys.

2010. La processó arribant a Santa Maria.

Celebració de la missa.

Cal dir que l'any 2006 vam considerar que la imatge havia de ser restaurada i vam fer gestions amb la Fundació Blasco d'Alagón que, amb un excel·lent treball de restauració i amb una professionalitat digna de lloança, ens van deixar una Puríssima guapa ... guapa ... guapa.

Acte d'entrega de la imatge ja restaurada.

D'esquerra a dreta: Paula, Paula i Anna (restauradores):

Miquel Soler (Regidor d'ermites); Mn. Vicent Agut (prior de Lledó); Fina Irún (presidenta de l'Associació de les festes del Portal de la Puríssima) i Laura Peñarroya (gerent de la Fundació Blasco de Alagón)

Esperem, i ho desitgem de tot cor, que la tasca que aquell grup de persones va mamprendre, ara ha fet vuit anys, perquè la Puríssima tinguera, de bell nou, la seua festa al carrer, continue per molts anys més i que les noves generacions siguen capaces d'enlairar la torxa que els veterans, per raons òbvies, els deixarem un dia.

Però abans de tancar aquest modest «Record històric de les Festes del Portal de la Puríssima» i encara que breument ja els he citat amb anterioritat, voldria amb tot el meu afecte que unes persones, emblemàtiques per a la nostra festa quedaren reflectides en aquesta panoràmica del que van ser i són, en els presents anys, les Festes de la Puríssima.

Els són els...

...Personatges als quals cal i caldrà recordar

Capítol a part caldria mencionar a unes persones que pel seu amor a la Puríssima van ser capaços de mantenir el foc sagrat de la festa en uns anys que portar-la endavant no resultava massa fàcil. Ells van saber, amb sacrificis i molta voluntat que una tradició que provenia de meitat del segle XIII es mantinguera encesa, malgrat entrebancs i dificultats, al temps que van fer els possibles per a inculcar a les noves generacions l'esperit "fester-puríssimero".

Tal vegada pel seu exemple han estat recuperades unes festes que per distints motius van decaure i van arribar a gairebé la seua desaparició.

Aquestes persones van ser tres matrimonis veïns del carrer d'Enmig, amics i sobre tot amants de les tradicions.

Crec just que en un llibre que fa un recull del que van ser i en l'actualitat són les Festes de la Puríssima han d'aparèixer aquestes persones i la seua imatge cal que perdure en un futur.

Manuel Segarra Tomàs
Josefina López

José Pradells Almer
Aurelia Puig Gil

Malauradament no hem pogut trobar imatges gràfiques d'ells

Santiago Gómez de la Calle
Carmen Segarra

Però tampoc no hem d'oblidar una altra persona que l'any 1963 es va encarregar de la secretaria i que des del seu càrrec de secretari va portar endavant l'encomiable tasca de recollir actes, escrits i tota classe de paperam que poguera, el dia de demà, aprofitar per a poder enllestir una història de les festes del Portal de la Puríssima.

Evaristo Rambla Luque i la seua Sra. Carmen Nebot Barberia

Gràcies al seu excel·lent treball i a la cura que va tindre **Juan Rambla Nebot**, actual secretari de l'Associació, de conservar este arxiu hem pogut, al recuperar la festa, disposar d'una inestimable documentació que de no tenir-la ens haguera impedit fer moltes coses i entre elles i molt important traure dades perquè este llibre poguera eixir a la llum.

Per tot l'avantdit no ens resta més que donar-los les nostres més expressives gràcies i malgrat no poder tenir-los, malauradament, entre nosaltres estem ben segurs que les rebran allà on estiguen, que sense cap dubte serà un lloc paradisiac des d'on podran contemplar, cada 8 i 9 de desembre, les seues festes, aquelles per les quals es van desviure i que ara, a bon segur que molt ufanosos, podran comprovar que més bé o menys bé segueixen endavant.

CAPÍTULO 9

MIS RECUERDOS DE LA CALLE ENMEDIO, ENTRE LAS CUATRO ESQUINAS Y EL PORTAL DE LA PURÍSIMA

ENRIQUE SEGARRA SEGARRA

La guerra civil de 1936-1939 dejó la calle de Enmedio, como algunas más de Castellón, llena de escombros y montones de tierra procedentes de las excavaciones que se hicieron para la construcción subterránea de los refugios antiaéreos. Conservo una fotografía, tomada desde la esquina de la plaza de Clavé, muy cerca del Portal de la Purísima, en la que se ven aquellos restos, producto de la piqueta y del pico y pala, interrumpiendo el paso de los pocos vehículos que por aquellos tiempos circulaban por las calles de la ciudad. El escombros y la tierra no se pudieron retirar en tiempos de guerra, para dejar expedito el camino, por falta de medios de transporte. Se tenían que cargar en carros, y a los dueños de estos, y de las caballerías que los arrastraban, no les apetecía nada este trabajo, que por otra parte estaba mal pagado como *jornal de vila*. Ocupado Castellón por las fuerzas del General Aranda, tropas al servicio de Franco, comenzó la limpieza de esas calles, que fueron aseándose en tiempos

Imagen de la calle Enmedio, en 1939

de posguerra, con los alcaldes Gimeno Michavila, el notario don José María Casado; el arquitecto don Vicente Traver, y el farmacéutico don Benjamín Fabregat¹, contribuyendo en su decoro, y en gran manera, la gestión del alcalde don Carlos Fabra Andrés², y de sus concejales, a finales de la década de los cuarenta y principios de la de los cincuenta del pasado siglo xx.

Precisamente, es esa la época que quiero recordar de mis tiempos de niño, que prolongaré incluso a los de adolescente y juventud, es decir entre mis ocho y dieciocho años, ejercitando mi memoria y recordando que yo recorría ese tramo precisamente para ir a casa de aquellos amigos míos de esos años, y de siempre, **Miguel Ángel Altés Martí**, **Ignacio Fabra Noguera**, y **José Vicente Rambla Dolz**, o a casa de mis tíos **Manuel Rodríguez Dols** y **María Teresa Segarra Ribés**, o a comprar sellos de colección en un local casi al final de Enmedio, a mano izquierda en sentido al *Descarregador*, y cuyo nombre comercial, si mal no recuerdo, era el de **Cervantes**, biblioteca de libros de segunda mano que entre otras facetas cubría los campos de la Filatelia y la Numismática.

Naturalmente, he tenido que ayudar a mi memoria con aportaciones de otras personas, que a veces han confirmado mis recuerdos, y en otras ocasiones ampliado mis conocimientos de la calle con la aportación de nuevos nombres. Entre todos contribuiremos a sacar a la luz de un artículo el recuerdo de muchos vecinos, que sintieron y vieron pasar por delante de sus casas a la Purísima

---

1. Cubrieron entre todos el período del 13 de junio de 1938 hasta el mismo día de 1948.

2. **Don Carlos Fabra Andrés** fue designado alcalde de Castellón sustituyendo a don **Benjamín Fabregat Martí**, en junio de 1948.

Una aula del colegio de las Carmelitas, en 1912

Concepción, Patrona del tramo de calle que consideramos en este estudio. Pongámonos ya el mono de trabajo e iniciemos nuestra tarea sin más introducción. Para ello nada mejor que recorrer esa parte de calle, paseando sin prisas e intentando recordar lo más posible. Naturalmente no conocí a todo el vecindario, pero creo que de mi cabeza saldrán, para quedar impresos, los nombres de unas cuantas personas e instituciones. Para el resto tengo a mis colaboradores que ya citaré.

Partamos de las Cuatro Esquinas y caminemos hacia el extremo de la calle que va a dar con el comienzo de la de San Luis en plena plaza de Clavé. No es necesario indicar a los vecinos actuales de ese tramo, que justamente aquí estaba el Portal de la Purísima³, que defendía, y a la vez, daba paso, al camino real por la villa de Castellón, hasta bien entrado el siglo XVIII.

Al girar en el sentido elegido procedente de la calle Colón, dejo a mi derecha la larga fachada del **Colegio de las Carmelitas**, -larga si comparamos con los cuatro metros escasos de la mayoría de las casas de aquel Castellón-, y viene a mi memoria la figura de **la Hermana Justa**, que yo tuve cuando era un crío e iba a ese colegio como muchos otros. Aquí comenzó nuestra etapa escolar, para seguir luego por otros derroteros. Los míos fueron la escuela Mártires del Magisterio, -escuela Herrero para entendernos-, y las Escuelas Pías, donde cursé mi bachillerato.

---

3. El Portal de la Purísima estaba exactamente donde en la actualidad está Musical Portolés.

Fachada del colegio de las Carmelitas, en 1945

Por esos años que comento, **la Hermana Justa** hacía las veces de portera. Años antes había atendido a los más pequeños, definidos muy certeramente en nuestro idioma valenciano como *els cagons*.

Lindando con el colegio, la jefatura del **Tercio de la Guardia Civil**, ya que la Comandancia de la Benemérita estaba, si no estoy en un error, en la calle Félix Brea. Me indicaba una vecina octogenaria de esa calle, que antes que la Guardia Civil, la casa estaba ocupada por la familia de don **Severino Ramos Feltre**, que cambió su domicilio a la calle Mayor, delante de San Agustín poco más o menos. El **Sr. Ramos Feltre** era muy aficionado a los toros, y fumador siempre de cigarros puros como buen taurino.

De la vida de los **Ramos-Fabregat** en la calle de Enmedio, aún conociéndolos de siempre, pues éramos y somos familia de familia, sinceramente no me acuerdo. Pero sí recuerdo con mucha claridad, el entierro de un comandante muerto en acción de guerra contra el maquis, cuya capilla ardiente se puso aquí en el Tercio.

Aún estoy viendo la escena de la salida del féretro, con sus restos mortales a hombros de sus compañeros, envuelto el ataúd con la bandera de España a los acordes del Himno Nacional.

Tienda de ultramarinos La Perla, en 1957

Lindando con el edificio ocupado ahora por la Benemérita, existía un estanco, regentado por una tal **Sra. Clotilde**, - debía ser viuda de guardia civil-, con varios hijos. Uno se incorporó a ese Cuerpo; otro fue sacerdote, y una hija, -ignoro si habían más-, llamada **Anita**, que era comadrona, casó con el prestigioso artista ceramista **Vicente Safont**, ya fallecido.

Continúo mi camino, en la **academia Coloma** centro de enseñanza dirigido por el **maestro Anselmo Coloma**. Más tarde se creó aquí **Akademos** que estaba dirigida por su propietario **Carlos Fabra Roldán**, primo segundo del alcalde antes citado.

Akademos, con el tiempo, pasó a ocupar los bajos de una casona de la calle Caballeros, propiedad del Dr. Pavía, médico titular de les Coves de Vinromà, edificio que fue demolido y reconstruido de nuevo. Hoy es el domicilio de Tomás Molins y de su esposa Rosa María Pavía.

Le seguía una pequeña tienda de ultramarinos llamada **La Perla**. Una hermana de la dueña era casada con el platero Sr. Moliner (hijo) de la calle Colón (Cuatro Esquinas), de cuya platería salió fabricada la corona de plata dorada que lució la Virgen de Lledó en el día de su Coronación Canónica en la Farola y que desapareció en la guerra civil.

Platería Moliner en la esquina de Enmedio con Colón, en 1924

Pasamos por delante de una pequeña casa, donde estaba la exposición de las maletas que el **Sr. Pinto** fabricaba en la calle Cervantes a escasos metros de distancia del punto de venta. Eran maletas populares, de cartón piedra o de lona con sus cuadros característicos, pues las de piel, tanto de vaca como de cerdo, se vendían en establecimientos de lujo, y eran las más de las veces unos muy buenos regalos de boda.

Posiblemente estemos ya en la esquina con la calle Cervantes. En esa casa había un bar en la planta baja. Al principio no recordaba el nombre del establecimiento, pero hice mis averiguaciones y llegué a él. Era el **bar Peris**, el mismo que con el tiempo se trasladó a una casa casi enfrente de la estatua del Rey D. Jaime, en la avenida del mismo nombre, muy próxima a la oficina de farmacia de don Rafael Dols, hoy de otra titularidad.

Los dueños de ese bar vivían en unas habitaciones de la planta baja con entrada por la calle Cervantes. Dos de los hijos montaron bares en otros lugares de la ciudad. Uno de ellos el titulado La Isla, en la calle Amadeo I.

Otro hermano, y esto que relato fue noticia, murió de tétanos a consecuencia de la explosión de un cohete en la mano en las fiestas de agosto.

Arriba, en el primer piso vivían los **Beltrán-Fabra**, familia procedente de Lucena, dedicados a la tala y tratamiento de los bosques de Vistabella y de su contornada. Ellos compraron la casa y vinieron a vivir a ella.

Era miembro de la misma, don **Fernando Beltrán Fabra**, que casó con la Srta. Mariquilla Sancho Cerquella, hija del prestigioso Dr. Sancho, médico de niños, con la que tuvo numerosa descendencia. Fue presidente del C. D. Castellón, siendo reemplazado en la presidencia por don Emilio Fabregat.

Fernando, falleció en Castellón a mediados del pasado mes de mayo.

La calle Enmedio en el popular cruce els Quatre Cantons, en 1925

Nuestra amiga octogenaria nos informa que entre la casa que albergaba a la **Guardia Civil**, y **Akademós** existía una primera funeraria, pues en la calle como luego veremos había otra. No me dio ningún dato más. Por tanto lo dejo así.

Pasado el callejón ya citado, nos encontramos con la casa donde tenía el domicilio el médico don **Hipólito Fabra Compte**, casado con doña **Carmen Noguera Valero**, mujer que dibujaba y pintaba muy bien y que tuvo una academia de dibujo y pintura al quedar viuda, cuando se trasladó a vivir a la avenida de Capuchinos. Eran los padres de **Hipólito**, médico anestesista ya jubilado, y de **José Ignacio**, -también lo está-, que trabajó como administrativo en la empresa privada, y más tarde en la pública -Seguridad Social-, al final de su vida laboral.

Ocupaba la familia **Fabra-Nogueras** el 2º piso de la casa.

En la misma, estaba el **Tribunal Tutelar de Menores**, planta baja, cuyo centro-reformatorio lo tenía en la antigua carretera 340, en la salida sur de Castellón, hoy avenida de Valencia. Allí sigue, aunque modernizado, habiendo abandonado la imagen tétrica que el antiguo tuvo.

También habitaba en ella, en el primero, el **Dr. Jiménez**, que era en aquellos años el Jefe Provincial de Sanidad.

Cuando dejó el piso, lo alquiló otro médico: el ginecólogo **Dr. don Julio Alcón**. Tengo entendido que era viudo.

Éste tenía dos hijas, ambas de tipo muy esbelto, altas y delgadas; modernas en la forma de vestir y de desenvolverse. Eran muy monas porque en mis recuerdos no puedo decir guapas. Caras exóticas, un poco novedad en aquellos tiempos, pero capaces de llamar la atención a los jóvenes en aquel paseo que conocíamos como *la volteta pel carrer Enmig*.

A continuación estaba el domicilio de don **José Fibla Fresquet**, valencianista de pro, militante del partido Esquerra Valenciana antes del 36, partido que presidía mi tío en **Gaetà Huguet i Segarra**, por lo que tuvieron ambos represalias, como otros, por parte del bando vencedor en la contienda civil.

El Sr. Fibla tenía como hijas a **Vicentica**, casada con don Vicente Navarro, el propietario de Muebles Navarro de la calle Colón; y a **María Dolores**, casada con el Sr. Sanchis, electricista de la calle Navarra, y a dos varones, llamados **José**, el padre de doña **Sara Fibla**, farmacéutica, con farmacia al final de la calle San Roque, casada con el médico Dr. Hueso, y **Francisco**, más joven, casado con doña Manuela del Valle.

Posiblemente siguiere **Comestibles Pedro**, para dar con el habitáculo de don **Antonio Dols**⁴ y doña **Magdalena Grau**. Mi colaboradora me informa de que alrededor de estas casas existía un pequeño bar que ella cree recordar como **Bar Ayodar**, sin aportarme más datos.

Fueron vecinos de ese matrimonio, de los Dols-Grau, en la casa contigua, el **Dr. don Joaquin Dols Peris**, otorrinolaringólogo, casado con doña **Francisca Rambla**, familiarmente Paquita Rambla, y padres de **Joaquín Dols Rambla**, (Ximo, para casi todos), economista.

Hoy en el domicilio familiar de aquel matrimonio existe un laboratorio de Análisis Clínicos, regido por la esposa de este último. ¡Cuántas veces don Joaquín me trató mi otitis! Fue el médico de mi primera operación,- de amígdalas, a los veinte y pico de años-, primer peldaño de una escalera de 14 pasos por los quirófanos.

Al lado, estaba el domicilio de los **Srs. Teuler**. En el primer piso vivían la madre y propietaria de la casa, doña **María Puig** y sus hijos **Ramón y Francisco**. En el segundo piso, tenía su domicilio alquilado, el sastre **don José Ramos**.

Al fallecimiento de doña María, su hijo **Ramón** ocupó el primer piso de la casa, mientras que su otro hijo **Francisco** pasó a ocupar el tercero. La planta baja estaba ocupada por un primo de los anteriores, llamado **José Puig**, que se

---

4. **Don Antonio Dols Aparisi**, calle Enmedio 112-1º, fue en 1936 nombrado clavario, pero a causa del comienzo de la guerra civil no ejerció como tal. Acabada esta, en el año 1942, vuelve a ser elegido, cuando se reanuda la tradición del culto a la Inmaculada en ese tramo de calle que estamos recorriendo.

Casa de José Antonio Pradells Puig, en 1950

dedico al comercio de aceites y grasas para automóviles, hijo del Dr. Puig de Vila-real.

Le seguía la casa ocupada por una funeraria, la segunda en la calle, cuyo nombre comercial era **Funeraria Económica**. Y de este local pasamos al siguiente, más azucarado, la casa propiedad de don **Tomás Fletcher**, con el bajo ocupado por **Conxa la Xurrera**, **Concepción Villalba Breva**, clavariera en 1963, que tenía cuatro hijos: **Felipe Bonillo Villalba** (+), funcionario y voz del Grup Maig; **Concha** (+) y los gemelos **Mª Teresa** y **Pascual**, este último muy popular en Castellón.

Ya estamos en la casa familiar de los **Pradells**. Recuerdo en primer lugar la **Gestoría** que regentaba **doña Aurelia Puig**,- sucedía a su padre en ese oficio liberal-, que yo conocía por ser la que le solucionaba a mi padre todos los trámites burocráticos del papeleo oficial.

Oficina en el bajo y vivienda familiar en el resto del edificio. Hoy la casa, reedificada, pertenece a don **José Antonio Pradells Puig**⁵, ginecólogo jubilado,

---

5. Tanto **don José Pradells Almer**, como su hijo **don José Antonio Pradells Puig** fueron clavaros respectivamente en los años 1970 y 1971.

Imagen de la calle Enmedio, en 1952

casado con doña **Fina Irún Revest**, ambos muy buenos amigos míos, y que fueron los que me involucraron.

El matrimonio tiene tres hijas, hoy todas casadas. Una de ellas, la mayor **Begoña**, sigue con la tradición de la Gestoría, siendo Licenciada en Derecho, y naturalmente Gestor Administrativo. Las otras dos, **Paula** y **Berta**, son, Diplomada Universitaria en Enfermería, -DUE-, con plaza en el Hospital General la primera, y Técnico Cerámico Industrial y Quiromasajista la segunda, además de amas de casa.

Colindantes con los Pradells, estaban los **Vidó, Carlos**, el más joven, y el mayor y más famoso de ellos, **Pepe**, empleado de Obras Públicas, animador nato, que igual poseía barca, **la Calicanto** y coche deportivo en sus buenos tiempos, que las pasaba canutas en otros menos afortunados. Fue bohemio y *bon vivant* y amigo íntimo del poeta e Hijo Predilecto de Castellón, **Miquel Peris Segarra**. Con ellos vivía su madre **Carmen Miralles**.

A continuación de esta casa, venía otra en la que habitaban los siguientes: en la planta baja, **Carmen**, más conocida como **Carmen la tintorera** y en los pisos además de los **Sres. Vázquez: Antonio**, que tenía una academia allí y que posteriormente la pasó a la calle Mayor; **Tomás**, que era músico y tenía una gestoría en la misma calle enfrente del portalón de San Agustín, y **Francisco**, agente comercial que marchó a Madrid; la familia del **Sr. Calduch**, militar de profesión y padre de don **Juan Calduch**, no hace mucho tiempo fallecido, funcionario del Excmo. Ayuntamiento de Castellón y buena voz de la Schola Cantorum.

Recuerdo el portalón del **Ilustre Colegio de Médicos de la Provincia de Castellón**, y en esa misma fachada una pequeña puerta daba acceso a la vivienda

y al pequeño recinto de **Petra**, que cogía puntos en las medias de sus clientes, con aquella aguja móvil que recorría, yendo y viniendo sin parar y cerraba la herida de “la carrera” en el tejido de seda o de *nylon*, en la época donde un par de medias buenas era casi un artículo de lujo. Su marido era panadero, y el matrimonio tenía una hija llamada **Elisa** a la que conocí. Pero antes que ocupase ese cuarto Petra, hubo en él una venta de **Licor Carmelitano**, vendido a granel y embotellado. Recuerdo a Petra, pero no la venta del licor elaborado por los monjes carmelitas del Desierto de las Palmas.

En el primer piso vivía la familia de don **José Godes Roig**, casado con doña **Teresa Perona Martínez**, y padres de **María Teresa**, hija única, casada con el Dr. don Eduardo Batalla. **Doña Teresa** era hermana, de don Diego, que por ideas políticas se tuvo que exilar de España y murió en la antigua Yugoslavia donde reposan sus restos; de doña Josefa (Pepita), casada con don Luis Prades, que tuvo, entre otras concesiones, los neumáticos Michelin, la del Peugeot, de los motores náuticos Johnson y de las barcas EPE, y cuyos descendientes tienen actualmente la concesión de la Ford, y de don Luis, funcionario del INP, que quiso ser torero y se quedó en novillero.

En el segundo piso vivía su hermano **Ramón**, cabeza de familia de los **Godes-Bengoechea**, con tres hijos, una hembra y dos varones. **María Teresa** que casó con el Sr. Villanueva, militar de profesión, que alcanzó el grado de Coronel. **Ramón**, abogado de profesión, Dr. en Derecho, ocupó distintos puestos en la administración pública, aquí, en su ciudad natal y en otras capitales de provincia; fue el padre del músico y compositor del mismo nombre. Fue también Presidente del Ateneo Cultural de Castellón. Y el menor de los hijos, **José Vicente**, que es abogado y capitán de yate, tal vez el más antiguo entre los que forman la plantilla del Club Náutico de Castellón.

No podemos olvidar a los gestores **hermanos Monfort**, habilitados para Clases Pasivas, que todavía hoy mantienen abierta su oficina profesional, Y ya puestos a no olvidar, recordemos a la familia de **don Conrado Font**, cuyo domicilio estaba por esta zona.

Una familia de gran ascendencia en la sociedad castellonense era la familia **Dols-Cosín (Joaquín Dols Belliure**, copropietario de la ferretería Dols), con sus hijas, **Antonia (Tonica)**, **Fina**, **Maruja**, y **María Luisa⁶(Marisa)**. Esta última fue, en 1947, la primera Reina de las Fiestas de la Magdalena, nacida en Castellón. Eran casadas respectivamente con los Sres. Martínez, Alloza, Suárez y Chillida.

---

6. En el acto de Proclamación como Reina de **Marisa Dols Cosin**, esta no ocupó su sitio por estar de luto muy reciente de su prima hermana **María Antonia Moreno Dols**, fallecida días antes. Ocupó su sitio y presidió el acto la Dama de la Ciudad, María Pérez Sánchez de la Orden.

Vivían en el primer piso de la casa⁷, mientras que el segundo lo ocupaba la familia **Moreno-Dols**, (**don José Moreno Bastante**, de Ciudad Real, médico militar, casado con **doña Antonia Dols Belliure**). Este matrimonio tuvo siete hijos; de ellos fallecieron tres y quedaron **Antoñita**, **Vicenta** y **Pepita** como mujeres, y como varón **Joaquín**. Las dos primeras casaron respectivamente con el farmacéutico don Rafael Dols Forns y con el Ldo. en Filosofa y Letras y Archivero, don Eduardo Codina Armengot, que fue alcalde de la Ciudad, sucediendo en la Alcaldía a don José Ferrer Forns. El hijo **Joaquín** fue médico estomatólogo y dentista. Casó con doña Concha Nicolau Adsuara y no tuvo descendencia. Las **Dols-Cosín** y los **Moreno-Dols** eran primos hermanos.

Mis recuerdos me llevan al **Colegio de la Consolación**, con entrada por Antonio Maura, y con unos balcones a la calle de Enmedio del propio colegio unos, y otros de unos pisos que la comunidad alquilaba. Hoy lo que fue colegio lo ocupa el **Centro Municipal de Cultura**, que distribuye el espacio, entre una portería –almacén; una sala habilitada para exposiciones y un salón de actos donde se celebran distintos acontecimientos como “Los lunes, concierto”, pongo por ejemplo. Hay un bar para la Tercera Edad, una organización de jubilados que se llama Castalia, que ocupa parte de la planta baja, y unas habitaciones del primer piso. Ya en él, el resto lo ocupan las instalaciones del **Ateneo Cultural de Castellón**.

El segundo piso estaba habilitado para los ensayos de la **Banda Municipal**, y el tercero destinado a la **Junta de Fiestas**, que Dios mediante se trasladará al Palau de la Festa en fechas próximas, lo mismo que la Banda de Música.

Por ese final de acera hasta la calle Antonio Maura, *el Canyaret* de nuestros antepasados, vivían dos familias con las que tuve en el transcurso de los años gran relación y amistad. De una parte, don **Manuel Segarra Tomás**⁸, abogado y secretario de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación. La casa de éste tenía, y aún tiene hoy, entrada por Antonio Maura, como sucedía con el antiguo colegio de la Consolación, pero como hacía su solar una ele, algunos de sus balcones daban a la calle de Enmedio. De ahí que se consideraba vecino del portal de la Purísima, participando en su fiesta anual⁹. Y de otra, don

7. Vivieron aquí hasta la terminación de la nueva casa en el otro tramo de la calle de Enmedio.

8. **Don Manuel Segarra Tomás** fue clavario de la Purísima en dos ocasiones. Una en el año 1951 y la otra en 1973.

9. Parece ser que la junta de fiestas *del carrer*, **junta de fiestas de la Purísima**, en aquellos tiempos tuvo más inclinación por nombrar clavarios o clavariesas en la acera de los números impares, que en esta de los números pares. Tan solo quedan por citar hasta los comienzos de los sesenta, a don **Vicente Ortí** y a **don José Antonio Climent Grao**, a los que no conocí, clavarios de los años 1949 y 1952 respectivamente, y vecinos de esa acera a la que nos referimos.

Este último era sobrino, de los mencionados anteriormente, **Don Antonio Dols Aparici** y de su esposa **doña Magdalena Grao**.

Joaquín Fabregat Sales, hermano de un cuñado de mi padre, -el tío Juanito-, casado con doña **Amelia Lorás Gómez**¹⁰.

Desde 1960 en adelante, ha habido otros que fueron clavarios, con domicilio en la acera de los pares de ese tramo de Enmedio, que no vivían en él en esa época que considero, o sí vivían, no conocía yo sus nombres ni sus domicilios. Con datos obtenidos de la lista de clavarios y clavarías, completo con los nombres de don **Juan José Llau Mateu** (1966), de don **José Pitarch Renau** (1967), de don **Joaquín Pitarch Roig** (1968), de don **Francisco Rubio Ripollés** (1969), deteniendo mi observación al comienzo de los setenta. De estos últimos citados sí conozco de hace muchos años a los Sres. Llau y Pitarch Roig, que en la vida son cuñados.

Cruzamos la calle Antonio Maura, y la primera casa era muy conocida por mí. La compró para él y para su familia mi abuelo **Enrique Segarra Ruiz**, casado con doña **Carmen Ribés Sangüesa**, hija del dueño de la **Farmacia de la Purísima**, don **Miguel Ribés Escrig**, que estaba enfrente, en la acera de los impares. En esa casa nació mi padre, don **Manuel Segarra Ribés**, y por aquello de la suerte en el reparto de la herencia paterna le tocó a su hermana, la tía **María Teresa**, que casó con don **Manuel Rodríguez Dols**, agente comercial. En ella nacieron los hijos del matrimonio: **Manuel**, que vivía en Zaragoza, fallecido recientemente, y que llegó a coronel de Infantería; **María Teresa**, mi madrina, que casó con un canario, Alfredo Sansón, y marchó a Tenerife con su marido, donde murió hace unos años, y **Amparo** casada con Ramón Barberá Cepriá, ya fallecido, que vive en la actualidad en una nueva urbanización cercana al camino de Lledó.

No quiero olvidar a su fiel **Rosario**, de Figueroles, que entró casi niña al servicio de la casa, y retornó al pueblo de muy mayor porque quería morir en él. La casa de mi abuelo, como otras de la calle Enmedio, cayó derribada por la acción de la piqueta. Hoy es un edificio de varios pisos con una planta baja comercial, ocupada por **Jamones Trini**, y un ilustre vecino en el cuarto, mi buen amigo don **Antonio José Gascó Sidro**, Cronista Oficial de la Ciudad, a más de catedrático jubilado de Historia del Arte, crítico de Arte y crítico musical, escribiendo sus crónicas en el periódico Levante.

Seguía un personaje que fue popular en el barrio y fuera de él, llamado **Antonio**, *Antoniet*, *el de la llarga barba blanca*, que era un buen bordador, principalmente de trajes de artistas y mantos de imágenes. Hombre de profunda fe religiosa, estaba muy ligado a la Semana Santa castellonense, tanto al paso de

---

10. **Doña Amelia Lorás Gómez**, Vda de **Fabregat**, fue clavaría en el año 2003, primer año del renacimiento de las fiestas del portal de la Purísima tras un paréntesis de olvido. Su madre, **doña Ángeles Gómez Aparici**, Vda. de **Loras** lo fue en el año 1961.

Nuestro Señor en el Huerto, como al hecho de llevar una de las cruces a hombros en las procesiones.

Don **Vicente Vedrí** y su esposa doña **María**; don **José Pitarch Renau**¹¹ y doña **Dolores** su mujer, relacionados con la industria y venta de muebles, y con Muebles Pitarch de Borriol.

Otro personaje muy conocido era **Ricardo Jiménez, El Maño**, tratante de caballerías, con cuadra en Poeta Guimerá, en el tramo entre la calle Alloza y Avenida del Rey D. Jaime. Al menos he conocido a tres de sus hijos: **Teresita**, casada con el Sr. Bagant; **Ricardo** casado con Carmencita Pla, hermana de don Vicente Pla Broch, el que fue el primer alcalde de Castellón en la Democracia, y **Ramón**, fundador de la empresa Puertas Kimbel, que se arruinó al suspender pagos su industria. Todos los nombrados ya han fallecido. Otro hermano, a quien no conocí, fue **José**, médico de profesión que emigró a América, concretamente a Puerto Rico.

Seguía la consulta del dentista **Colón (Tomasón)**. Con el apellido Colón hubo en Castellón varios dentistas. Estaba el mencionado, y un primo suyo, don Juan Colón Bauzano, hermano de Tomás el escultor, que marchó a la Argentina para desarrollar unos trabajos encargados, y allí se quedó a vivir.

En un piso superior a la clínica vivía una Sra. llamada **Ofelia**, casada con un funcionario de RENFE, con una hija y con una nieta del mismo nombre.

Las hermanas **Asunción** e **Isabel Espín**, habilitada de pensiones pasivas la primera, y farmacéutica la segunda, con oficina de farmacia abierta en la avenida de Casalduch, tenían por aquí su domicilio en un piso de esta casa, el **Colegio del Pilar**, colegio de niñas, regido por su propietaria y directora, doña **Pilar Alcón**.

El relojero **Sr. Sábat** y los suyos, músicos muchos de ellos, cuya familia he conocido desde antiguo eran otros vecinos de la casa. De los Sábat, quien más destacó fue Pepe (+), ya de mi generación, licenciado en Derecho y pintor de la escuela de Juan Bautista Porcar. Estuvo casado, con la soprano María Teresa Barrachina.

Y por aquí, no sé si en algún piso superior o en casa vecina, vivía un personaje curioso, que vestía faja en la cintura, y se cubría la cabeza con el cachirulo aragonés y que la gente le conocía como **El Xurro**, sin recordar, ni mis asesores ni yo, su nombre y apellidos.

Luego, los carniceros **Paco Rubio** y su esposa **María**, padres de **Paco**, físico nuclear y catedrático de esta especialidad en la Universidad de la Laguna, y de **Maruja**, que tomó los hábitos de la Consolación, y después de desempeñar misiones de rango en la Orden, hoy está destinada a un modestísimo pueblo mejicano donde escasea el agua y son deficientes los servicios de luz y teléfono.

---

11. Don **José Pitarch Renau**, fue clavario de la Purísima en 1967.

Tienda de comestibles de Vicente Sáez, en 1957

Don Mariano Beltrán, propietario de la empresa Jabones Beltrán, y padre de **Pío**, el médico pediatra, ya fallecido, casado con Isabel Jordá Ejarque, y de otro varón que siguió con la fabricación de jabones, sacando una marca que fue muy popular en la época, el jabón Lagarto.

Antes, tal vez en tiempos de guerra, había vivido en esta casa, o en otra vecina, la familia de don **Luis Soto**, un personaje conocidísimo en aquel Castellón por ser el director de la acreditada academia Soto, donde tantos peritos y profesores mercantiles de nuestra ciudad, prepararon por libre sus exámenes, que rindieron en Valencia o Alicante.

El **Sr. Paco Brea** y su mujer la **Sra. María**, padres de **Paco**, hombre de buena voz como barítono, que ha cantado en muchas ocasiones el pregón de Bernat Artola en la cabalgata. Don **Miguel Pardo** y familia, que luego mudaron a la avenida de la Virgen de Lledó, y más tarde a una enorme casona de Hermanos Bou. Don **Fortunato Aledón** y **doña Rosario Perales**. Él, hermano de Ernesto el dueño de una serrería, que fue padre de José Alfonso¹², María Lidón, Ernesto y Rafael Aledón Salmeron, éste policía de infortunado final.

---

12. **Don José Alfonso Aledón Salmerón** es casado con **Doña Elena Guerrero** que fue vecina del portal de la Purísima, José Alfonso manifestó muy tardíamente sus dotes de escritor, y hoy tiene en su haber cuatro o cinco libros editados.

Y llegamos a la última casa de la acera de los números pares, perteneciente a Enmedio. La de don **Vicente Sáez Lapuerta** y doña **Antonia Gozalbo Andreu**¹³, hoy de su hijo **Vicente**, a quien desde estas páginas le agradezco su colaboración. Con el Sr. Sáez padre, fue el bajo tienda de comestibles; con el Sr. Sáez hijo, ha pasado a ser comercio de confecciones.

Hemos llegado al final de Enmedio, al final del tramo que goza de las fiestas de la Purísima. Pasemos a la acera de enfrente, la de los números impares, y regresemos a las Cuatro Esquinas.

Estamos ante la casa de un labrador de solera en nuestra ciudad. Me estoy refiriendo a don **Félix Balado Renau**¹⁴. El Sr. Balado que vestía con orgullo la blusa negra del labrador, que era su prenda de etiqueta en las grandes solemnidades, fue uno de esos labradores respetados por todos los de su gremio, que desempeñó una concejalía en el Ayuntamiento de Castellón, y que trasladó su domicilio al arrabal de San Félix de Cantalicio, donde vivió hasta su fallecimiento. Contertulio de don José Pachés Marí en la Plaza de María Agustina cuando llegaba el buen tiempo, era una voz digna de ser escuchada sobre los problemas que el cultivo de la naranja tenía. También en esta manzana, limitada por Clavé y la calle de la Morería, vivió **don Victor Araujo** y su esposa **Maruja**.

Dos familias de Castellón tenían el privilegio, desde antiguo, de bajar de la urna la imagen del Cristo Yacente, de la Cofradía de la Sangre, y colocarla en el catafalco procesional. Eran los Araujo y los Alegre¹⁵. Actualmente los sucesores de los primeros han renunciado a seguir con ella, y han dejado únicamente a los de la otra familia el desempeño de esta honrosa misión.

Don **Jesús García** y su esposa doña **Ana**, con su hija **Ana**, casada con don **Vicente Terrades**. Ana regentaba en el bajo un establecimiento comercial que respondía al nombre de **Premaman**; y otros personajes que como los anteriores no he conocido, ni los recuerdo Sin embargo de la **Filatelia Cervantes** sí me acuerdo, pues iba por allí por mi naciente afición a coleccionar sellos de correos, afición que abandoné de muy mayor.

Don **Vicente Pitarch Chillida**¹⁶ y su esposa **Carmen**, padres de **Vicente** (fraile carmelita); de **Joaquín** (economista) y **Carmen Pitarch Roig**. El segundo

---

13. **Doña Antonia Gozalbo Andreu** fue clavariesa en el 2005, tercer año de la recuperación de la fiesta.

14. **Don Félix Balado Renau**, fue clavario de la Purísima en el año 1950. Su hijo **don Félix Balado Soler** lo fue en 1964.

15. Esa rama de los Alegre, está relacionada con el farmacéutico de la calle Gobernador, y con los Alegre que montaron la Residencia Miryan en esa misma calle.

16. **Don Vicente Pitarch Chillida** fue clavario en 1958. Su domicilio estaba en el número 129 de la calle de Enmedio, en donde está el edificio actual llamado Dominó, después de la vaquería, es decir muy próximo a lo que fue el portal de la muralla. (Prácticamente, enfrente).

ya nombrado como clavario en las páginas anteriores, y Carmen, esposa de Juan José Llau Mateu, también citado en el mismo párrafo.

Me indica mi colaboradora, -que pese a sus años goza de una excelente memoria-, que en la esquina Moreria-Enmedio existió la vaquería del **Sr. José Ramos** y de la **Sra. Trini**, que debió ser su mujer, aunque me cita a una tal **Sra. María** como la vaquera. Ni ella, ni Vicente Sáez, ni José Antonio Pradells, mis otros colaboradores, tenían claro este lío familiar o de titularidad.

Si saco a colación la existencia de esta vaquería, es por el hecho de mostrar cómo se vivía en aquellos años, que no importaba para nada que en una de las más céntricas calles de la ciudad existiese un establo con vacas con el mal olor que de él saldría. He conocido la cuadra del Maño, y otras vaquerías. Una muy cercana que no conocí, en la calle Antonio Maura a un paso de donde estamos, era la de Vicente Belenguer, con placa cerámica en la fachada que recuerda todavía su existencia. Otras de las que sí me acuerdo, en las calles de Fola y de Alcalde Tárrega, que afortunadamente desaparecieron cuando el negocio de compra-venta de caballerías, o el del reparto de leche decayó considerablemente. Atravesemos la calle de la Morería, huyendo de los malos olores del establo, y nos encontramos con la casa de la esquina, que había sido propiedad de mi bisabuelo don **Miguel Ribés Escrig** y que pertenecía en usufructo a doña **Ana Cervera, Vda. de Enrique Ribés Sangüesa** y por herencia a la hija de ambos **Adela Ribés Cervera**, que casó más tarde con don Luis Ros de Ursinos Tusón. En este edificio estuvo ubicada **la farmacia de la Purísima**¹⁷, que regentaron primero don **Miguel**, su fundador, y luego su hijo don **Enrique**. Con aquel nació la botica, y con éste se cerró para siempre.

La casona, de dos naves en la calle de Enmedio, se dividió en dos casas que debieron heredar dos hermanos, pues la de la esquina fue de **Enrique** y luego de **Adela**, su hija, quien la edificó. La otra, quedó tal y como estaba en otros tiempos, y así se conserva, salvo el bajo comercial que ha sido transformado. En él estuvo hasta la década de los treinta del siglo pasado la entrada a la farmacia, y la recepción de clientes.

A continuación y en este tramo de calle, unas casas en las que podíamos encontrar a las modistas apellidadas **Más**; **una armería** regentada por un tal **Sr. Alfredo**; a don **Paco Alloza**, escritor localista y poeta satírico, que dejó constancia de su fina sátira en los so-netos que dedicó a los de la Peña del Casino Antiguo, en un libro titulado *Siluetas*. Una casa de venta de material eléctrico de **Tomás Ventura Marco -Casa Ventura-**. La vivienda de un maestro de apellido **Ramón** que daba clases particulares en su domicilio, y que tenía una hija llamada **María Teresa**.

---

17. La historia de esta farmacia la contó el mismo autor en el *llibret de les Festes del Portal de la Puíssima del any 2009*.

El escritor Enric Ribés Sangüesa y su esposa Ana Cervera.

La Gestoría, ubicada por aquí, de don **Evaristo Rambla**, antiguo secretario de la organización de los festejos de la Purísima, casado con doña **Carmen Nebot**, y padres de dos hijos, **Evaristo**, el mayor, anestesista, ya fallecido, y **Juan**, aparejador del Ayuntamiento y actual secretario de la Asociación Portal de la Purísima.

A continuación venía la magnífica casa de la **familia Rambla**, totalmente ocupada por distintos miembros de la misma. Así, en el primero vivían los hermanos **Manuel** y **Juan Rambla Torres**, ambos solteros. En el segundo un tercer hermano, **Francisco**, casado con doña **Josefa Dolz**, con sus tres hijos **Paco** (conocido por **Paquale**), **José Vicente** (conocido por **Choche**) y **Cristina**.

En esa casa he jugado yo de chiquillo con **Choche** y otros muchachos de nuestra edad. Recuerdo que la casa llegaba hasta el callejón llamado del Papa Luna, donde daban las antiguas caballerizas de los Rambla, ya en desuso. No obstante todavía quedaban los pesebres, y bastante paja en el altillo. Ésta era un magnífico colchón para nuestros juegos infantiles.

Magnífica casa modernista de Enrique Navarro, derribada en 1975

Otro conocido de mi familia y mío era don **Enrique Navarro Descárrega**¹⁸, ayudante de Montes, con dos hijos: **María Dolores** casada con el ingeniero de Montes don José María Babé, y **Enrique**, también ayudante como el padre, casado con una mujer muy guapa llamada doña **Celia Pérez**. Don **Enrique** tenía una casa modernista, con magnífica fachada y espaciosa entrada en la que se podía ver todavía un poyete junto a las escaleras, para facilitar la monta al caballo en otros ya lejanos tiempos, y que desgraciadamente fue derribada por la piqueta, *in misericorde*, para dar paso a un nuevo edificio, con fachada anodina, y en cuyos bajos hoy está ubicado un comercio de audio visión. Además, don Enrique era dueño de una masía en Benadresa, que estaba en el centro de una extensa finca de secano que alcanzaba hasta el Camino de los Palos -carretera a Ribesalbes-, cerca de la de Pilar Ruiz, de la de Miguel Martí y de la de

---

18. **Don Enrique Navarro Descárrega** fue Clavario de la Purísima en 1944, sucediendo a **don Vicente Martell Gauchía**..

mi abuelo materno, Juan Bautista Segarra Bernat. Los del terreno conocían la finca como la del *mas del palmito*.

Doña **María Cazador, Vda. de Gimeno**, con dos hijas **María Luisa** y **Consuelo**. La primera de ellas, trabajó muchos años en la papelería Armengot, en la misma calle pero en el tramo entre Cuatro Esquinas y Puerta del Sol.

Al lado vivía la familia de don **Vicente Queral Sidro**, clavario en 1962, con tres hijos, el varón **Vicente** como el padre, y una hija llamada **Rosa María**, no recordando el nombre de la segunda de ellas.

Seguía a esta casa una **carpintería** de la que solo sabemos que al taller se entraba por el callejón del Papa Luna.

Otro personaje conocido de aquel tiempo, y de los años siguientes era don **José Pastor Montolíu** (para casi todos **Pepito Pastor**). Hombre soltero, de marcada sensibilidad artística, era pintor autodidacta de buena paleta. Fue quien diseñaba los trajes a Tórtola Valencia. Vivía con una hermana, **Rosario**, conocida como Rosarito. Con el tiempo, Pepito abandonó la calle de Enmedio para ir a vivir a la de San Luis, donde se construyó una casa-estudio.

Luego venía la casa de las hermanas **Alegre**. Esta se edificó sobre unas casitas viejas según proyecto de don **Vicente Traver Tomás**. A ella se trasladaron esas señoras y la familia del capitán don **José Gómez Aznar**, asesinado el 28 de agosto de 1936 cuando los milicianos asaltaron el buque prisión “Isla de Menorca” fondeado en el puerto de Castellón. Era casado con doña **Rosario Alegre**, y tuvo con ella dos hijos, **Pepe Gómez Alegre**, ingeniero de Caminos, que desarrolló su vida en Madrid, donde casó y no tuvo descendencia, y **Nanin (Rosario)**, casada y viuda de don **Bernardo Crespo Ruiz**¹⁹, coronel de Infantería.

---

19. Hay varios clavarios y clavarías relacionados con el apellido **Alegre**. Así, en 1945 aparece **doña María Saenz, Vda. de Alegre** (Enmedio 115-2º) y en 1948, **doña María Alegre Vilar** (Enmedio 115-1º), que sin duda son familia, posiblemente cuñadas. Más tarde, en 1955, **doña Rosario Alegre Ferrer** (Enmedio 97), y en 1957, **don Bernardo Crespo Ruiz** vecino de ese mismo domicilio. Posiblemente aquella sea la madre de Pepe y Nanin, y madre política de Bernardo Crespo.

Para mí, y puedo estar en un error, todos ellos son familia, pues la casa proyectada por el arquitecto Traver no estaba construida aún en el 45, viviendo todos los Alegre en otros números de ese tramo de calle. Sí sé que la familia de **don José Gómez Aznar**, vivía en la acera de enfrente, ya que él tenía una academia donde explicaba matemáticas en una de las casitas demolidas para construir de nuevo sobre ella. Esto naturalmente sucedía antes de 1936.

Vecino de a misma casa, como sabemos, fue **don Enrique Ortíz Soriano** que fue clavario de la Purísima en 1954. La Virgen permaneció en este edificio durante cuatro años seguidos, pasando del domicilio de un vecino al de otro.

Aun falta por reseñar a **don Julio Pascual Domingo**, habitante de ese edificio que fue clavario en 1956. Por la fecha, don Julio era notario de Castellón.

En la planta baja de la misma casa vivía la familia de don **Enrique Ortiz Soriano**, que desempeñó el cargo de farmacéutico municipal, regentando la farmacia que estaba en los soportales del Ayuntamiento hasta el día de su incendio. Con este accidente se cerró tal establecimiento que ya no volvió a abrirse nunca. El Sr. Ortiz, ante esa eventualidad, montó su propia oficina de farmacia en la calle de Cataluña, en un bajo muy próximo a la Clínica de San José, del Dr. Palomo.

Los **Ortiz García**, procedentes de Lucena, eran cuatro hermanos: **Asunción**, **Enrique José Alberto** y **José Vicente**. Precisamente a **Enrique** le cogió un toro embolado en las fiestas septembrinas de Lucena, interesándole la femoral, salvando milagrosamente la vida gracias a un buen torniquete que le hicieron en el lugar de la cogida, pues se tenía que recorrer la distancia entre aquella población y Castellón, en cuyo Hospital Provincial fue atendido. Durante unos días se temió que se produjera el fatal desenlace

La familia **Ortiz**, trasladó su domicilio a la avenida de Capuchinos, nº 3, mientras que en esa casa aparece un nuevo vecino, llamado don **Julio Pascual Domingo**²⁰.

Viene la casa de don **Vicente Martell Farcha**, terrateniente muy conocido en la ciudad y que también fue clavario en 1943, hecho que hemos recogido en un pie de página.

No podía faltar en la calle un establecimiento de peluquería de caballeros. Este era propiedad de don **Francisco Andreu**, conocido popularmente como **Paco el Barbero**, cuyo hijo del mismo nombre, después de un tiempo en el negocio paterno, se dedicó profesionalmente a la música, pues tenía estudios de violín, y terminó montando una orquestina, residiendo en Palma de Mallorca donde era, con sus músicos, muy solicitado.

Una casa estrecha era el domicilio de **Micalet** y **Concha**. Él, aficionado a los toros, quiso ser torero y llegó a torear novillos. Se cuenta la anécdota de que en una de sus actuaciones los amigos le echaron al ruedo un paquete. Al abrirlo vio, con sorpresa, que era un ataúd en miniatura. Desde ese mismo momento, por aquello del mal fario, no volvió a pisar un ruedo. Ignoramos los apellidos de estas personas.

Hacia las Cuatro Esquinas, recuerdo el edificio donde estaba ubicada la **Delegación Provincial de Obras Públicas**, cuyo ingeniero jefe era don **Joaquín Benlloch** que vivía en la calle Mayor delante de la farmacia Serrano. En estas oficinas trabajaron **José Vidó**, **Emilio Segarra** y **Paco Guillen**, el que fuera gran jugador del C D Castellón, estos dos como chóferes. Emilio era muy conocido en Castellón puesto que era el encargado de fijar con tornillos las

---

20. Citado en el pie de página anterior.

Casa de Consuelo y de Antonio Fabregat, en 1990

imágenes de la Semana Santa castellonense a las peanas. Nuestro Señor en el Huerto, la Dolorosa y la Virgen del Amor Hermoso estuvieron a su cuidado.

No quiero olvidar como funcionario a **Manuel de Zayas**, el barítono que cantó por primera vez el pregón de Bernat Artola, en la cabalgata de 1947, reinando Marisa Dols Cosín. De Zayas pasó al campo profesional del cante y estuvo enrolado en varias compañías nacionales de zarzuela.

Casa Toribio, ocupaba una parte de la planta baja del portal de Obras Públicas. Toribio se dedicaba a alquilar carruajes tirados por caballos. Eran fijos en los entierros, y en alguna otra manifestación ciudadana; prestaban servicio a un organismo oficial, como era el de Correos, para el transporte de la correspondencia a la estación y viceversa, y también los podían alquilar los particulares, como lo hacía el Dr. don Julián Garí, pediatra, para realizar las visitas domiciliarias a las que era requerido.

En la casa contigua vivía una mujer soltera, bastante agraciada en su juventud, que se llamaba **Consuelo**, y que era popularmente conocida por Consuelito. Sé que tenía una buena pinacoteca, pues compró mucha pintura a lo largo de su vida. No sé a quién habrá ido a parar, ya que ella fue perdiendo la razón y acabó sus días en el Hospital Provincial. Tampoco recuerdo sus apellidos, que no he querido averiguar, para dejar solo aquí reflejado su nombre: **Consuelo**.

En esa misma casa vivía don **Antonio Fabregat**, a quien conocí, casado con doña **¿María? Godes**, con quien tuvo una hija, **Ana**, que pasados los años desarrollaría la tarea de docente en el colegio Luis Revest del barrio de Rafalafena. Otro médico de gran cartel en Castellón era don **José María Reverter**, quien por motivos políticos vivió su destierro entre nosotros y aquí se quedó hasta el final de sus días. Era urólogo, compañero del famosísimo **Dr. Puigvert** barcelonés. Por sus manos pasaron muchos castellonenses afectado de prostatitis. La **familia Renau**, uno de cuyos hijos, **Luis**, tuvo negocio de joyería en la calle Mayor, ocupaba la segunda o tercera casa a contar desde la esquina con la calle Poeta Guimerá, siendo la primera habitada por doña **María Pilar** y doña **Carmen Adell**, tías carnales de **Vicente (+)**, de **Pepe** y de **Miguel Folch Adell (+)**, que vivieron al final de Enmedio en la acera de los pares.

Cruzamos ahora la calle Poeta Guimerá, y nos encontramos con la casa que construyó tiempo atrás, hace ya muchos años, don **Miguel Martí**. Este edificio casi está igual que antes pues, por ordenanza municipal ha quedado incluido en la lista de edificios notables de la ciudad. Se han modificado los bajos para rentabilizarlos.

Cuando yo venía aquí a jugar con **Miguel Ángel Altés Martí**, recuerdo que la casa tenía dos plantas bajas. Una, la de la derecha, entrando en el amplio portal, era ocupada por doña **María Vendrell, Vda. de Martí**, conocida en el barrio como *doña María la Inglesa*, porque tenía planta anglosajona y educación británica, ya que había vivido muchos años de su juventud en Londres.²¹ Naturalmente hablaba perfectamente el inglés, era aficionada al *bridge*, le gustaba el té de las cinco, y leía novelas en su idioma casi natal. Tuvo dos hijas **Carmen** y **Marita**. La primera murió siendo niña, y la segunda se hizo mujer en la calle de Enmedio, y casó con don **Juan Antonio Altés Salafanica**, aragonés nacido en Benasque, fiscal, con quien recorrió distintos destinos fuera de su Castellón natal. Con él tuvo cuatro hijos, **Mari Carmen**, Dra. en Ciencias Químicas, que casó con don Miguel Ángel Eced, que fue director general de Correos y Comunicaciones; **Pilar**, licenciada en Filología Inglesa, que casó con un inglés y hoy vive en Nueva Zelanda; **Miguel Ángel**, que siguió la carrera del padre y fue fiscal en la Audiencia de Valencia hasta su jubilación, y muy unido a Castellón por estar casado con Lidón Tárrega, y **Antonio**, el menor de los hijos, arquitecto al servicio del Ayuntamiento de Valencia, posiblemente también jubilado. Está casado con una santanderina cuyo nombre no recuerdo.

Tenía la casa como porteros, al **Sr. Salvador**, albañil de profesión, y a la **Sra. Rosario**, que era la verdadera titular de la portería. El matrimonio tuvo una

---

21. Una hermana, **Carmen**, se quedó a vivir para siempre en Inglaterra, teniendo la nacionalidad británica. Murió en Londres, como su sobrina **Marita Martí Vendrell**, esposa de **Altés Salafanica**.

única hija, **Rosarín**, guapa muchacha, que casó con un **Baeza** empleado en la Saldadora y hermano del sastre y tal vez, no lo sé seguro, de nombre **Luis**. En el mismo edificio y en el entresuelo tenía la clínica como médico otorrinolaringólogo, el dr. don **Fernando Antolí Candela**²², hijo del dr. don **Francisco Antolí**, y hermano del más famoso de la saga, **Francisco**, que ejerció su profesión en Madrid. En realidad quien primero tuvo aquí la consulta fue el padre de ellos don **Paco Antolí**.

En el piso superior vivía la famita del **Sr. Mundina**, con su hija **Carmen**, que casó y marchó a vivir a Málaga, viniendo por el verano a su residencia en Benicasim. Sobre ellos, en el segundo piso, la familia del **Sr. Guerrero**, con sus hijas **M^a de las Nieves**, recientemente fallecida, y **Elena**, casada ésta con José Alfonso Aledón, profesor jubilado de Educación Física en el Instituto Francisco Ribalta, y escritor tardío de varios libros.

Seguimos nuestro camino y nos encontramos con el edificio donde estuvo ubicada la **pensión Nebot**, en cuya fachada existe una placa conmemorativa que señala aquella casa como la natalicia del pintor **Francisco Ribalta**²³, que además tiene un parque y un instituto de segunda enseñanza a él dedicados porque se creía que había nacido en Castellón. Hoy se sabe a ciencia cierta que no fue castellonense sino catalán.

Por esta pensión pasaron al liberarse Castellón y acabar la guerra civil, varios jóvenes que llegaron para desempeñar cargos del Movimiento, y que aquí, en Castellón, encontraron novia y casaron, quedándose a vivir ya en esta ciudad. El Dr. don **Teófilo Alonso**, el sacerdote empleado de Hacienda don **Pedro Chamorro**, el que fue secretario de Abastecimientos y Transportes, y secretario particular del gobernador don Luis Julve Ceperuelo, nuestro amigo don **Francisco Martínez**, que fue escogido por mi padre para que reencarnara al rey Don Jaime I el Conquistador en la Cabalgata del Pregón.

Don **Francisco de Lucas**, mi propio padre político, don **Manuel Godoy Soler-Espiauba**, y otros más como el **Sr. Serrano**, padre de José Luis.

Luego estaba la paquetería y mercería **Casa Gor**. Sus propietarios, **Antonio Gor** y **Consuelo Climent**, su mujer; tuvieron cuatro hijos. El mayor era **Antonio (Tónico)** que siguió y sigue el negocio paterno; fueron los otros, **Consuelo**, **Fernando** y **Javier**.

---

22. **Don Fernando Antolí Candela** fue un buen artista en las ramas de pintura y de escultura, firmándose como **Antonio Sacramento**.

23. El hallazgo en el Archivo Parroquial de Santa María de una partida de nacimiento de un tal **Francisc Ribalta**, en fechas parejas a las del pintor, motivo la falsa creencia de que era natural de Castellón. Así se tuvo como cierto el acontecimiento hasta que se descubrió el verdadero origen del que fue pintor y respondía al nombre de Francisc Ribalta, nombre idéntico al de la partida de nacimiento encontrada, pero que correspondía a distinta persona.

El Dr. don **Rafael Sales**, ocupaba la casa vecina. Murió por los años 1950 o 1951, y dejó tres hijos, **Rafael, Joaquín** y uno más, cuyo nombre no recuerdo, con cierta discapacidad sin atreverme a insistir mucho sobre ella, pues no conozco más detalles, y tampoco es hora y lugar de averiguarlos.

Rafael, que inició conmigo el bachillerato en los Escolapios fue llevado al morir su padre al Colegio de Huérfanos de Médicos en Valladolid, donde cursó hasta el Preuniversitario. En la universidad vallisoletana estudió Medicina. Casó en esa ciudad y aquí se quedó a vivir, ejerciendo su profesión en ella. Su hermano **Joaquín** es radiólogo en Castellón.

A continuación, el domicilio del conocido farmacéutico de esta ciudad don **Manuel Tellado**, con farmacia en la calle Mayor, que llegó a centenario en la calle de Enmedio. Tuvo dos hijas: Mari Carmen casada con el pediatra Dr. don Fernando Guiral y **Virginia** (conocida por **Viti**), que tomó los hábitos de monja.

En la misma finca vivían don **Santiago Gómez de Lacalle** y Sra., clavario en 1972, y uno de los que mantuvieron la fiesta como tal en los últimos años, junto a los sres. **Segarra-López** y **Pradells-Puig**.

Venía a continuación la casa de la familia **Palacios-Carreras**, padres de **Wenley**, abogado, y de **Mari Carmen**. Esta joven castellonense, de singular belleza, fue elegida Reina de las Fiestas de la Magdalena en el año 1951. Su madre, yo no la recuerdo, era hija del escritor costumbrista Ricardo Carreras, y según me dicen, mujer guapísima.

Mari Carmen casó con un industrial de Alcoy, y marchó a vivir a esa ciudad alicantina, que es donde reside. Pero no olvida a su querido Benicasim, y fiel a sus raíces viene todos los años por aquí a veranear. Hoy sigue igual de guapa que siempre.

¿Quién no recuerda **casa Gascó**, especialista en material eléctrico? Su dueño don **Vicente Gascó Carda**²⁴ no tuvo hijos en su matrimonio. Su establecimiento y sus bienes los heredaron sus sobrinos Maria Teresa y José Vicente.

Ya voy acabando el recorrido que me tracé al principio, y paso a detenerme en el edificio ocupado por otro médico, este algo más mayor, llamado **Dr. Llopis**, padre de una sola hija que casó con uno de los hermanos Tárrega, cuyo comercio eran los toldos de lona. También creo recordar, que en esta zona tuvo su consulta don **Enrique Selfa**, pediatra, médico de Valencia, que cumplió destierro en Castellón para retornar luego a su ciudad natal

También recuerdo el local que ocupaba el estudio del fotógrafo **Sr. Colom**, con una hija muy guapa que casó con el Dr. Alegret. Y llego ya al edificio de

---

24. **Don Vicente Gascó Carda**, fue clavario de la Purísima en el año 1946. Al casar su sobrina Maria Teresa con **Antonio Colominas Vivar**, este fue elegido clavario por ser vecino de la calle de Enmedio, -de soltero vivió en la calle Lucena-, en el año 1974.

la esquina, con un establecimiento de tejidos y confecciones, llamado **El Siglo XX**, cuyo propietario era don **Alfredo Martí**.

Compartía local con **Zapatos Segarra** con escarpatas en la calle Colón. Creo que media España, por no decir toda, se calzó en los años de la posguerra y siguientes con aquellos resistentes zapatos de Segarra, elaborados en la Vall de Uixó, que para nosotros los críos y no tan críos igual servían para vestir en domingo bien lustrados, como para jugar al fútbol entre semana.

En ese edificio, magnífica realización del arquitecto don Vicente Traver Tomás, estaba ocupando el primer piso la **Comisaría de Abastecimientos y Transportes**, a cuyo frente estuvo el abogado don Sebastián Linde. En un principio la comisaría estuvo en el mismo Gobierno Civil, en el convento de los Agustinos de la calle Mayor, revertido al estado por la ley de desamortización de los bienes de la Orden Agustina (Ley Mendizábal). El edificio tenía la entrada por la calle Colón.

Ignoro a otros posibles ocupantes de esa casa, pero tengo entre nubes y muy borroso, como si el **Dr. Antolí Candela**, don **Fernando**, hubiese tenido también su consulta aquí en esta finca, cuando la compartía con la de Valencia. Tal vez fuera en fechas posteriores. Comentando esta duda con **José Antonio Pradells Puig**, me confirma que sí; que evidentemente tuvo consulta en el segundo piso de esta casa. Para entonces en la casa de don **Miguel Martí** ya no existía la de su padre.

Ya mis recuerdos no dan para más, y **Teresa**, mi colaboradora, de extraordinaria memoria, ya me ofrece datos que no son para publicar por su difícil identificación, tales como: allí vivían Antonio y Paulina, o Juanito y Carmen. Quiero advertir que tan solo hemos escrito de memoria. Un ejercicio de memoria será bueno para todos. Ánimo y a pensar...

CAPÍTOL 10

PROPOSTES PEDAGÒGIQUES PER A BATXILLERAT SOBRE LES FESTES DE CARRER

MANUEL CARCELLER SAFONT

A. Per a la classe de literatura o de ciències socials:

- 1.- Llig el text d'Enric Soler i Godes sobre el carrer on va nàixer a Castelló, «El meu carrer», T/3. Descriu el carrer on vius.
- 2.- Coneixes alguna festa de carrer? Descriu els actes que conegues d'alguna festa d'aquestes característiques.
- 3.- Creus que les festes de carrer són una cosa només del passat o també tenen futur? Raona la resposta redactant un text.
- 4.- Quines creus que són les finalitats d'una festa de carrer? Escriu-ne quatre i, com a resum, feu a l'aula un llistat amb totes les respostes.
- 5.- Llig el text de Francesc Vicent, Quiquet, T/4, sobre la festa del carrer Sant Vicent del 1972. Saps què era la censura? Com funcionava? Per què creus que el text va ser censurat per les autoritats de l'època i no va ser emès per Ràdio Castelló?

- 6.- Et sembla que el tipus de llenguatge és el mateix en els textos sobre festes de carrer? Qualifica el llenguatge de cada text amb adjectius com ara denotatiu, connotatiu, ambigu, monosèmic, polisèmic, descriptiu, rigorós, expressiu...
- 7.- Fes un resum de la situació que ens mostra l'escena 5 del primer acte de l'obra teatral *Les festes del meu carrer* de Josep Forcada Polo. T/2.
- 8.- Ordena els elements no verbals (dicció, gestos, desplaçaments, accions, objectes) segons apareixen als parlaments dels personatges o en les acotacions de l'escena 9 del primer acte de la mateixa obra teatral.
- 9.- Explica la situació. Indica el parentiu entre els personatges i de quina manera afecta les seues posicions en la trama.
- 10.- Caracteritza els objectius dels personatges i les seues estratègies per aconseguir-los.
- 11.- Explica aquests conceptes teatrals: *acte, escena, quadre, monòleg, diàleg, acotació, comèdia, tragèdia, drama*.
- 12.- Explica com és l'estructura interna del text teatral *Les festes del meu carrer*: plantejament, nus i desenllaç.

B. Per a la classe d'Ètica o bé de Religió:

- 13.- Explica en què s'assemblen i en què es diferencien algunes festes de carrer que conegues.
- 14.- Els textos sobre les festes de carrer parlen sobre la història i la societat. Escribeu tres diferències sobre com creus que era la societat de la teua població fa cinquanta anys, a principis del anys seixanta del segle xx, i com creus que és ara. Compareu els llistats amb les característiques.
- 15.- Llig l'apartat «Funció social. La crisi dels anys 70 del segle xx». Una festa de carrer té també un sentit religiós. Explica tres mostres del caràcter de religiositat popular de la festa.
- 16.- Escribeu el text d'una pregària dels fidels per a una Eucaristia de la festa d'un carrer, que incloga el tema de la unitat del veïnat per superar divisions, de la solidaritat i cooperació, i de la missió de l'Església d'aplegar el poble en la unitat.
- 17.- Quin és el sant al qual se li celebren més festes a la teua població? Quina creus que és la raó?
- 18.- Quina és la funció de les devocions als sants en la vivència religiosa?

BIBLIOGRAFIA

- AGULHON, M. (1984) *Pénitents et Francs-Maçons de l'ancienne Provence. Essai sur la Sociabilité Méridionale*, Paris, Fayard.
- AICART PUERTO, E. (1994) «El Raval», *Programa d'actes de festes de sant Roc del Raval*, Castelló, octubre, pp. 25 i 30.
- (2000) «Conservemos el raval», Castelló, llibret gaiata 11, *Forn del Pla*, p. 97.
- BALBÁS, J. A. (1884) «Cofradías y fiestas. 1770-1883», *Casos y cosas de Castellón. Estudios históricos*, Castelló, Imp. J. Armengot, pp. 107-115 (Facs., València, Librerías Paris-Valencia, 1989.)
- BARBERÀ, L. i Ch. PASTOR (2005) «Les festes de carrer, vestigio del Castellón agrario», *Programa de festes del Portal de la Puríssima*, pp. 11-16.
- BELLÉS, S. (2010) «La magia de las capillitas cerámicas en el Portal de la Purísima», *Programa de festes del Portal de la Puríssima*, Castelló, p. 21.
- BODRIA I ROIG, J. (1906) *Festes de carrer*, València, Imp. de Pau , Torrijos i comp. (Facs., València, Librerías Paris-Valencia, 1995.)
- BUTXACA I FREIRE, A. «El coeter», dins SOLER GODES, E. (1962), pp. 190-194.
- CALDUCH, E. (1925) «Las fiestas del agosto», *Diario de Castellón*, 15 d'agost, pp. 1-2.
- (1946) «Las nevadas en Castellón», *Mediterráneo*, 18 de gener, p. 2.
- CALLES, J. M. (2002) «Festes de sant Roc de la vila», *Castelloneries*, pp. 83 i 85.
- CAMPOS HERRERO, J. (1996) «La fiesta de la Puríssima en tierras valencianas», *Castellón Diario*, 8 de desembre, p. 10.
- CARCELLER SAFONT, M. (2002) «El Lledó dels temps liberals», *Estudis Castellonencs*, 9, Diputació de Castelló, pp. 455-473.
- CORNELLES CASTELLÓ, V. (1991) «L'Associació de festes de carrer, un proyecto común colectivo», *Castelloneries*, 6, pp. 130-131.
- Crónica castellonense*, 3, *periódico científico, literario y de intereses materiales*, 18 d'abril de 1868, Castelló.

- EGUAL, J. i J. PÉREZ (1770) *Estado de las cofradías, hermandades y congregaciones de la villa de Castellón de la Plana y pueblos de su partido*, manuscrit, Arxiu Històric Municipal de Castelló.
- ESCUDER, P.; i altres (2011) <http://sites.google.com/site/festesdecarrer>.
- FARNÓS DE LOS SANTOS, V. (2000) «La Puríssima en Castellón», *Mediterráneo*, 10 de desembre, p. 12.
- (2005) «Recuperació de les festes de carrer», *Programa de festes del Portal de la Puríssima*, Castelló, pp. 17-18.
- FORCADA POLO, J. (1946) *Radio gaiata*, Impremta Mas, Castelló.
- (1950) *Les festes del meu carrer*, comèdia teatral.
- (1985) «Missatge fester del carrer Mare de Déu del Lledó».
- FRAILE I ESPARDUCER, S. (1862) “Memoria que el Cura Párroco de la ciudad de Castellón de la Plana presenta al Yltmo y Reverendm. Sr. Obispo de la Diócesis para la Santa Visita del presente año”, Arxiu Diocesà de Tortosa, inèdit.
- FRANCÉS CAMÚS, J. M. (1979) «En torno a la la fiesta del “carrer Sant Blai”», Castelló, llibret gaiata 5, Hort dels Corders.
- (1981) «Entre la indiferència i l’oblit», *Mediterráneo*, Castelló, 28 de juliol, p. 3.
- (1983) «Un manuscrito inédito de la ermita de Sant Nicolau», *Mediterráneo*, Castelló, 4 de desembre.
- (1985) «El llibre de l’ermita de Sant Nicolau de Castelló», *Centre d’Estudis de la Plana*, 2, Castelló, pp. 79- 94.
- (1986) «La vigència de la festa popular al carrer Sant Blai», Castelló, llibret gaiata 19, La Cultural, p. 69.
- (1994a) «Sant Cristòfol y “festes de carrer”», dins D. A., *Festa. Historia de les fiestas de Castelló*, València, Prensa Valenciana, pp. 19-24.
- (1994b) «Les festes de carrer», dins D. A., *Festa. Historia de les fiestas de Castelló*, València, Prensa Valenciana, pp. 25-36.
- (1997) «Narciso Valmaña Fabra, el escultor de sant Blai». Catàleg de l’exposició *Narciso Valmaña Fabra, esculturas*, Castelló, [p.1].
- (1999a) *Historia de la basilica de Lledó*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I i Diputació de Castelló.
- (1999b) *La iglesia de San Nicolás de Bari de Castellón*, Publicacions de l’Ajuntament i Diputació de Castelló.
- (2003) «Los priores de Lledó (II)», *Butlletí Lledó*, II, 16, pp. 10-11.
- i LOSAS LATORRE, A., ed. (1997) *El carrer Sant Blai de Castelló. Història i festa*, Publicacions de la Diputació de Castelló.
- i OLUCHA MONTINS, F. (1977) *Imagineria religiosa castellanense, siglos XVI a XX*, Departament d’Art, Col·legi Universitari de Castelló, inèdit.
- FUSTER, J. (1972) «Importància del carrer», dins *El món de cada dia, Obres completes IV, Assaigs I*, Barcelona, Edicions 62, 1975, pp. 397- 400.
- GARCIA PASCUAL, P. (2003) «Les festes de carrer». *Butlletí de l’Associació de moros i cristians*, Almassora, Festes del Roser.

BIBLIOGRAFIA

- GASCÓ SIDRO, A. J. (2000) *La banda municipal de Castelló. 1925-2000, Notas para su historia*, Ajuntament de Castelló.
- GIMENO MICHAVILA, V. (1955) «Castellón en mil ochocientos cincuenta y cinco», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, xxxi, pp. 76-79.
- HERALDO DE CASTELLÓN (1911) «Ayer terminaron las fiestas», 9 d'agost, p. 3
- IRUN REVEST, F. (2004) «El Portal de la Purísima, ayer y hoy», *Programa de festes del Portal de la Purísima*, Castelló, pp. 5-8.
- LLANSOLA GIL, G. (2006) *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I.
- LLINÀS, C. (1917) «La música de Castellón», *Castellón en otros siglos*, Castelló, Imp. J. Sorribas, pp. 119-124.
- LORET, R. (2000) «Les festes del nostre sector», Castelló, llibret gaiata 11, Forn del Pla, pp. 101-102.
- LLUELLES, E. (1918) *La festa del carrer*, sainet en un acte, Barcelona, La novel·la nova, Publicació Catalana, II, 45.
- MARTÍN MATEO, A. (1996) «El “Canyaret” a la fi del segle XX», dins SIDRO TIRADO J. J. (1996) ed., pp. 35-37.
- MARTÍNEZ, J. (2009) «Himno del Portal de la Purísima», Programa de festes del Portal de la Purísima, Castelló, p. 15.
- MIRAVETE BADENES, A. (1992) «La recuperació d'una festa: sant Roc del Raval», Castelló, llibret gaiata 11, Forn del Pla, p. 61.
- MONFERRER, À. (1986a) «Celebraciones religiosas y populares en el Castellón de 1770», *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana*, 5, Almassora, pp. 7-22.
- (1986b) «Advocacions religioses del segle XVIII a la província de Castelló. Notes per a un calendari festiu», *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana*, 8, Almassora, pp. 31-38.
- (2008) *Las cofradías en Castellón y sus comarcas desde la Edad Media hasta finales del Antiguo Régimen: las contestaciones a la Encuesta del Conde de Aranda*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I.
- MUNDINA MILALLAVE, B. (1873) *Historia, geografia y estadística de la provincia de Castellón*, Castelló, Impremta Rovira (Facs., Barcelona, Publicacions de la Caixa d'estalvis de Castelló, 1988)
- NEBOT, J. V. «El clavari de les festes de carter», dins SOLER GODES, E. (1962), pp. 61-64.
- NOS RUIZ, J. (1977) «Les festes d'agost, la gran tradició castellanera hasta los tiempos modernos», *Mediterráneo*, 14 d'agost, p. 5.
- (1995) «La vieja calle de Vora Séquia», Castelló, *Programa de festes de Sant Roc de Vora Séquia*.
- OLUCHA MONTINS, F. i J. M. FRANCÉS (1980-81) «Imatges populars de sant Roc a Castelló», *Penyagolosa*, II, 15, Diputació de Castelló.
- [OLUCHA MONTINS] F.F. (1983) «A propòsit del portal de la Purísima», Castelló, llibret gaiata 7, [p. 9].

- M.O. (1988) «La capilla del portal de la Purísima», *Castelló festa plena*, Castelló, p. 78.
- (1996-97) «A propòsit dels noms d'alguns carrers de la ciutat de Castelló», *Estudis Castellonencs*, 7, pp. 265-316.
- PASCUAL TIRADO, J. (1935) «Del raval... i en festes». *De la meua garbera*, Castelló.
- PASTOR VERCHILI, X. (2003) «El carrer d'Enmig, entre els Quatre Cantons i el Descarregador», *Programa de festes del Portal de la Puríssima*, Castelló, pp. 13-15.
- PÉREZ DE HEREDIA I VALLE, R. (1990) «Mi calle San Vicente Ferrer», *Castelloneries*, 5, pp. 147-153.
- PÉREZ MORAGON, F. (1993) «Teatre en català a València durant el franquisme: crisi d'un model escènic», *Caplletra*, 14, València, Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 49-66.
- PORCAR GÓMEZ, A. (1989) «Les festes de carrer al raval de Sant Fèlix», Castelló, llibret gaiata 11, pp. 101-107.
- (1997) «Les festes del Raval (de Sant Fèlix, com és natural)», dins SIDRO TIRADO, J. J. (1997) ed., pp. 15-17.
- PORCAR MARTÍ, J. J. (1994) «Centenario de la Salve», *Butlletí Lledó*, II, 7, p. 22.
- PRADELLS I PUIG, J. A. (2004) «El Portal de la Puríssima. Una festa recuperada», *Castelloneries*, 18, p. 80.
- PRADES GARCIA, J. (2004) «Las Cuatro Esquinas», *Programa de festes del Portal de la Puríssima*, Castelló, pp. 9-12.
- (2008) «Calle de San Cristóbal», *Programa de festes en honor a sant Cristòfol, patró de Castelló de la Plana*, [p. 26].
- PUERTO, G. (1983) «“Dolçainer i tabaler” inseparables personajes en las fiestas», *El Fadri*, 4, Castelló, [pp. 94-95].
- RIBÉS SANGÜESA, E. (1916) *Quadros de costums castellanencs*, Castelló (Facs., *Biblioteca de autors castellanencs*, 3, Ajuntament de Castelló, 2000).
- RIBÉS, F. (1902) *Cantares populares de la provincia de Castellón*, Castelló de la Plana, *Ayer y Hoy*.
- RIPOLLÉS I GONZÁLEZ, J. M. (2000) «Estudi introductor a “Quadros de costums castellanencs”», dins RIBÉS SANGÜESA, E. (2000).
- ROCA, P. i J. VIDAL (2008) *Cent anys d'indumentària tradicional. Castelló de la Plana. 1730-1830*, Castelló, Institut municipal d'etnografia i cultura popular, Publicacions de l'Ajuntament de Castelló.
- ROSAS ARTOLA, M. (1997) «Les festes de Castelló de la Plana als segles XVI i XVII», dins SIDRO TIRADO, J. J. (1997) ed., pp. 6-10.
- SÁNCHEZ ADELL, J. (1976) «Noticias documentales sobre la villa de Castellón de la Plana a finales del siglo XVIII», *Millars*, III, Col·legi Universitari de Castelló.
- SÁNCHEZ ALMELA, E. (2010) «El portal de la Purísima», *Mediterráneo*, Castelló, 7 de desembre, p. 4.

BIBLIOGRAFIA

- SEGARRA SEGARRA, E. (2010) «Enrique Ribés Sanguesa, último regente de la farmacia de la Purísima», *Programa de festes del Portal de la Puríssima*, Castelló, pp. 19-20.
- SERRA I FORTUÑO, V. P. (1998) «A l'entorn dels costums castellanencs», Castelló, llibret gaiata 8, Portal de l'Om, pp. 110-112.
- SIDRO TIRADO, J. J. (1996) (ed.) *Pel carrers de la vila*, Castelló, llibret Magdalena, Colla El Pixaví.
- (1997). (ed.) *Viure és una festa*, Castelló, llibret Magdalena, Colla El Pixaví.
- (2009) «Al mal temps, bona cara: crònica d'uns entrebancs», *Programa de festes del Portal de la Puríssima*, Castelló, pp. 19-20.
- SOLER GODES, E. (1962) *Els valencians pintats per ells mateix*, València, Sicània.
- (1966) «Aquel viejo Castellón: mi calle», *Las Provincias*, València.
- VICENT DOMÉNECH, F. (1972) «Sense festa al carrer Sant Vicent», *Castelloneries*, Ràdio Castelló, Arxiu Històric Municipal de Castelló.
- (1977) «En torno a las fiestas de San Cristóbal», *Mediterráneo*, Castelló, 31 de juliol, p. 6.
- (1985) «“Els dolçainers”, personajes populares. Llegaron a actuar ante la reina Maria Cristina y Alfonso XIII», *Castellón Diario*, 22 de febrer, p. 6.
- (1993) «Les festes de carrer», *Castellón Diario*, 11 de febrer, p. 4.
- (1995a) «Vicente Marqués Urrea: recuerdo de las viejas “festes d'agost”», *Castellón Diario*, 13 d'agost, p. 13.
- (1995b) «Verbenas agosteñas antes del... “pergolacidio”». *Castellón Diario*, 20 d'agost, p. 12.
- (1995c) «De la recuperación de “La Panderola” a una sorprendente visión de “les festes d'agost”», *Castellón Diario*, 27 d'agost, p. 14.
- (1997a) «La festa al carrer Sant Blai», *Castellón Diario*, 3 de febrer, p. 4.
- (1997b) «Castelló ayer: verano, veraneantes y fiestas agosteñas», *Castellón Diario*, 17 d'agost, p. 13.
- (2010) «Joaquín Martí, Caragol, pioner de les festes de carrer», *Programa de les festes de sant Fèlix de Cantalici*, 8-11 octubre, Castelló, pp. 39-41.
- VILAR MORENO, F. (2002) «Las fiestas de san Félix a principios del siglo xx. 1900-1905», *programa de les festes de sant Fèlix de Cantalici*, Castelló, pp. 82-84.
- VOVELLE, M. (1978) *Pieté baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, Paris, Éd. du Seuil.